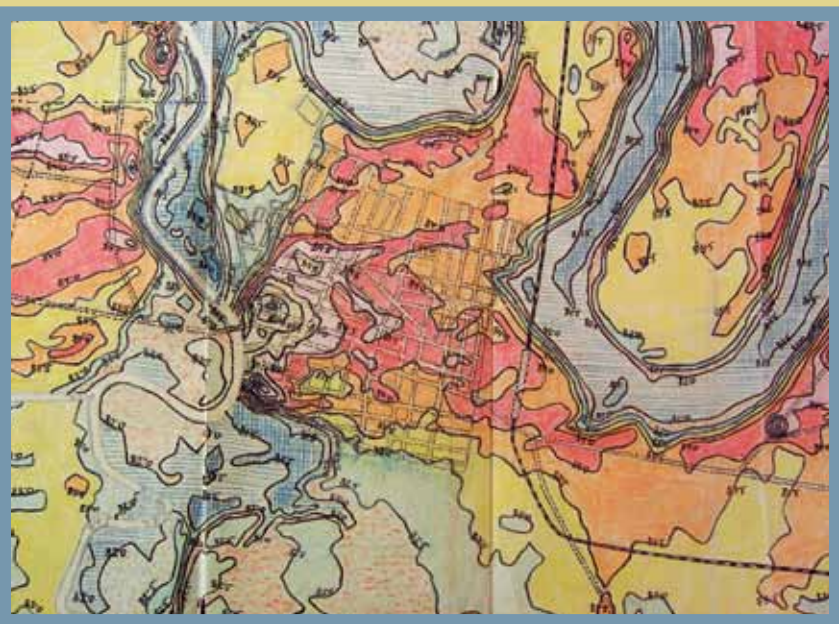

Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban

ELTE Eötvös József Collegium
2014

**Földrajz és földtudomány
az Eötvös Collegiumban**

EMBERI ERŐFORRÁSOK MINISZTERIUMA

A kiadvány az Emberi Erőforrások Minisztériuma támogatásával készült.

Eötvös Collegium

Budapest, 2014

Felelős kiadó: Dr. Horváth László, az ELTE Eötvös Collegium igazgatója

Szerkesztő: Győri Róbert

Borítókép: Mendöl Tibor szintvonalas térképe Szarvasról

(Tessedik Sámuel Múzeum, Szarvas)

Copyright © Eötvös Collegium 2014 © A szerzők

Minden jog fenntartva!

A nyomdai munkákat a Pátria Nyomda Zrt. végezte

1117 Budapest, Hunyadi János út 7.

Felelős vezető: Fodor István vezérigazgató

ISBN 978-615-5371-22-6

Tartalomjegyzék

GYÓRI RÓBERT	
Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban – régen és ma	7
LENDVAI TIMÁR EDIT	
Egykori Eötvös-kollégisták hagyatéka a Magyar Földrajzi Múzeum gyűjteményében	43
PATKÓ LEVENTE	
A magyar földtani tudományok nagy alakja: Mauritz Béla	69
KARAFFA ANDRÁS	
Teleki Pál és az önmagára találó geográfia	85
TOLNAI GÁBOR	
Mendöl Tibor <i>Általános településföldrajz</i> című munkája a hazai és nemzetközi településföldrajz kontextusában	121
HAJDÚ ZOLTÁN	
Fodor Ferenc és a két világháború között felnőtt geográfus és közgazdász generáció kapcsolatrendszerének sajátosságai	129
CZIRFUSZ MÁRTON	
Érzelmek a gazdaságföldrajzban: Fodor Ferenc vitája a Földrajzi Közleményekben	143
GYURIS FERENC	
Egy tudományos alkotás története – a tudománytörténet megalkotása. Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története	163
STEVEN JOBBITT	
Scholarly Production in Desperate Times: Ferenc Fodor and the Question of Academic Relevancy in Communist Hungary, 1948-1962	195
MELLÉKLET	215

Győri Róbert¹

Földrajz és földtudomány az Eötvös Collegiumban – régen és ma²

„Megnövekedvén a történet és földrajzi szakos növendékek száma, kívánatos, hogy a történeti és földrajzi tanulmányok vezetésére új segéderők alkalmaztassanak.”

Jegyzőkönyv az 1922. július 6-án tartott tanári értekezletről.³

Földrajz: tudomány – oktatás – társadalom

Tanulmányom egyszerre akar tudománytörténeti áttekintés és számadás lenni. Egyszerre vállalkozik az Eötvös Collegiumban folyó földrajzos-földtudós munka régmúltjának vázlatos föltárására, illetve a jelen és a közelmúlt rövid bemutatására. Író és tárgyának viszonya különösen kényes ebben a vállalkozásban, hiszen míg az előbbit csak levéltári kutatással lehet valamennyire rekonstruálni (én mindössze egyetlen emberrel találkoztam egy rövid beszélgetés erejéig, aki a régi Collegium geográfus tagja volt), addig a közelmúlt és a jelen eseményeinek formálásában műhelyvezetőként magam is aktívan részt vettem.

A történet két felét éles cezúra választja ketté. A régi Collegiumban a földrajz szakos hallgatók már az alapítástól jelen voltak, számuk az I. világháború után növekedett meg, és igazán komoly geográfus szakmai munkáról a két világháború között lehet beszélni. (A földtudomány jelenléte ebben az időszakban

¹ Győri Róbert: egyetemi adjunktus, ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest; gyorirobert@caesar.elte.hu

² A tanulmány az MTA Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

³ Az Eötvös Collegium Levéltára (továbbiakban ECL) 54. doboz, 102/a dosszié.

sokkal szerényebb.) 1950-ben, a Collegium megszüntetésekor a kiemelkedő geográfusokat nevelő szakmai közösség is végérvényesen megszűnt. Míg azonban az Eötvös Kollégium újjászervezése 1955-56-ban megkezdődött, addig a földrajzi-geológiai képzés újraindítására évtizedeket kellett még várni, és csak az 1990-es évek végén, mintegy fél évszázados szünet után éledt újjá a műhelymunka a Collegiumban.

Ez a dióhéjban összefoglalt történet is sejteti: tudomány és oktatás nem független a politikai sorsfordulóktól: a tudomány működése széles társadalmi közegbe ágyazódik be. Mélyen egyetértek azzal a meglátással, miszerint egy adott tudomány filozófiájának, megközelítési módjának, módszertanának átalakulása nem magyarázható csupán a tudományfejlődés „belső” logikájából, a változások mögött „külső” tényezők is állnak. Tudománytörténeti munkáimban ezért a realista tudományfelfogás helyett a relativista, konstruktivista felfogást követem, azt vallom, hogy maga a tudomány és a tudományos eredmények a társadalmi rendszer egyéb elemeivel kölcsönhatásban érthetők meg és írhatók le; a tudomány működését (kutatási céljait, eszközeit, anyagi bázisát stb.) külső érdekek, érték-választások is befolyásolják.⁴ A különböző konstruktivista megközelítések a mai földrajztörténet-írásban nagyon népszerűek: a kumulatív tudományfejlődés gondolatától való eltávolodás már az 1960-as évek végén megkezdődött. A földrajztudomány történetének nyugati interpretációban Thomas Kuhn paradigmaváltás-elmélete (1970[2002]) már röviddel a forradalmi elmélet megjelenése után népszerűvé vált (Gyimesi 2011), a (szociál)konstruktivista megközelítések (például a tudásszociológia erős programja) pedig az 1980-as évek második felében, 1990-es években nyertek polgárjogot (Livingstone 1992). Az ezredforduló éveinek legfontosabb elméleti újítása „a tudomány (történeti) földrajzának” megjelenése volt (Meusburger, Livingstone, Jöns 2010; Agnew, Livingstone 2011): az irányzat képviselői azt vallják, hogy a tudomány létrehozásának folyamatában nem csak a tudós személye vagy a tudás keletkezésének kora játszik szerepet, hanem azt befolyásolja tudományos működés helyszíne is. Tanulmányomban az Eötvös collegiumi földrajzi-földtudományi műhelyt is egy speciális tudás-termelési helyszínnek tekintem, és azt is vizsgálom, hogy milyen jellegzetességei voltak a „collegiumi” földrajznak.

⁴ A realista és a relativista tudományfelfogás közötti különbségről több rövid magyar nyelvű összefoglalás érhető el, amelyek közül iránymutatásul Fehér Márta (2002) és Ropolyi László (2003) tanulmányát használtam.

A magyar földrajz az I. világháború után: a diszciplináris konjunktúra

A trianoni trauma következtében a két világháború között a geográfia a korszak egyik kiemelt fontosságú diszciplinája volt Magyarországon. A békekötéskor elszenvedett területi és népességveszteség sokkolta a magyar közvéleményt, és a veszteség érzése évtizedekre meghatározta a magyar közgondolkodást. A háború utáni korszak szűk külpolitikai mozgásterével rendelkező magyar kormányainak is elsődleges célja volt a békeszerződés területi revíziója. Ennek érdekében kiemelt támogatást élveztek azok a tudományágak, amelyek a revízió tudományos alátámasztását szolgálták, segítették a revíziós eszme bel- és külföldi népszerűsítését, illetve hozzájárultak a nemzeti identitás megerősödéséhez. A földrajz – a néprajz, a történettudomány, a statisztika mellett – több okból kifolyólag is első helyen szerepelt ezek között tudományok között.

Már a béketárgyalások háttéranyagának elkészítésénél is kulcsszerepet kaptak a geográfusok; a munka fő szervezője a magyar gazdasági földrajzi egyik úttörője, Teleki Pál volt, aki később a magyar békedelegáció egyik főtárgyalója lett Párizsban (Hajdú 2000). (A béketárgyalásokon a földrajz minden érintett országban sikeresen biztosította magának az „illetékes szaktudomány” szerepét.) A magyar szempontból sikertelen béketárgyalások ellenére a földrajz a közvélemény, illetve a tudomány- és oktatáspolitikai szemében felértékelődött (Krasznai 2012). Az 1920-as években jelentősen megnövekedt a földrajz intézményes hátterét, új tanszékek és kutatóintézetek nyíltak: kutatóintézet jött létre például a szomszédos államok statisztikai anyagának feldolgozására és értékelésére (Államtudományi Intézet), a honismereti kutatások előmozdítására (Táj- és Népkutató Intézet). Az 1924-ben bevezetett középiskolai oktatási reform a földrajz tantárgy óraszámát jelentősen megnövelte (Fodor 2006). A földrajz az ifjúsági nevelésbe az iskolai oktatáson túl is intenzíven bekapcsolódott: több geográfus tevékenykedett a cserkészmozgalom vezetésében, és sorra születtek a fiataloknak szánt tudományos népszerűsítő munkák, honismereti kötetek.

A földrajz kiemelt pozíciója azzal is együtt járt, hogy a tudományterület intézményesen, illetve a geográfusok túlnyomó része is a korszak „hivatalos” konzervatív-nemzeti eszmerendszere mellett kötelezte el magát, és azonosult a rendszer politikai céljaival. A korszakban született Magyarország földrajzát bemutató monográfiák egy-két kivételtől eltekintve mind Nagy-Magyarország földrajzát tárgyalták, a geográfusok ezzel is hangsúlyozták, hogy ideiglenesnek tekintik a trianoni határokat. Az új országhatárra úgy tekintett a magyar geográfus, hogy az semmilyen természeti, társadalmi vagy gazdasági választóvonalal

nem esik egybe: az csak egy, az országra kényszerített, önkényes döntés eredménye (Hajdú 2001, 69.; Győri 2007, 11.). A korabeli magyar közgondolkodásban a földrajz nemcsak intézményesen töltött be fontos szerepet: a földrajzi diskurzus a korábbinál sokkal erősebben átjárta a mindennapokat, hiszen a nemzeti tér védelme alapvetően területi, földrajzi téma volt. A földrajzi szimbólumok nagyon sok formában jelentek meg a tankönyvekben, az újságokban, a beszédekben, a kor operettjeiben, nótáiban, a közterek megformálásában, átformálásában stb. Nem túlzás azt mondani, hogy nemcsak a földrajztudományt járta át a revíziós diskurzus, hanem maga a revíziós közbeszéd is földrajzi volt.

Földrajz az Eötvös Collegiumban az 1920-as, 1930-as években

Az Eötvös collegiumi földrajzoktatás megerősödésének az 1920-as évek elején feltehetőleg két fő oka volt. Az egyik ok a fent részletezett diszciplináris konjunktúrában kereshető, a másik pedig Teleki Pál 1921-es kurátori kinevezésében. A diszciplináris konjunktúráról tanúskodik az 1920/21-es tanévet lezáró tanári értekezlet jegyzőkönyve is: „Megnövekedvén a történet és földrajzi szakos növendékek száma, kívánatos, hogy a történeti és földrajzi tanulmányok vezetésére új segéderők alkalmaztassanak.”⁵ Az viszont, hogy az új geográfus „segéderő” Fodor Ferenc lett, abban már Teleki Pálnak lehetett kulcsszerepe. Telekit elsősorban politikai súlya és csak másodsorban szakmai tekintélye miatt választották a Collegium kurátorává: a szabadelvű hírű intézmény szerette volna megerősíteni ingataggá vált helyzetét egy olyan tekintélyes politikus-tudóssal, aki az új politikai berendezkedés befolyásos emberei közé tartozott. Teleki is nagy lehetőséget látott a Collegiumban, a keresztény-nemzeti elit kinevelésében szánt fontos szerepet az intézménynek (Ablonczy 2005). Várakozásaiban egyik fél sem csalódott. Az 1940/41-es tanévet lezáró értekezleten Szabó Miklós igazgató így emlékezett meg a két hónappal korábban elhunyt Teleki Pálról: „Csak az ő személyes befolyásának és áldozatkészségének köszönhető, hogy a háború utáni évek válsága a Collegiumot egyszerűen el nem söpörte. (...) A b. Eötvös Collegium alapítója után gr. Teleki Pálnak köszönheti a legtöbbet.”⁶

⁵ Jegyzőkönyv az 1922. július 6-án tartott tanári értekezletről. ECL 54. d. 102/a dosszié.

⁶ Jegyzőkönyv az 1941. május 29-én tartott tanári értekezletről. ECL 54. d. 102/a dosszié.

1. kép. Teleki Pál, az Eötvös Collegium kurátora 1926-ban (Az Eötvös Collegium Levéltárából)

2. kép. Fodor Ferenc, az Eötvös Collegium geográfus szakvezetője az 1920-as években
(Az Eötvös Collegium Levéltárából)

A földrajzórakat azonban nem Teleki Pál, hanem közeli munkatársa, Fodor Ferenc tartotta meg, aki 1923 szeptemberében kezdte meg szakvezetői tevékenységét. Fodor a háborút követő zűrzavarban karánsebesi tanári állásából viszontagságos körülmények között menekült Budapestre, ahol bekapcsolódott a Teleki vezetésével működő Béke-előkészítő Iroda munkájába. Teleki mellett, e kiemelt fontosságú szakmai-politikai feladaton dolgozva rövid idő alatt került a vezető földrajzosok közé: 1920-ban egyetemi magántanárrá habilitált, a Földrajzi Közlemények szerkesztője lett, 1921-től pedig Teleki frissen alapított gazdaságföldrajzi tanszékén dolgozott a Közgazdaságtudományi Karon (Hajdú Z. 2006). Így a Collegiumban az intenzív műhelymunka megindulása az ambiciózus szakvezető kinevezésének időpontjára, 1923-ra datálható, bár korábban is több földrajzos, földtudós tagja volt az intézménynek. Sokan közülük azonban nem ezeken a szakokon kezdtek, hanem már kollégistaként váltottak szakot, vagy diplomájuk megszerzése után csatlakoztak választott tudományterületükhöz. A kitűnő mineralógus, az egyetem későbbi rektora, Mauritz Béla például vegytan-természetrész szakon (Patkó 2014) kezdte meg tanulmányait 1898-ban (ahogy a geológus Szádeczky-Kardoss Elemér is 1922-ben), a geográfus Wallner Ernő pedig mennyiségtan-természettan szakpáron kezdett 1909-ben (Czirfusz 2012). 1923-tól viszont már folyamatosan magas volt a földrajz szakosok száma, és (leszámítva az 1944–1946 közötti nehéz éveket) egészen a Collegium 1950-es megszüntetéséig mindig volt geográfus szakvezető is (1. táblázat). (A földrajzosokhoz képest a földtudósok jelenléte viszont esetleges maradt, hiszen a Collegium elsősorban tanárképző intézet volt.)

1. táblázat: Az Eötvös Collegium geográfus szakvezetői, 1923–1950⁷

Fodor Ferenc	1923–1939
Bulla Béla	1939–1941
Pais László	1941–1944
Major Jenő	1946–1950

⁷ Az adatok forrása: Sas 1989, 94–95.

pedig szakirodalmi tanácsokkal látta el őket, és ellenőrizte előrehaladásukat. A jelentésben Fodor meglepő őszinteséggel vallja be, hogy a rendszer nem vált be, és nem volt elégedett a kollégisták munkájával. Több hallgató nem tette le rendes időben alapvizsgáját, szakvizsgáját (köztük volt a collegiumi legenda, Janicsek István is), volt olyan diák, akivel mindössze egyszer találkozott a tanév során. Fodor úgy látta, hogy a problémák arra vezethetők vissza, hogy az egyetemen a hallgatók „*csupán egyirányú megvilágításban*” ismerik meg a földrajzot, és a magasabb évfolyamosok más stúdiumokra specializálódnak. Bizalmát a nyitott, érdeklődő, fiatalabb hallgatókba helyezte: „*A rendszer be fog válni, ha csupa olyan hallgatója lesz a Collegiumnak, akikkel kezdetől fogva foglalkozunk.*”⁹ Különösen az I. éves Mendöl Tibort emelte ki, aki a collegiumi kötelességein túl a közgazdaságtudományi kar gazdaságföldrajzi intézetében is gyakran megfordult, és Fodor gazdaságföldrajzi előadásait is hallgatta. A következő tanévről készült beszámoló megismétli ugyanezeket a panaszokat, de Mendöl mellett már Bulla Bélát és Kesselyák Adorjánt is dicsérettel illeti.¹⁰

Lényeges változást az 1925/26-os tanév hozott. Fodor Ferenc az 1926 decemberében íródott beszámolójában¹¹ az elmúlt évek tapasztalataira visszatekintve megállapította: a kudarcokat részben az magyarázza, hogy a diákok szerteágazó érdeklődése miatt nehezen lehetett egységesen foglalkozni a csoporttal. Ezért olyan témát keresett, amely minden földrajz szakos hallgató érdeklődését felkeltette, és az egyetemi oktatásból hiányzott. Döntését később így indokolta: „*Hosszabb kísérletezéseim után arról győződtem meg, hogy az irodalom ismerete hiányzik legjobban a hallgatóknak.*”¹² Így a collegiumi szeminárium az 1926-os tavaszi félévben átalakult tudománytörténeti és módszertani szövegolvasó szemináriummá. Egy évvel később Fodor már egy hosszabb távú tervezetet körvonalazott Bartoniek Géza igazgatónak.¹³ A földrajztudomány történetét az ókortól a jelenig felosztotta 8 félévre (az egyetemi képzés ekkor 8 féléves volt), így minden kollégista úgy haladhatott végig a helyi kurrikulumon (és olvashatta el a geográfia klasszikusait), hogy egyszer sem kellett unalmas ismétlődéssel

⁹ Uo.

¹⁰ Fodor Ferenc jelentése az 1924/25-ös tanévről. Tanári jelentések 1924/25. ECL 52. d. 101/3/b dosszié.

¹¹ Fodor Ferenc jelentése az 1926/27-es tanév I. szemeszteréről, Budapest 1926. december 20. Tanári jelentések 1926/27. ECL 52. d. 101/3/c dosszié.

¹² Fodor Ferenc jelentése az 1927/28-as tanév I. szemeszteréről, Budapest 1927. december 19. Tanári jelentések 1927/28. ECL 52. d. 101/4/a dosszié.

¹³ Fodor Ferenc jelentése az 1926/27-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1927. június 22. Tanári jelentések 1926/27. ECL 52. d. 101/3/c dosszié.

találkoznia. A következő évek tanári beszámolóiból könnyen rekonstruálható a megszilárduló oktatási rend (2. táblázat).

2. táblázat: Fodor Ferenc oktatási rendszere 1920-as, 1930-as években

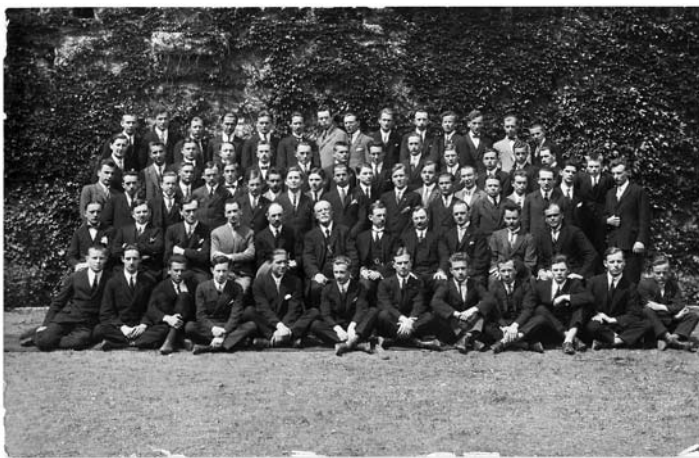
1. félév	Az ókori klasszikus és keleti népek földrajzi ismeretei és földrajzi látókörük tágulása
2. félév	A középkor, a nagy földrajzi felfedezések korának geográfiája, a földrajz története Humboldtig
3. félév	Alexander von Humboldt földrajza, a Kosmos
4. félév	Carl Ritter és Friedrich Ratzel földrajza
5. félév	Oscar Peschel, Élisée Reclus és Ferdinand von Richthofen földrajza
6. félév	„A geográfia módszeres kiforrásának története” (A 20. század földrajza)
7. félév	A magyar földrajz Bél Mátyástól Lóczy Lajosig
8. félév	Modern magyar földrajz, a szülőföld- és honismeret irodalma

Ez a tanterv lényegében Fodor szakvezetői működésének végéig érvényben maradt, annyi változással, hogy az 1936/37-es tanévtől a szemináriumi órák hossza megduplázódott (heti 1 órától heti 2 órára növekedett).¹⁴ Fodor egyrészt arra használta a megnövekedett időt, hogy a diákok munkáját egyénileg is irányítsa („most már magukkal a hallgatókkal is van mód foglalkozni”),¹⁵ másrészt pedig a következő évtől újféle tananyagot is bevezetett. A 15 szemináriumi óra mellett minden félévben 5 gyakorlati órát is tartott, ahol módszertani és kutatástechnikai ismerteteket adott át. A gyakorlatok helyszíne nem a Collegium, hanem a Közgazdaságtudományi Kar Gazdaságföldrajzi Intézete volt, a tematika (a szemináriumhoz hasonlóan) félévenként változott.¹⁶

¹⁴ Fodor Ferenc jelentése az 1936/37-es tanév I. szemeszteréről, Budapest 1936. december 17. Tanári jelentések 1936/37. ECL 53. d. 101/6/b dosszié.

¹⁵ Fodor Ferenc jelentése az 1936/37-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1937. június 10. Tanári jelentések 1936/37. ECL 53. d. 101/6/b dosszié.

¹⁶ Fodor Ferenc jelentése az 1937/38-es tanév I. szemeszterében átveendő geográfiai anyagról, Budapest 1937. szeptember 24. Tanári jelentések 1937/38. ECL 52. d. 101/6/c dosszié.

5. kép. Collegiumi csoportkép 1926-ból. A 2. sorban Bartoniek igazgató mellett balra Teleki Pál kurátor, a 2. sorban jobbról a második Fodor Ferenc, a 4. sorban jobbról a 4. Bulla Béla (Az Eötvös Collegium Levéltárából)

Az új, szisztematikus tanrend bevezetése, a folyamatos műhelymunka és a diákokra figyelő szakvezetés meg is hozta a gyümölcsét. Az első tanári jelentések csalódott panaszai néhány év után megszűntek, Fodor egyre jobban megtalálta örömét a munkában és tanítványjaiban. A beszámolóikban mind gyakoribbá vált a dicséret: *„A hallgatók szorgalmával kivétel nélkül meg vagyok elégedve. Első ízben mondhatom azt, hogy kivétel nélkül”*¹⁷ – írta 1927 decemberében. Az „aranygeneráció” kifutása után, az 1930-as évek elején átmeneti hanyatlás állt be, ami a hallgatói létszám csökkenésében is tükröződött. 1930-ra mindössze három földrajz-történelem szakos diákja maradt a Collegiumnak (ennél kevesebb soha nem volt a két világháború között), ráadásul ők is már II. éves korukban történelmi stúdiumaikra specializálódtak. Így a szakvezetői beszámolók hangulata ismét borússá vált: *„A három hallgató egyike sem emelkedik ki, sem érdeklődés, sem szorgalom tekintetében (...) átlagos tudásra törekszenek.”*¹⁸ *„A történelem annyira lefoglalja és korán specializálja a hallgatókat, hogy földrajzzal csak másodsorban képesek foglalkozni még azok is, akik különben kedvet és hivatást éreznek a földrajz iránt. (...) Újabban a kollégiumi földrajz*

¹⁷ Fodor Ferenc jelentése az 1927/28-as tanév I. szemeszteréről, Budapest 1927. december 19. Tanári jelentések 1927/28. ECL 52. d. 101/4/a dosszié.

¹⁸ Fodor Ferenc jelentése az 1930/31-es tanév I. szemeszteréről, Budapest 1931. január 7. Tanári jelentések 1930/31. ECL 52. d. 101/4/d dosszié.

szakos hallgatók vizsgálati színvonala lefelé hanyatlik.”¹⁹ De a helyzet már pár év múlva megváltozott, a hallgatók száma 7 főre emelkedett, és Fodor új tehetségekben lelhetett örömet (több beszámolóban emeli ki például az 1932-ben felvételt nyert Benda Kálmánt). Az 1930-as évek második felének jelentései ismét az optimizmusról, az elégedettségről és nem utolsósorban a lelkiismeretes hallgatói munkáról árulkodnak: „A hallgatók (...) a legodaadóbb módon tettek eleget a rájuk szabott kötelességnek” – fogalmazott 1937-ben.²⁰

Összességében azt mondhatjuk, hogy Fodor Ferenc szerény előzmények után, szinte a semmiből teremtette meg a Collegium földrajz szakmai munkáját. 16 éves szakvezetői tevékenysége alatt egy átgondolt, szisztematikusan felépített oktatási rendet vezetett be, a hallgatók tanulmányait odafigyeléssel irányította. Így jött létre az ország ez idő tájt egyik legjobb műhelye, megszületett a „collegiumi földrajz”. Az a műhely, ahol a két világháború között iskolázódott geográfus nemzedék legjobbjai tanultak.

Mesterek és tanítványok

A két világháború között a Collegium földrajz szakos hallgatóinak száma évről évre változott (a felvételt nyert és a Collegiumból távozó diákok számával összehangban), és általában 6-10 fő között mozgott. A hallgatóknak mintegy kétharmada volt földrajz-történelem és harmada földrajz-termesztudományok szakos. (Más szakpárosítások csak ritkán fordultak elő.) Így a magyar tudományos életben nevet szerzett növendékek között nemcsak geográfusokat, hanem történészeket, biológusokat is találunk (3. táblázat). Rövid áttekintésben most elsősorban geográfusként nevet szerzett diákokra koncentrálok.

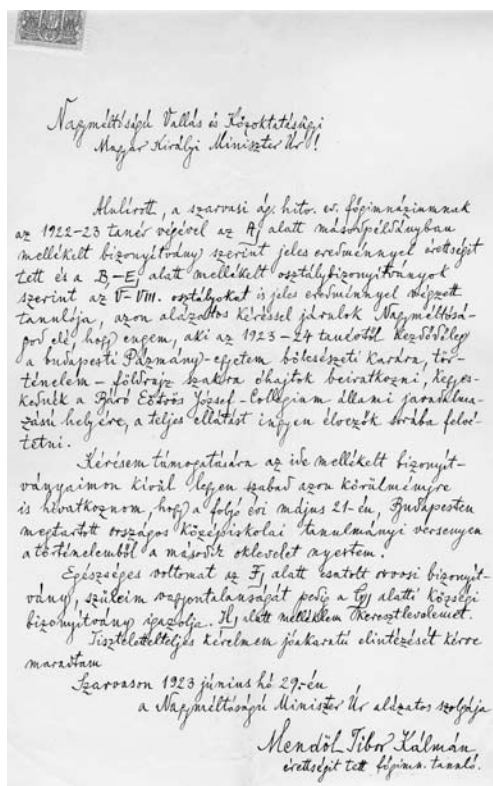
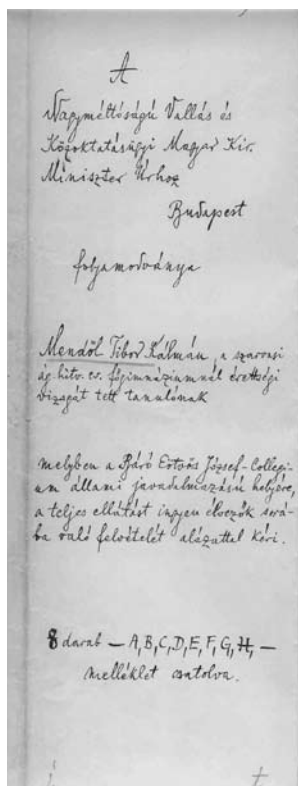
3. táblázat: A Collegium kiemelkedő földrajz szakos növendékei a két világháború között

Mendöl Tibor (1923)	Komoróczy György (1928)
Bulla Béla (1924)	Zólyomi Bálint (1928)
Kesselyák Adorján (1924)	Benda Kálmán (1932)
Kádár László (1926)	Pais László (1936)
Szilágyi Loránd (1926)	Major Jenő (1940)

¹⁹ Fodor Ferenc jelentése az 1930/31-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1931. június 4. Tanári jelentések 1930/31. ECL 52. d. 101/4/d dosszié.

²⁰ Fodor Ferenc jelentése az 1937/38-as tanév I. szemeszteréről, Budapest 1937. december 15. Tanári jelentések 1937/38. ECL 53. d. 101/4/d dosszié.

Fodor Ferenc viszonya korábbi tanítványaival, munkatársaival 1930-as években konfliktusokkal terhelődött, még Telekivel való kapcsolatát is zavarok árnyékolták be (Czirfusz 2014; Lendvai Timár 2014; Hajdú 2014). Ennek azonban a Fodor tanári jelentéseiben semmilyen előjelét nem találjuk. Fodor a tehetséges tanítványairól csak a dicséret hangján szól a beszámolóiban, amelyekből az is kiderül, hogy tanulmányaik befejezése után pályájuk indulásában is segítette őket.

6. és 7. kép. Mendöl Tibor collegiumi felvételi kérelme, 1923-ból
(Az Eötvös Collegium Levéltárából)

Mendöl Tibor abban az évben lett a Collegium tagja, amikor Fodor Ferenc szakvezetői felkérését átvette, és Fodor már a legelső tanári beszámolóban külön kiemelte szorgalmát és elkötelezettségét. Mendöl nevével ettől kezdve

nemcsak a földrajzos, hanem a történész tanári jelentésekben is visszatérően találkozunk. Madzsar Imre így ír róla az 1926/27-es tanév végén írt jelentésében: „Tudományos tekintetben Mendöl Tiborhoz fűzhetjük a legtöbb reményt. A tehetséges, ideális gondolkodású és nagyszorgalmú kollégista jól ismert típusának igazi példaképe.”²¹ Ugyanebben a tanévben pedig Fodor így méltatja legelső Eötvös collegiumi tanítványát: „Amióta a Kollégium hallgatóinak földrajzi tanulmányait vezetem a legkiválóbb hallgatóm volt. Eleitől kezdve irányítottam már tanulmányait, s mindig készséggel tett eleget utasításaimnak. (...) Ma már teljesen kész geográfus. (...) Így ajánlottam a Debreceni Egyetem Földrajzi Tanszékéhez tanársegédnek. (...) Első neveltje a Kollégiumnak, aki a földrajzi tudomány területén helyezkedett el.”²² (Hogy Fodor ajánlása mennyit segített Mendölnek, azt a rendelkezésekre álló források alapján nem tudom eldönteni, de tény, hogy Menöl 1927 és 1940 között a Debreceni Egyetemen tanított [Győri 2009, 40.]). Teleki ugyan nem tartott szakórákat a Collegiumban, de figyelemmel kísérte a földrajzos hallgatók szakmai fejlődését. Mendölt 1924 nyarán meghívta a háromhetes baltikumi–finnországi tanulmányújtjára is. A Collegium kurátora Bartoniek Géza igazgatóhoz írt levelében így összegezte benyomásait a fiatal Mendölről: „Rendkívüli szorgalommal dolgozott, és felfogásában is korához képest igen jó formát mutatott. Gyakornokaim után az összes hallgatók közt legjobb volt e két tekintetben. Ezen tereken nem kell fejleszteni. Azonban nagy szükség van arra, h. fenti ügyességét fejlessze. Gyámoltalanabb philosoftert festeni sem lehet. (...) Megtiltottam neki a sok olvasást, és utasítottam, hogy inkább megfigyelésre, nyílt szemmel nézésre, az életben mozgásra törekedjék. (...) Egészében nagyon jó fiú, nagyon meg voltam elégedve, jó anyag, s ha megtanul mozogni, miben sokat tett ez az utazás is, sokra viheti.”²³

²¹ Madzsar Imre jelentése az 1926/27-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1927. június 24. Tanári jelentések 1926/27. ECL 52. d. 101/3/c dosszié.

²² Fodor Ferenc jelentése az 1926/27-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1927. június 22. Tanári jelentések 1926/27. ECL 52. d. 101/3/c dosszié.

²³ A levelet idézi és interpretálja: Gyuris, Tóth 2005, 200–201.

8. kép. Mendöl Tibor az 1930-as évek elején
(A Szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum gyűjteményéből)

9. kép. Bulla Béla 1926-ban (Az Eötvös Collegium Levéltárából)

Bulla Béla Mendöl után egy évvel, 1924-ban nyert felvételt a Collegiumba, és szorgalmával, tehetségével gyorsan elnyerte tanárai rokonszenvét. A történész szaktanárok közül Madzsar Imre szerényebbnek ítélte Bulla (és csoporttársai, köztük Ila Bálint) kvalitásait: „Jóra való és eléggé igyekvő, ha nem is túlságosan lelkesedő és tudásvágyó, de értelmes és kötelességüket teljesítő növendékek. (...) Minden valószínűség szerint derék középiskolai tanárok válnak majd belőlük, de tudományos téren való működésre bizonyára ők maguk sem gondolnak.”²⁴ Kollégája, Lukcsics Pál jó érzékkel felismerte, hogy valószínűleg nem a tehetség hiánya az alkalmanként visszafogott teljesítmény oka: „Bulla Béla kitűnt szorgalmával és megfontoltságával. Indiciuma is van, de hajlama őt úgy látszik inkább a földrajzi tudomány ápolása és művelése felé viszi.”²⁵ A végzős Bulláról a földrajzos szakvezető pedig már ezt írta a Collegium igazgatójának: „Minden tekintetben kiválik a többi közül, (...) az utolsó évben különösen sokat fejlődött. Mendöl után (...) a Kollégium eddigi legjobb geográfusa.”²⁶ Az utolsó collegiumi félévének értékelésénél megtudjuk, hogy Bulla kitűnő eredménytel szakkvizsgázott, és doktori szigorlatától is csak néhány nap választotta el. Fodor így folytatja méltatását: „A legkiválóbb földrajz szakosa a Kollégiumnak idén. (...) Nagyon kíváncsi volt, hogy mód nyílt-e neki a továbbképzésre, később pedig valamelyik földrajzi intézetben való elhelyezkedésre.”²⁷ Fodor kíváncsi nemcsak Mendöl, hanem Bulla estében is valóra vált: Bulla Béla a következő tanévet a berlini egyetemen töltötte a Collegium Hungaricum lakójaként, majd 1929-től a budapesti egyetemen lett tanársegéd Cholnoky Jenő mellett (Marosi 2006, 103). Budapestre való visszatérésekor igazgatói engedéllyel újra beköltözött a Collegiumba, és még a 1932-ben is ott lakott (Lendvai Timár 2014).

²⁴ Madzsar Imre jelentése az 1925/26-os tanévről, Budapest 1926. május 28. Tanári jelentések 1925/26. ECL 52. d. 101/3/b dosszié.

²⁵ Lukcsics Pál jelentése az 1925/26-os tanévről, Budapest 1926. május 27. Tanári jelentések 1925/26. ECL 52. d. 101/3/b dosszié.

²⁶ Fodor Ferenc jelentése az 1927/28-as tanév I. szemeszteréről, Budapest 1927. december 19. Tanári jelentések 1927/28. ECL 52. d. 101/4/a dosszié.

²⁷ Fodor Ferenc jelentése az 1927/28-as tanév II. szemeszteréről, Budapest 1928. május 31. Tanári jelentések 1927/28. ECL 52. d. 101/4/a dosszié.

Méltóságos Igazgató Úr!

Vegyeskedjék megengedni, hogy szíves figyelmébe ajánljam egy derék fiatal ember, Kádár László felvételi kérelmét. Kádár László nekem még középiskolai tanár koromban tanítványom volt, és már ott igen tehetséges, törekvő fiúnak ismertem meg. Azután szülei épen úgy menekültek az oláhok elől, mint magam. A véletlen úgy akarta, hogy szülei Újpesten teleltek le és Laci az én cserkészcsapatomba került, ahol négy évet töltött el. Ezen idő alatt ismét alkalom volt meggyőződni róla, hogy nem minden-napi jellem. A kötelességtudás mindenképp fölött áll előtte. Minden tekintetben csak jót tudok róla mondani és azt hiszem, nem csalom, ha teljes jóállást vállaltok érte. Szülei nagyon szegény, sok gyermekes tanító család és ha a fiút nem sikerülne a Collegium-

ban elhelyezni, végtelenek volna a tovább taníttatni. Ebből a szempontból is megérdemel tehát minden támogatást.

Vegyeskedjék tehát Méltóságod megengedni, hogy arra kérjem, ne méltóztatassék kérésemet sablonos protekciónak tekinteni, ha Méltóságod meglepő támogatásába fogadni ezt a nagyon derék fiatal embert.

Ugy gondolom, hogy egyik szaktárgyának épen a földrajzot választja és én a magam részéről olyan teljesítményt várok tőle, mint Mendélitől, akihez különben sok tekintetben hasonló jellem.

Amikor tiszteletteljes kérésemet Méltóságod meglepő szívének teljes partfogásába ajánlom, kérem fogadja Méltóságod hálás köszönetemet és legmélyebb tiszteletemet.

Újpest, 1926. júl. 3.

Fodor Ferenc
egyetemi tanár.

10. és 11. kép. Fodor Ferenc levele Bartoniek Géza igazgatóhoz, amelyben Kádár Lászlót ajánlja felvételre 1926-ban (Az Eötvös Collegium Levéltárából)

A nagy geográfusgeneráció harmadik tagja, Kádár László 1926-ban lett kollégista. Felvételéhez személyesen Fodor Ferenc írt ajánlást, aki a gimnazista Kádárt még Karánsebesen tanította, majd miután a Fodor-családhoz hasonlóan a Kádár-család is Újpestre menekült, négy éven keresztül a cserkészparancsnoka volt. Fodor már ebben az ajánlásban is meleg szavakkal méltatta régi-új diákját: „A kötelességtudás mindenek fölött áll előtte. Minden tekintetben csak jót tudok róla mondani, és azt hiszem, nem csalódom, ha teljes jótállást vállalok érte. (...) Úgy gondolom, hogy egyik szaktárgyának éppen a földrajzot választja, és én a magam részéről olyan teljesítményt várok tőle, mint Mendöltől, akihez sok tekintetben hasonló jellem.”²⁸ A tanári jelentésekben a szakvezető mindenekelőtt Kádár szorgalmát dicsérte, de nem hallgatta el, hogy Mendöhlhöz és Bullához képest kevésbé tehetségesnek tartja: „Mendöl, és most majd Bulla távozása után a legtöbb értéket sejtem benne (...) Nem tartom valami kiváló nagy tehetségnek, de szorgalma valóban kiváló.”²⁹ Hasonló véleményt fogalmazott meg Kádárról a biológus szakvezető, Filarszky Nándor is, aki szintén Kádár szorgalmát és lelkesedését emelte ki, és hangsúlyozta, hogy földrajzos elkötelezettsége mellett a természetrajzot sem hanyagolta el: „A földrajzot választotta, de nem kevesebb szeretettel és nem kisebb mértékben foglalkozott a tárgyunkkal.”³⁰ A tanulmányait befejező és a doktorátus megszerzése előtt álló Kádár Lászlót ugyanúgy búcsúztatta Fodor, mint Mendölt és Bullát: „Minden tekintetben beváltotta a hozzája fűzött várakozásaimat. (...) Egyik legszebb készültségű tagja volt a Kollégiumnak az utóbbi idők földrajz szakos hallgatói közül (...), akitől még sokat várhat a tudományos földrajz is. (...) Nagyon kíváncsi volna, ha a tudományos pályán maradhatna.”³¹ Ez esetben bizonyosak lehetünk arról, hogy Fodor Ferenc maga gondoskodott a kívánság teljesüléséről. A magyar földrajztudomány történetében röviden beszámolt arról, hogy ő mutatta be Telekinek a pályakezdő Kádárt, aki ezután gyakornokként majd tanársegédként dolgozott Teleki gazdaságföldrajzi intézetében a közgazdaságtudományi karon (Fodor 2006, 629.).

E rövid kollégista-pályaképekből is kitűnik, hogy a Collegium valódi tehetséggondozó műhely volt, és szerepe messze túlmutatott a kiváló lakáskörülmények,

²⁸ Fodor Ferenc levele Bartoniek Géza igazgatónak, Újpest 1926. július 3. ECL 9. d. 11/27. dosszié.

²⁹ Fodor Ferenc jelentése az 1927/28-as tanév I. szemeszteréről, Budapest 1927. december 19. Tanári jelentések 1927/28. ECL 52. d. 101/4/a dosszié.

³⁰ Filarszky Nándor jelentése az 1928/29-as tanév II. szemeszteréről, Budapest 1929. június 13. Tanári jelentések 1928/29. ECL 52. d. 101/4/b dosszié.

³¹ Fodor Ferenc jelentése az 1929/30-as tanév II. szemeszteréről, Budapest 1930. június 12. Tanári jelentések 1929/30. ECL 52. d. 101/4/c dosszié.

a minőségi szak- és nyelvórák biztosításán. Fodor és Teleki egyaránt segítettek abban, hogy a legjobb hallgatók külföldön is megforduljanak, és tanulmányaik befejezése után elindulhassanak a tudományos pályán. A tanári jelentésekben Fodor Ferenc mindig a legjobb színben tünteti fel kiemelkedő diákjait, akik között akadtak olyanok, akik később nem túlságosan hálásan emlékeztek meg egykori tanáraikról.

Gambin. VII. 27.
Teleki Pál
 Kedves Zargató uram,
 Helmingforsban
 olvastam a hírszá-
 tól s az 1.-én Pesten
 leszem. Az ismeret-
 röviden megdőlő
 információi. Rend-
 vili zargatással dol-
 gosott és felfogásában
 is továbbra is képest igen
 jó formát mutatott.
 Zargatásai után az
 egyes hallgatók sőt leg-
 jobb volt e két kör-
 tetben. Ezen körben

nem kell fejleszteni. s
Aranyházi nagy nyit- k
ság van arra, h. készí- p
tassékot fejleszteni. o
Gyűjteményekből pl. s
közvetlen fejleszteni u
nem lehet. Márpe- é
s a geográfusnak nagy- i
ni, parlatni, rabságot v
helyesen kordani, ro- a
cni talni, stb. földt- r
len, kell tudni. .
In az történelemben k
veri, hogy a csere- u
síti társulásokban, f
alacsonyabb rangúak- u

13. kép

...sane, főleg a praktikus
 ...han — rirüggesség,
 ...praktikus gyakorlati
 ...olás és megárat eljá-
 ...kítására. Megkötöttem
 ...eri a sok olvasást
 ...és utasítottam, hogy
 ...inkább megfigyelésre,
 ...nyílt szemmel nézésre
 ...ar életben magára kö-
 ...rekegyár. Nem elegendő
 ...h. jepeket másolni,
 ...mire ottan jár. —
 ...Építkez magam jó
 ...fin, magamnak valódi elgondolás jó
 ...anyag a ha megköttem
 ...morogri, mihez sokat

tett ez az utazás is,
 sálra viheti — melá-
 ben legfeljebb alirab-
 kulac lett volna.
 Utunk egyébként
 igen szép és nagyon érde-
 ményes volt. En vltg
 Aug. 6.-án kezdtünk Pá-
 1-2 napra.
 Fur utazáslehet
 régi híve
 Teleki Pál

12., 13., 14., 15. kép. Teleki Pál levele Bartoniek Géza igazgatóhoz, amelyben Mendöl Tibort méltatja 1924-ben (Az Eötvös Collegium Levéltárából)

Az utolsó évtized – a Collegium felbomlása

Fodor Ferenc 1939-ig látta el a Collegiumban a szakvezetői feladatokat. Az 1930-as évek végén Fodor és munkatársai közötti konfliktusok felerősödtek, és nagyobb nyilvánosságot kaptak. A kultuszminiszter azzal akarta elejét

venni a helyzet kiéleződésének, hogy 1939 őszén Fodort formálisan előléptetve felajánlotta neki a pécsi tankerületi főigazgatói állást. Bár Fodor Ferenc húzódott ettől, azonban Teleki barátilag, de elég nyomatékosan javasolta az állás elfogadását. A helyzet kiéleződéséhez nagyban hozzájárult, hogy a budapesti tudományegyetem földrajzi intézetének igazgatója, Cholnoky Jenő a 70. élet-évéhez közeledett, és várható volt, hogy nyugdíjba vonulása után a korábban egységes intézetet két tanszékre (emberföldrajzi és fizikai földrajzi tanszékre) osztják. Bár Hóman Bálint megígérte Fodornak az emberföldrajzi tanszéket (Fodor nyújtott is be pályázatot), de végül tanítványa, Mendöl kapta meg azt 1940 legvégén (a természeti földrajzi tanszék élére pedig Bulla került) (Hajdú 2006, XVII.).

Szabó Miklós igazgató a szokásoknak megfelelően az 1939/40-es tanév elején még Fodor Ferencet kérte fel a szakvezetői feladatok ellátására, akinek azonban hamarosan le kellett mondania megbízásról. Az igazgató novemberi levelében köszönte meg Fodor 16 éves munkáját, kiemelve, hogy sikeres műhelyformáló tevékenysége *„mély nyomot hagyott intézetünk utolsó két évtizedes történetében”*.³² Fodor válaszában a Collegiumhoz való ragaszkodásáról írt: *„Ez a munkakör nagyon a szívemhez nőtt, mert számomra a legmagasabb szellemi munkát jelentette a Collegium mindenkor válogatott ifjúsága körében.”*³³ Szabó Miklós Teleki Pál miniszterelnök véleményét kérte ki Fodor utódlása ügyében, egyben be is mutatta a lehetséges jelölteket: *„két kiváló kollégista egyetemi magántanár jöhetne szóba: Kádár László és Bulla Béla.”*³⁴ Teleki telefonon üzent: Bulla megbízását tartja a legjobbnak.

Bulla mindössze másfél évig, tanszékvezető feladatainak átvételéig irányította a collegiumi műhelymunkát. A tanári jelentéseiből az derül ki, hogy a Fodor által bevezetett oktatási rendet némileg megreformálva szerette volna továbbvinni, külön szemináriumot szervezve az alsóbb és a felsőbb évesek számára.³⁵ Az 1941/42-es tanévben már a frissen végzett (és frissen doktorált) kollégista, Pais László tartotta meg az órákat a Bulla által lefektetett reformok szellemében. Minden félévben két szemináriumot tartott, az egyik a Fodor-féle tematikán

³² Szabó Miklós igazgató levele Fodor Ferenchez, Budapest 1939. november 18. ECL 41. d. 72/1 dosszié.

³³ Fodor Ferenc levele Szabó Miklós igazgatóhoz, Budapest 1939. november 24. ECL 41. d. 72/1 dosszié.

³⁴ Szabó Miklós igazgató levele Incze Péterhez, Teleki Pál miniszterelnök titkárához, Budapest 1940. január 10. ECL 41. d. 72/1 dosszié.

³⁵ Bulla Béla jelentése az 1940/41-es tanévről. Tanári jelentések 1940/41. ECL 53. d. 101/8/a dosszié.

haladt előre, a másik pedig speciális ágazati kérdésekkel (pl. település-földrajzi, városföldrajzi problémákkal) foglalkozott. Az utolsó beszámolója az 1943/44-es tanév első félévéből maradt ránk,³⁶ 1944-ben a háborúban életét veszítette, neve megtalálható a Collegium hősi halottainak emléktábláján.

Az utolsó tanári jelentéseket Mendöl Tibor tanítványa, Major Jenő készítette, aki a régi Collegium utolsó szakvezetője volt. Ekkor már a Collegium a szétzilálódás állapotába került, a földrajz szakos hallgatók száma is a minimumra csökkent (az utolsó évfolyamok hallgatói között volt Leél-Össy Sándor, Jakucs László és Száva-Kováts Endre), az 1945/46-os tanév II. félévében mindössze 1 hallgató járt Major Jenő politikai földrajzi szemináriumára.³⁷ Major Jenőtől így búcsúzott sírjánál egykori collegiumi évfolyamtársa, Kicsi Sándor: „(...) Ekkor gyilkolták meg a Báró Eötvös József Collegiumot is, amelynek dr. Major Jenő e végzetes esztendőekben utolsó szeniora volt. (...) Azokban a gonosz időkben mintha maga lett volna a Collegium géniusza, a bátorságnak, a kötelességnek, az ismeretnek, a szorgalomnak, a világosságnak, a rendnek, a jóakaratnak testbe öltözése. Szakonyi gazdaember ősei nem szeretették jobban házukat, földjüket (...), mint ahogyan ő szerette a Collegiumot. A gonosz esztendőekben mindent a Collegium szempontjából nézett, minden gondolata, érzése, féltése, gondja, terhe, szomorúsága, küzdelem a Collegiummal állott kapcsolatban” (Kicsi 1991, 206.).

Nemcsak a Collegium és annak földrajzi műhelye pusztult el, hanem lassan kivéreztték a még élő „collegiumi földrajzot” is. A fordulat éve előtt a nagy generáció tagjai közül három Eötvös-kollégista geográfus töltött be tanszékvezetői tisztet (Bulla és Mendöl Budapesten, Kádár pedig Debrecenben), közülük Bulla és Mendöl akadémikus is volt. Mindannyian megszenvedték a sztálini időszakot, de hármuk pályája eltérően alakult az 1950-es években: az új rendszer másfajta alkalmazkodást követelt meg tőlük (Győri 2011). A legnagyobb méltánytalanságok a kompromisszumra a legkevesébé kész Mendölt érték, az akadémiairól való kizárása után szembe kellett néznie azzal, hogy az általa művelt tudományág (emberföldrajz, településföldrajz) nem illeszkedik be a marxi-lenini tudományos rendszerbe. Mendölnek valamennyi tanítványát (köztük az Eötvös-kollégista tanítványait), közvetlen munkatársát eltávolították az egyetemről; munkáinak megjelenéséért és az MTA doktora cím megszerzéséért nehéz (és részben sikertelen) harcot kellett vívnia (Győri 2009).

³⁶ Pais László jelentése az 1943/44-es tanév I. szemeszteréről. Tanári jelentések 1943/44. ECL 53. d. 101/9/b dosszié.

³⁷ Major Jenő jelentése az 1945/46-es tanév II. szemeszteréről. Tanári jelentések 1945/46. ECL 53. d. 101/9/c dosszié.

Az 1960-as évek közepére a „régí” magyar földrajz, azon belül is mindenekelőtt az emberföldrajz szinte teljes egészében eltűnt. A régi geográfusok meghaltak vagy nyugdíjba vonultak, tanítványaikat ellehetetlenítették vagy a perifériára száműzték, a fontos pozíciókat pedig az „újak” töltötték be. Ezzel együtt a magyar földrajz is presztízsét veszített, periférikus tudomány lett, amely igyekezett a saját múltját is elfeledni.

Földrajz és földtudomány a mai Eötvös Collegiumban

Az 1950-es évek második felében újjászerveződő Kollégium kezdetben csak a bölcsészhallgatók számára állt nyitva, így a földrajzi-földtudományi műhelyélet újjászervezésére évtizedeket kellett várni. Az 1980-as évek második felétől már elvétve bekerült a Collegiumba földrajz szakos hallgató, de az igazi áttörés az 1990-es évek végén következett be. Hosszú szünet után 1998-ban felvételizhettek újra földrajz és geológia szakos elsőévesek, a képzés pedig következő tanévtől éledt újjá. Így a Műhely éppen az idei évben ünnepli a földrajzos-földtudós műhelymunka újraindulásának 15. évfordulóját.

A munka Győri Róbert szenior vezetésével először a Természettudományi Műhely keretei között szerveződött meg, majd 2002-ben Takács László igazgató támogatásával alakult meg az önálló Földrajz-Földtudomány Műhely, amely 2005-ben, a Mendöl centenáriumi évben vette fel az egykori kollégista nevét. Kezdetben a felvételt nyert diákok minden félévben egy szemináriumot hallgathattak, később a hallgatói létszám bővülésével és végzett hallgatók szeniorrá, a Collegium tanárává válásával az órakinálat folyamatosan bővült. 1998 és 2004 között évente két-három új bentlakó és bejáró taggal bővült a közösség, majd az évtized közepétől a gyarapodás gyorsabb ütemet vett. A Műhely taglétszáma az elmúlt években tetőzött: a doktoranduszokkal együtt 20-25 fő között mozgott. A hallgatók nagyjából fele-fele arányban oszlanak meg a földrajzosok és a földtudósok között, környezettudomány szakos hallgatónk sajnos csak kevés volt.

A Műhely oktatási profiljának kialakításánál a hallgatók érdeklődését igyekeztünk figyelembe venni. Az újjászerveződést követő évek félévi egy szemináriumát hamarosan fölvaltotta a félévi két majd három kurzus: minden szemeszterben hirdetünk egy társadalom-földrajzi és két földtudományi-természettudományi földrajzi szemináriumot, illetve a kurzusok között alkalmanként térképészeti-térinformatikai órák is helyet kapnak. Törekszünk arra is, hogy időnként idegen nyelvű szemináriumokat is szervezzünk. A műhelykurzusok témáit az egyetemi képzés kínálatát figyelembe véve állítottuk össze: gyakran

hirdetünk olyan órákat, amelyek hiányzó témákat dolgoznak fel; a diákokkal az egyetemi órákon megszokottnál nagyobb mennyiségű, friss (idegen nyelvű) irodalmat olvastatunk. A műhely tanárai az egykori műhelytagok, szeniorok közül kerülnek ki, de egyetemi, kutatóintézeti kollégák is szívesen látott vendégek az órákon és az előadás-sorozatokon.

16. kép. A műhely tagjainak egy csoportja a 2004 júniusában tartott ceglédi műhelygyűlésen (Kovács István, Tóth Csaba, Sági Tamás, Kósik Szabolcs, Győri Róbert, Zétényi András és Czirfusz Márton (Bottlik Zsolt felvétele)

4. táblázat: A Mendől Műhely kurzusai 1999-től napjainkig

Félév	Kurzus	Oktató
1999/2000 ősz	Tér és térbeliség (társadalom-földrajzi problémák)	Győri Róbert
1999/2000 tavasz	Átalakuló településhálózat Magyarországon	Győri Róbert, Beluszky Pál
2000/01 ősz	Iskolák és irányzatok a magyar történeti földrajzban	Győri Róbert
2000/01 tavasz	Területi elemzések történeti földrajzi anyagon	Győri Róbert, Benda Gyula
2001/02 ősz	Magyar emberföldrajz a két világháború között	Győri Róbert
2001/02 tavasz	Aktuális kutatási irányok a társadalomföldrajzban és a regionális tudományban	Győri Róbert
2002/03 ősz	Őrségtől a Tiszahátig (Tájak, régiók Magyarországon)	Győri Róbert
2002/03 tavasz	Irányzatok a magyar történeti földrajzban	Győri Róbert
2002/03 tavasz	Aktuális problémák a földtörténet tükrében	Kovács István
2003/04 ősz	A dualizmus korának történeti földrajza	Győri Róbert, Bottlik Zsolt
2003/04 ősz	Evolúciódinamika a paleontológiai letanyagban (előadássorozat a Biológia-Kémia Csoporttal közös szervezésben)	Kovács István
2003/04 tavasz	Az átalakuló településhálózat Magyarországon	Győri Róbert, Beluszky Pál
2003/04 tavasz	Fejezetek hazánk földjének geológiájából és földtörténeti fejlődéséből	Kovács István
2004/05 ősz	Területi elemzések történeti földrajzi anyagon	Győri Róbert, Benda Gyula
2004/05 ősz	A környezettani kutatások aktuális kérdései	Kovács István

Félév	Kurzus	Oktató
2004/05 tavasz	Fenntartható világ	Gyuris Ferenc, Sági Tamás
2005/06 ősz	Mendöl Tibor és kortársai	Győri Róbert
2005/06 ősz	A víz szerepe a geokémiai folyamatokban	Kovács István
2005/06 tavasz	Vulkanológia	Harangi Szabolcs
2006/07 ősz	Magyar település-földrajzi problémák	Győri Róbert
2006/07 ősz	Bevezetés a geoinformatikába	Kósik Szabolcs
2006/07 tavasz	Magyarország ismeretlen vidékei	Győri Róbert, Kiss János Péter
2006/07 tavasz	Terepi vulkanológia	Kósik Szabolcs
2007/08 ősz	Terepi kőzettani alapismeretek	Sági Tamás
2007/08 ősz	Geográfia: egy szintézis alapelemei (Teleki Pál és Fodor Ferenc földrajzi munkássága)	Győri Róbert
2007/08 tavasz	Haggett Geográfiájának világa	Czirfusz Márton
2008/09 ősz	Irányzatok a kortárs brit társadalom-földrajzban	Győri Róbert, Földi Zsuzsa
2008/09 tavasz	Gazdasági szerkezetváltás	Czirfusz Márton, Gyuris Ferenc
2009/10 ősz	Geodynamics, geophysics and volcanology of the Carpathian-Pannonian region	Kovács István
2009/10 tavasz	Elméleti kérdések a társadalom-földrajzban	Czirfusz Márton, Pfenning Viola
2009/10 tavasz	Fenntartható világ 1.	Sági Tamás
2010/11 ősz	Vitakérdések a geográfiában	Győri Róbert
2010/11 ősz	Fenntartható világ 2.	Kovács István
2010/11 tavasz	Földrajz és művészetek	Czirfusz Márton
2010/11 tavasz	Ember és környezet viszonya 1.: Diamond olvasószeminárium	Fazekas Péter
2011/12 ősz	A magyar földrajztudomány átalakulása az 1950-es években	Győri Róbert

Félév	Kurzus	Oktató
2011/12 ősz	Tudományfinanszírozás és szervezés a földtudományokban	Kovács István
2011/12 ősz	Ember és környezet viszonya 2.: Diamond olvasószeminárium	Fazekas Péter
2011/12 ősz	Geomorphology	Erdős Zoltán
2011/12 tavasz	A munka földrajzi	Czirfusz Márton, Pfening Viola
2011/12 tavasz	Kortárs földtani kutatások	Sági Tamás, Fazekas Péter
2012/13 ősz	A földrajzi tudás keletkezésének helyei	Győri Róbert
2012/13 ősz	Környezeti minták roncsolásos és roncsolásmentes vizsgálata	Sági Tamás, Fazekas Péter
2012/13 tavasz	Hatalom és földrajz	Gyuris Ferenc
2012/13 tavasz	Ember és környezet viszonya 3.	Fazekas Péter
2012/13 tavasz	Tematikus térképezés grafikus és térinformatikai eszközökkel	Tolnai Gábor
2013/14 ősz	Geográfia: egy szintézis alapelemei (Teleki Pál és Fodor Ferenc földrajzi munkássága)	Győri Róbert
2013/14 ősz	Környezeti veszélyforrások Magyarországon	Udvardi Beatrix
2013/14 ősz	Terepi közzettani alapismeretek II.	Sági Tamás
2013/14 tavasz	Kémiai- és fázisanalitikai módszerek a földtudományban	Kovács István
2013/14 tavasz	Budapesti városrészek összehasonlító elemzése	Gyimesi Zoltán, Tolnai Gábor
2013/14 tavasz	Közzettan terepgyakorlat Eötvös collegistáknak II. (haladó)	Sági Tamás

A Műhely folyamatosan fejlődő hazai és külföldi kapcsolatrendszerrel rendelkezik. Több alkalommal szervezetünk olyan előadássorozatot, amire azokat a kollégákat hívtuk meg, akik nem az ELTE-n dolgoznak, hanem az ország különböző városaiban működő kutatóintézetek és egyetemek munkatársai. Különösen szoros volt a Műhely kapcsolata az MTA RKK Budapesti Osztályával, ahol több kollégista vett részt hosszabb-rövidebb szakmai

gyakorlaton. Nemzetközi kapcsolataink főként német és angol-amerikai kollegákkal erősek, rendszeresen látunk vendégül rangos külföldi előadókat is.

A Műhely az elmúlt években három hazai és egy nemzetközi konferenciát szervezett. A hazai konferenciáinkat főként a Collegiumhoz kötődő geográfusok-geológusok szakmai munkájának szenteltük, így konferencián emlékezünk meg Mendöl Tibor születésének századik évfordulójáról és Fodor Ferenc halálának ötvenedik évfordulójáról (Győri 2012). A 2013-ban megrendezett kétnapos nemzetközi konferenciánk pedig (Geography and Nation Building in Central and East Central Europe) a nemzetpolitikai célok és a közép-európai földrajztudomány(ok) kapcsolatát járta körül (Tolnai 2013; Palaczki 2013). Ezek mellett a rendezvények mellett a Mendöl Műhely a tudományos ismeretterjesztésbe is bekapcsolódik: évek óta részt veszünk a Collegium Kutatók Éjszakája rendezvényének lebonyolításában és a középiskolások számára szervezett különböző tehetséggondozó táborok munkájában.

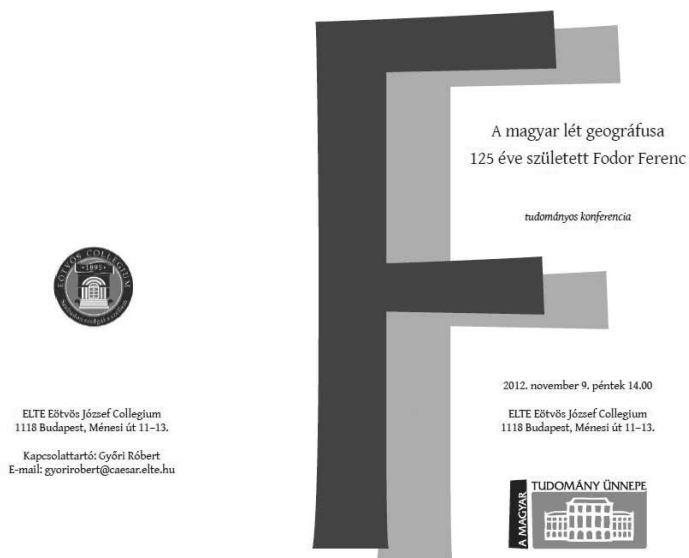
A Mendöl Műhely hallgatói a tudományos diákköri versenyek rendszeres résztvevői. Különösen sikeres volt ebben a tekintetben a 2013-as (XXXI.) OTDK, ahol műhelyünk tagjai 7 első helyet és 4 különdíjat nyertek. A végzett műhelytagok többsége doktori ösztöndíjasként folytatja tanulmányait, többen közülük külföldi egyetemeken védték meg doktorijukat, illetve folytatják tanulmányukat. A Mendöl Műhely vezetője az újjászervezés óta Győri Róbert.

17. kép. Charles Withers és Peter Meusburger a 2013-ban tartott *Geography and Nation Building in Central and East Central Europe* konferencián (Segyevy Dániel felvétele)

18. kép. A 2013-as *Geography and Nation Building in Central and East Central Europe* konferencia résztvevői (Segyevy Dániel felvétele)

19. kép. A 2012 őszén tartott *A magyar lét geográfusa – 125 éve született Fodor Ferenc (1887–1962)* konferencia meghívója (A meghívót Czirfusz Márton tervezte)

20. kép. Michael Heffernan kutatószemináriuma a Collegiumban 2014 májusában (Steven Jobbitt felvétele)

Irodalom

- Ablonczy B. (2005): *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Agnew, J. A., Livingstone, D. N. (eds.) (2011): *The Sage Handbook of Geographical Knowledge*. Sage, London.
- Bulla Béla jelentése az 1940/41-es tanévről. Tanári jelentések 1940/41. ECL 53. d. 101/8/a dosszié.
- Czirfusz M. (2012): A geográfus Wallner Ernő helye a tudományban: a diskurzuselemzés lehetőségei. *Soproni Szemle*, 2., 143–155.
- Czirfusz M. (2014): Érzelmek a gazdaságföldrajzban: Fodor Ferenc vitája a Földrajzi Közleményekben. In: Győri R. (szerk.): *Földrajz- és földtudomány az Eötvös Collegiumban*. (Jelen kötetben.)
- Fehér M. (2002): Tudományról és tudományfilozófiáról az ezredfordulón. *Magyar Tudomány*, 3., 297–306.
- Filarszky Nándor jelentése az 1928/29-as tanév II. szemeszteréről, Budapest 1929. június 13. Tanári jelentések 1928/29. ECL 52. d. 101/4/b dosszié.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Fodor Ferenc jelentése az 1923/24-es tanévről, Budapest 1924. június 5. Tanári jelentések 1923/24. ECL 52. d. 101/3/a dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1924/25-ös tanévről. Tanári jelentések 1924/25. ECL 52. d. 101/3/b dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1926/27-es tanév I. szemeszteréről, Budapest 1926. december 20. Tanári jelentések 1926/27. ECL 52. d. 101/3/c dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1926/27-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1927. június 22. Tanári jelentések 1926/27. ECL 52. d. 101/3/c dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1927/28-as tanév I. szemeszteréről, Budapest 1927. december 19. Tanári jelentések 1927/28. ECL 52. d. 101/4/a dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1927/28-as tanév II. szemeszteréről, Budapest 1928. május 31. Tanári jelentések 1927/28. ECL 52. d. 101/4/a dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1929/30-as tanév II. szemeszteréről, Budapest 1930. június 12. Tanári jelentések 1929/30. ECL 52. d. 101/4/c dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1930/31-es tanév I. szemeszteréről, Budapest 1931. január 7. Tanári jelentések 1930/31. ECL 52. d. 101/4/d dosszié.

- Fodor Ferenc jelentése az 1930/31-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1931. június 4. Tanári jelentések 1930/31. ECL 52. d. 101/4/d dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1936/37-es tanév I. szemeszteréről, Budapest 1936. december 17. Tanári jelentések 1936/37. ECL 53. d. 101/6/b dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1936/37-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1937. június 10. Tanári jelentések 1936/37. ECL 53. d. 101/6/b dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1937/38-es tanév I. szemeszterében átveendő geográfiai anyagról, Budapest 1937. szeptember 24. Tanári jelentések 1937/38. ECL 53. d. 101/6/c dosszié.
- Fodor Ferenc jelentése az 1937/38-as tanév I. szemeszteréről, Budapest 1937. december 15. Tanári jelentések 1937/38. ECL 53. d. 101/4/d dosszié.
- Fodor Ferenc levele Bartoniek Géza igazgatónak, Újpest 1926. július 3. ECL 9. d. 11/27. dosszié.
- Fodor Ferenc levele Szabó Miklós igazgatóhoz, Budapest 1939. november 24. ECL 41. d. 72/1 dosszié.
- Gyimesi Z. (2011): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., 81–99.
- Győri R. (2007): Dunántúl – valóság vagy fikció? A történeti földrajz bizonyítékai. *Limes*, 3., 7–22.
- Győri R. (2009): Tibor Mendöl. In: Lorimer, H., Withers, C. W. J. (eds.): *Geographers. Biobibliographical Studies. Vol. 28.* Continuum, London, 39–54.
- Győri R. (2011): A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. In: Horváth L., Laczkó K., Tóth K. (szerk.): *Lustrum. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati.* Typotex – Eötvös Collegium, Budapest, 288–311.
- Győri R. (2012): A magyar lét geográfusa – 125 éve született Fodor Ferenc (1887–1962). Konferencia-beszámoló. *Földrajzi Közlemények*, 4., 461–463.
- Gyuris, F., Tóth, Cs. (2005): Mendöl Tibor írásos hagyatéka Magyarországon. *Földrajzi Közlemények*, 3–4., 199–205.
- Hajdú Z. (2000): A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. *Kisebbségkutatás*, 2., 224–233.

- Hajdú Z. (2001): *Magyarország közigazgatási földrajza*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- Hajdú Z. (2006): Fodor Ferenc: a geográfus. In: Fodor F.: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI, Budapest, XI–XLII.
- Hajdú Z. (2014): Fodor Ferenc és a két világháború között felnőtt geográfus és közgazdász generáció kapcsolatrendszerének sajátosságai. In: Györi R. (szerk.): *Földrajz- és földtudomány az Eötvös Collegiumban*. (Jelen kötetben.)
- Jegyzőkönyv az 1922. július 6-án tartott tanári értekezletről. ECL 54. d. 102/a dosszié.
- Jegyzőkönyv az 1941. május 29-én tartott tanári értekezletről. ECL 54. d. 102/a dosszié.
- Kicsi S. (1991): Búcsú Major Jenőtől. *Soproni Füzetek*, 205–207.
- Kuhn, T. (1970[2002]): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Második kiadás. Osiris, Budapest.
- Krasznai Z. (2012): *Földrajztudomány, oktatás és propaganda. (A nemzeti terület reprezentációja a két világháború közti Magyarországon.)* IDResearch Kft, Publikon Kiadó, Pécs.
- Lendvai Timár E. (2014): Egykori Eötvös-kollégisták hagyatékai a Magyar Földrajzi Múzeum gyűjteményében. In: Györi R. (szerk.): *Földrajz- és földtudomány az Eötvös Collegiumban*. (Jelen kötetben.)
- Livingstone, D. N. (1992): *The geographical tradition. Episodes in the history of a contested enterprise*. Blackwell, Oxford.
- Lukcsics Pál jelentése az 1925/26-os tanévről, Budapest 1926. május 27. Tanári jelentések 1925/26. ECL 52. d. 101/3/b dosszié.
- Madzsar Imre jelentése az 1925/26-os tanévről, Budapest 1926. május 28. Tanári jelentések 1925/26. ECL 52. d. 101/3/b dosszié.
- Madzsar Imre jelentése az 1926/27-es tanév II. szemeszteréről, Budapest 1927. június 24. Tanári jelentések 1926/27. ECL 52. d. 101/3/c dosszié.
- Major Jenő jelentése az 1945/46-es tanév II. szemeszteréről. Tanári jelentések 1945/46. ECL 53. d. 101/9/c dosszié.
- Marosi S. (2006): Bulla Béla emlékezete. *Földrajzi Közlemények*, 3–4., 103–110.

- Meusburger, P., Livingstone D. N., Jöns H. (eds.) (2010): *Geographies of Science*. Springer, Dordrecht. (Knowledge and Space 3.)
- Palaczki B. (2013): Földrajz és nemzetépítés Közép- és Kelet-Közép-Európában. Nemzetközi konferencia az ELTE Eötvös József Collegiumban. *Tér és Társadalom*, 1., 215–220.
- Pais László jelentése az 1943/44-es tanév I. szemeszteréről. Tanári jelentések 1943/44. ECL 53. d. 101/9/b dosszié.
- Patkó L. (2014): A magyar földtani tudományok nagy alakja: Mauritz Béla. In: Győri R. (szerk.): *Földrajz- és földtudomány az Eötvös Collegiumban*. (Jelen kötetben.)
- Ropolyi L. (2003): A tudomány a szociális-életvilágban. A tudományfilozófia hermeneutikai és szociálkonstruktivista szemléletmódjainak összevetése. In: Schwendtner T., Margitay T. (szerk.): *Tudomány megértő módban. Hermeneutika és tudományfilozófia*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 218–238.
- Sas E. (1989): A kollégiumi természettudományi képzés. In: Nagy J. Zs., Szijjártó I. (szerk.): *Tanulmányok az Eötvös Kollégium történetéből*. Eötvös József Kollégium, Budapest, 88–97. (Eötvös-füzetek új folyam, X.)
- Szabó Miklós igazgató levele Fodor Ferenchez, Budapest 1939. november 18. ECL 41. d. 72/1 dosszié.
- Szabó Miklós igazgató levele Incze Péterhez, Teleki Pál miniszterelnök titkárához, Budapest 1940. január 10. ECL 41. d. 72/1 dosszié.
- Tolnai G. (2013): „Geography and Nation Building in Central and East Central Europe” nemzetközi konferencia az ELTE Eötvös József Collegiumban. *Földrajzi Közlemények*, 4., 423–425.

Lendvai Timár Edit¹

Egykori Eötvös-kollégisták hagyatéka a Magyar Földrajzi Múzeum gyűjteményében

Bevezetés

Az egykori Eötvös-kollégisták, mint Bulla Béla, Kádár László és Mendöl Tibor Magyar Földrajzi Múzeumban őrzött hagyatéka, illetve tanáruk, Cholnoky Jenő hagyatéka számos a Collegiumra vonatkozó forrást és ismeretanyagot tartalmaz. A tanulmány fő célja, hogy az elsődleges forrásokról leltárt készítsen, és ezen ismeretanyag segítségével vázolja fel a Collegiumhoz kapcsolódó földtudományi szakmai közösség rendszerét, hierarchiáját és működését, különös tekintettel a mester-tanítvány viszonyra, a kollegiális kapcsolatokra, és a szorosabb barátságokra. A kutatott dokumentumok 1923–1956 között keletkeztek. Különösen sok forrás áll rendelkezésre a két világháború közötti időszakból. A felhasznált hang- és filmanyagokat 1984-ben és 1994-ben rögzítették.

A Magyar Földrajzi Múzeum 1987-ben nyílt *Kárpát-medence tudományos feltárói* című állandó kiállítása is bemutatja a magyar földrajztudomány e korszakának legnagyobb alakjait. Érzékelteti a kortársak, illetve a mesterek és tanítványok viszonyrendszerét. A 2013-ban megjelent kiállításvezető pedig kifejezetten hangsúlyozza ennek a kapcsolati hálónak a jelentőségét. A kiállítás eredeti forgatókönyvét 1988-ban dr. Balázs Dénes múzeumalapító geográfus írta. Tematikáját a 2008-ra megújult tárlat is követi.

A jelen tanulmány a Magyar Földrajzi Múzeum gyűjteményében megtalálható forrásokra épít. E kordokumentumok segítségével járul hozzá az Eötvös

¹ Lendvai Timár Edit: muzeológus, Magyar Földrajzi Múzeum, Érd; lendvai.timar@foldrajzimuzeum.hu

collegiumi földrajztudósképzés múltjának, történetének árnyaltabbá, teljesebbé tételéhez.

Az Eötvös Collegium légköre – a szabad, autonóm szellemiség hatása

Az Eötvös Collegiumot érintő dokumentumok, levelek és adatközlések egyértelműen tükrözik, hogy az intézmény a kollégisták életének meghatározó színtere volt. A Collegium természetes munkaközösségében végzett magas színvonalú szakmai műhelymunka igen hatékony képzési módszernek bizonyult. Évtizedek múltán is érezhető a diákok összetartozás-tudata, az egykori kollégisták gyakran akár vaskos tréfákban megnyilvánuló humorérzéke, speciális nyelvrendszere. Éltre szóló barátságok kezdetének helyszíne volt ez az alma mater. Erre legjellemzőbb példa Bulla Béla és Mendöl Tibor barátsága. Mellettük lazább szövetségben még Kádár Lászlót említhetjük meg, aki három évfolyammal később csatlakozhatott a pároshoz. Nem meglepő, hogy két évtizeddel később e három tehetséges kollégista a budapesti és a debreceni egyetem professzoraivá váltak.

A kollégisták ismeretlenül is ismerősök voltak. Összetartozás-tudatuk később is meghatározó volt. Dudich Endre zoológus, a hazai barlangbiológiai kutatások megindítója 1940-ben Mendölnek írt levelében említi, hogy a hírtől, mely szerint egy Eötvös-kollégistával került munkakapcsolatba, kétszeresen örül a találkozásnak.²

A kollégium interdiszciplináris szellemisége, az a koncepció, hogy az intézmény természettudományos és társadalomtudományos műhelyeknek egyaránt helyet adott, lehetővé tette növendékei számára, hogy átfogóbb műveltségre és szélesebb kapcsolatrendszerre tegyenek szert. Zólyomi Bálint botanikus, a magyarországi vegetációtörténet-kutatásának neves professzora, Mendöl kortársa így fogalmaz: „A polihisztorok kora természetesen lejárt. (...) Egy természettudományos kérdésnek nagyon differenciált társadalmi háttere van, és a kutatás minden esetben a társadalom szükségleteit kívánja kielégíteni. Az Eötvös József Collegium esetében nekünk óriási útravalót adott abból a szempontból, hogy együtt lehettünk a társadalomkutatókkal.”³ Zólyomi 1941 januárjában ezekkel a szavakkal gratulál Mendöl Tibor kinevezéséhez: „Igen meleg üdvözzel, kollégista kézszorítással és szívesen köszöntelek egyetemi tanárrá történt kinevezésed alkalmából. Öröömöm a kollégista szobatársé, aki az Eötvös egyik nyolcasában Veled együtt töltött egy évet, örül bennem azonban a településtörténész is, mert

² Dudich Endre levele a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

³ http://www.eotvos.u-szeged.hu/sites/default/files/interjuk/Zolyomi_Balint.pdf.

veled a modern irányzat fog a pesti egyetemre költözni, amelynek a település-történet nagyon érezte hiányát.”⁴

1. kép: Az ifjú Bulla Béla (A Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

Mendöl baráti hangvételű leveleket váltott Keresztury Dezsővel, a későbbi jeles irodalomtörténésszel, aki néhány év múltán az Eötvös Collegium tanára, majd igazgatója is lett. Keresztury 1925-ben – bécsi ösztöndíja megkezdése előtt – tanácsokkal látta el a fiatal kutatót. Keresztury ezt az évet szintén Bécsben

⁴ Zólyomi Bálint levele a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

töltötte: „(...) a kis hivatali hercehurca meg jót tesz a magunkfajta elkényeztetett tudományos napszámosoknak. (...) különben tejben vajban fogsz fürödni (...). Én már lefoglaltam magamnak egy kétszemélyeset (szobát) egy másik öregúrral.” – írta a tapasztalt kollégistatárs.⁵

A hagyatékokban található önéletrajzokban a kollégium megítélése, az ott töltött évek értékelésének pozitív hangvétele nem változott meg az 1945 utáni szocialista Magyarországon sem. Esetenként az intézményt jellemző szabad demokratikus szellem – nyilván az ötvenes évek keményvonalas ideológiai elvárásai miatt – kapott némi szocialista felhangot. Bulla Béla 1956 februárjában írt önéletrajza szintén egy beszédes kordokumentum: „Az Eötvös Kollégiumban töltött évek igen jó hatással voltak fejlődésemmre. A kollégiumi együttesnek az átlagos egyetemi hallgatóét messze meghaladó szellemi színvonala, az uralkodó félfeudális rendszerrel szemben tudatos ellenzéki magatartása, az áltekingintélyek megvetése, sőt nyilvános kigúnyolása a rendkívül éles és friss kritikai szellem, mellyel azonban választott pályánkra való elmélyült és fegyelmezett, munkás előkészülés járt együtt, hosszú szakmai és ideológiai vitatkozások, mindezek együtt olyan szellemi légkört jelentettek számomra, amelyet korábban nem ismertem, amelyben képességem és érdeklődési köröm szabadon bontakozhatott ki. Demokrata volt ez a légkör, kezdetben erős polgári aláfestéssel, de a huszas évek felé mindinkább érezhető és egyre mélyülő népi és szocialista tartalommal.”⁶

Bulla Béla Markos Györgytől az ötvenes években komoly ideológiai bírálatokat kapott. A Földrajzi Közlemények 1955. évi 4. számában megjelent bírálatában így ír Markos: „Mint minden tudománynak, így a magyar földrajzi tudományoknak is kritikailag kell átértékelniük saját múltjukat, elemezni jelenlegi helyzetüket, a gyakorlathoz való kapcsolatukat és ebből folyó feladataikat! (...) Bulla Béla elnök ott felolvasott és a Földrajzi Közleményekben megjelent tanulmánya – véleményem szerint – nem elégíti ki a fenti követelményeket” (Markos 1955, 360). Bulla valóban a kor elvárásainak megfelelő kritikai bírálat alá vonta múltját, és nem hogy megtagadta volna szakmai fejlődésében az Eötvös Collegium jelentőségét, hanem az intézmény érdemeit hangsúlyozta, megfelelő színezetű politikai, nyelvi fordulatok alkalmazásával. Megjegyzendő, hogy a marxista–leninista ideológia kötelező térfelnyerése a földrajztudományban 1945-től hatalmas változásokat generált a földrajztudomány szerkezeti és módszertani hagyományaiban. A „reakciós” polgári geográfiával való leszámolás

⁵ Keresztury Dezső levele a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

⁶ Bulla Béla önéletrajza, 1956. február 22., a Magyar Földrajzi Múzeum Bulla Béla hagyatékából.

és az új rendszerhez való alkalmazkodás kényszerben Bulla Béla elsősorban természeti földrajzi kérdésekkel foglalkozott, leplezve mentve át a földrajz korábbi tradícióit (Győri 2011, 300).

2 kép: Kádár László, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem professzora
(A Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

Kádár László így nyilatkozott 1984-ben: „Az Eötvös Collegiumról lehetetlen nem beszélni, mert az ténylegesen döntő, nemcsak az én nevelésem szempontjából, hanem mindenkire, aki abban a kollégiumban szerencsés lehetett. Az Eötvös Collegiumnak volt egy sajátos atmoszférája, sajátos nevelési módszere, amit az ember csak akkor értett meg, amikor átesett a tűzkeresztségen. Annak idején nem voltak felvételi vizsgák. A középiskolai bizonyítvány alapján vettek fel. A szelekció az volt, hogy aki nem tudott, az kibukott. Sőt még az a liberalizmus is megvolt, hogy annyiszor ismételhetett a diák, ahányszor akart. (...) az Eötvös Collegiumban nekünk nagyon jó dolgunk volt. Négyünknek volt két szobánk, négy íróasztala, négy könyvespolca. Szakonként voltunk elhelyezve, és pedig úgy, hogy idősebb és fiatalabb diákok együttesen képeztünk egy családot. (...) mi döngészek⁷ a legmagasabb emeleten laktunk, és a legkevésbé hallatszott le a zaj, amit csaptunk. Itt volt módomban megismerkedni olyan diáktársakkal, nálam fiatalabbakkal is, akik kiváló botanikusok lettek, így Zólyomi Bálint. (...) Rájöttem arra, hogy én nem vagyok botanikusnak való, hogy nekem tetszik a geográfia. Ez a két felismerés időben egyszerre történt...”⁸

Bulla Béla, Mendöl Tibor és Kádár László mindhárman vidékről, viszonylag alacsony egzisztenciális háttérrel rendelkező családból kerülhettek fel a Collegiumba. Így az intézmény számukra szűkös, de biztonságos anyagi körülményeket is jelenhetett.

Baltikum és Finnország – utazások 1924-ben

Az 1924 júniusában Teleki Pál és Kogutowicz Károly vezetésével egy, a Balti országokba és Finnországba induló, három hetes kb. 30 fős földrajzi „expedícióra” Teleki az Eötvös-kollégisták közül magával vitte Mendöl Tibort is. Az utazáson a geográfusokon kívül geológus, meteorológus, zoológus, botanikus is részt vett, hiszen a program célja Lappföld tudományos megismerése volt. Az út részleteiről, a folyókon, mint természetes vízi utakon való „csolnaktúrát” tanulságairól, a sellőkön való átkelés embert próbáló kihívásairól, az éjféle nap jelenségének megtapasztalásáról Kogutowicz Károly számolt be a Magyar Földrajzi Évkönyv 1928. évi számában (Kogutowicz 1928, 204–207).

⁷ A kollégium saját belső nyelvezetében a természettudományokkal foglalkozó hallgatókat döngészeknek, a társadalomtudományokkal foglalkozó hallgatókat pedig filozofoknak nevezték.

⁸ Dr. Kubassek János és dr. Kádár Lászlóval 1984-ben, Debrecenben rögzített beszélgetése alapján a Magyar Földrajzi Múzeum hangarchívumából.

3. kép: Csónakvontatás a sínek mentén, Lappföld, 1924 nyara
(Mendöl Tibor felvétele, a Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

4. kép: Az 1924. évi Balti országokba és Finnországba tett utazás résztvevői
(Második sor balról a harmadik Teleki Pál, hátsó sor balról a második
Mendöl Tibor) (A Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

5. kép: A csoportkép hátsó oldala a résztvevők aláírásával
(A Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

Teleki maga is vállalta az utazással járó fizikai megpróbáltatásokat, annak ellenére, hogy ekkor már elhatalmasodó vesebetegsége miatt csak egy vesével élt és rendszeres önkátéterezésre volt szüksége. Számára ez az utazás a pihenést és a feltöltődést jelentette két betegséggel és borús kedélyállapottal terhelt év után (Ablonczy 2005, 250–255).

A fiatal Mendöl négy füzetben, naplóiban jegyezte fel a kutatóúton tett megfigyeléseit: eseményeket, történeteket, tapasztalatokat. A naplók szövegezése, tartalma és külleme egyaránt nagyon igényes, írása mentes a személyes megjegyzésektől, véleménynyilvánításoktól. Nagyszerű ábrái rajzkészségéről és Cholnoky Jenő morfológiai szemléletének és módszertani szemléltetésének elmélyült elsajátításáról tanúskodnak. Mendöl ekkor még igen ifjú, feljegyzéseiben azonban egyértelműen látszik az emberföldrajzos szempontrendszere. A pontos adatok gyűjtése, azok rendszerbe helyezése, párhuzamok, összefüggések keresése, ember és táj kölcsönhatásának dinamikus látásmódja jellemzi naplói tartalmát. Bár a naplókban csak elvétve találkozhatunk Teleki nevével, a mester minden bizonnyal folyamatosan, a terepen is oktatott. Egy alkalommal, mikor a csoport éppen az Imátra vízeséshez utazott, Teleki természetföldrajzi felkészültségének meggyőző példáját adta a vasúti kocsiban rögtönzött, a bejárt terület genetikájára és formakincsére vonatkozó glaciológiai elemzésével.

Mendöl pedig szorgalmasan jegyzetelt.⁹ Teleki Bartoniek Gézának írt későbbi levelében meg is jegyezte nagyreményű, szorgalmas tanítványáról, hogy talán nem eléggé életrevaló: „Megtiltottam neki a sok olvasást és utasítottam, hogy inkább megfigyelésre, nyílt szemmel nézésre, az életben mozgásra törekedjék.” (Gyuris, Tóth 2005). Teleki aggodalma kissé eltúlzott volt, hisz Mendöl ebben az évben február 15-én tette le egyébként a cserkészsegédtiszti próbát és fogadalmat, a későbbiekben pedig terepgeográfusként az emberföldrajz kimagasló művelőjévé vált.¹⁰

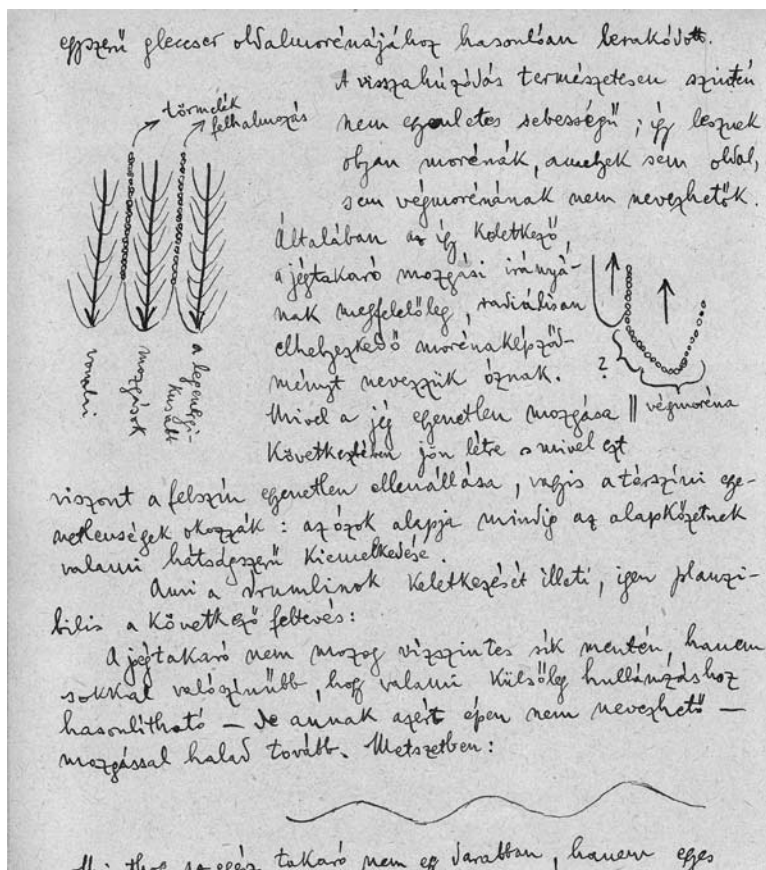
Az alábbi részlet Mendöl Tibor 1924-ben írt útinaplójából való. „A Balti országok és Finnország: ez volt a mi munkaterünk, ennek a területnek a tanulmányozása hozta a nagy társaságot erre az útra. Heteken keresztül foglalkoztatott bennünket mindaz, ami érdekeset, szembeötlőt csak láttunk, s amit csak e tájak szintetikusán felfogott, legtágabb értelemben vett életének helyes és tökéletes megértéséhez szükséges volt észlelnünk. (...) A modern geográfia összehoz minden adatot – természetesen gondosan szelektálva – ami csak egy természetes táj megértéséhez szükséges. Genetikán kezdi, folyton szintetizálva halad a természetes sorrend szerint a geológia ma is nyomot hagyó jelenségeinek figyelembe vételével a klímán át a morfológiához.” A szöveg a későbbiekben sorra veszi a domborzati, és talajtani viszonyok rendszere után a növény- és állatvilág tájra gyakorolt hatását, majd így folytatja: „Ha most ebbe a nyerstájba bekapcsolja az embert, viszonyba és vonatkozásba hozva minden eddigi tényezővel (...): támad az antropogeográfia. Aki mindezt a munkát – az észleléstől, adatgyűjtéstől kezdve a szintézisig – elvégzi bizonyos tájon, az annak a tájnak a geográfiáját dolgozta fel.”¹¹ Mendölnek e korai írásában is látszik, hogy Teleki emberföldrajzi iskolájából került ki, szintézis alkotására törekszik, értve, alkalmazva a földrajzi gondolat Teleki-féle, a következőkben kifejtett módszerét: „De a megismerésre törekvő ész rendszerekhez, osztályozásokhoz folyamodik. Tulajdonságok, megnyilvánulások, hatások szerint osztályoz. (...) A földfelszín bármely jelenségével foglalkozó összes tudományokba behatol a földrajzi gondolat mint módszer!” (Teleki 1996, 155). „A földrajz karakterisztikus jellemvonása, a princípiumbeli különbség az analitikus természettudományokkal és genetikus történettudományokkal szemben az, hogy nem a szisztematikailag vagy fejlődéstörténetileg összetartozó elemeket, hanem az összes egymással kapcsolatban

⁹ Részlet Mendöl Tibor naplójából (1924), a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

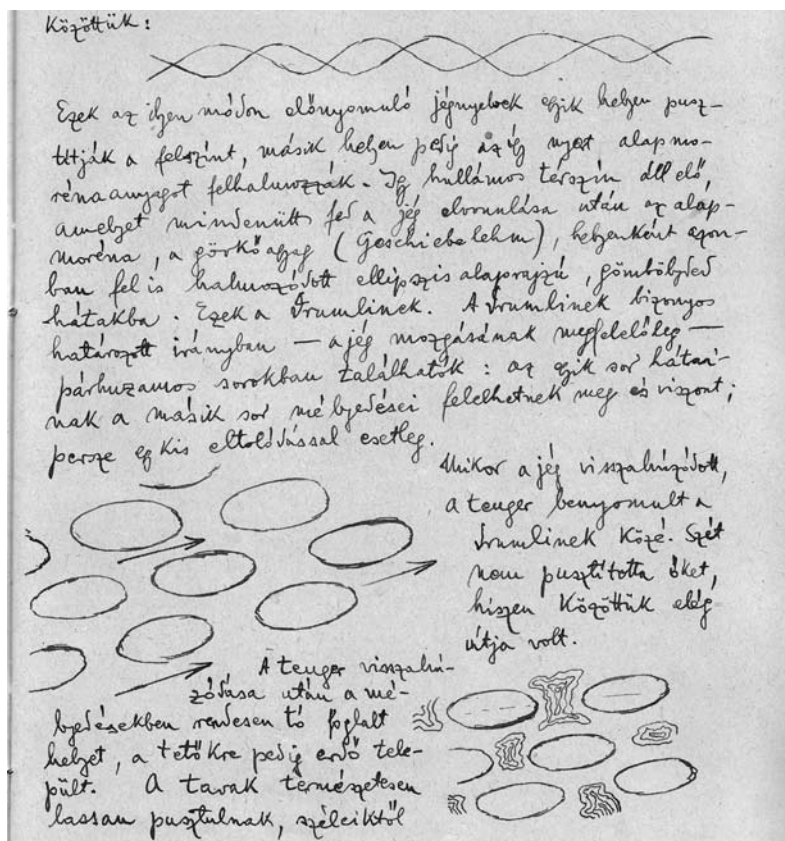
¹⁰ Bizonyítvány a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

¹¹ Részlet Mendöl Tibor naplójából (1924), a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

álló földi jelenséget hatásuk ereje, a földi életben való viszonylagos értékük szerint vizsgálja" (Teleki 1996, 153).

6. kép: Teleki Pál Imátra vizesítéshez tett kirándulásuk során a vasúti kocsiban rögtönzött előadásáról szóló jegyzetek, 1924. Finnország (Részlet Mendöl Tibor naplójából, a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából)

7. kép: Teleki Pál Imátra vízéséhez tett kirándulásuk során a vasúti kocsiban rögtönzött előadásáról szóló jegyzetek, 1924. Finnország (Részlet Mendöl Tibor naplójából, a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából)

8. kép: Janiskoski sellő a Paatsjoki folyón, Finnországban
(A Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

Mesterek, mentorok

A földtudományokban jeleskedő egykori Eötvös-kollégisták viszonyrendszérét elemezve a mentorok és mesterek sorában Teleki Pál és Fodor Ferenc mellett ki kell emelni Bartoniek Géza jelentőségét. Bartoniek Gézának, a Collegium első igazgatójának világszemlélete, rátermett pedagógusi-nevelői adottságai, diákokkal való személyes és bizalomra épülő kapcsolata meghatározó volt. Odafigyelt a növendékek tanulmányi előremenetelére, szakmai fejlődésére. Mendöl például folyamatosan tájékoztatja Bartoniek Gézát bécsi tanulmányainak fejleményeiről. Bartoniek pedig saját nevére felvett hitellel támogatta Bulla Bélát és Mendöl Tibort külföldi tanulmányaik során (Gyuris, Tóth 2005, 46).

Így emlékezett vissza Kádár László Bartoniek Gézára: „*De hadd mondjak én egy-két szót a kollégium igazgatójáról. Bartoniek Géza volt Eötvös Loránd egykori tanársegéde. Franciás műveltségű úr, mintaképe egy kollégiumi igazgatónak, aki bennünket úgy kezelte, mint jövődő pályatársait. (...) Na B.G. úr, mert így*

*hívtuk, minden elsőévessel elbeszélgetett, és tanácsot adott neki a pályaválasztás szempontjából, ami persze nem arra vonatkozott, hogy bölcsész, hanem hogy milyen szakos.*¹²

Teleki Pál, az Eötvös Collegium kurátoraként, egyetemi professzorként, cserkészvezetőként egyaránt támogatta Bulla Béla, Mendöl Tibor és Kádár László szakmai fejlődését. Már 1924-ben magával vitte Mendöl Tibort a Baltikumba és Finnországba az előző fejezetben részletezett terepgyakorlatra. Teleki befolyásának és támogatásának köszönhető, hogy az egyébként roppant tehetségesnek mutakozó Mendöl a bécsi egyetemre kapott ösztöndíjat az 1924/25-ös tanévben (Gyuris, Tóth 2005, 46). Egyértelműen látszik Mendöl munkásságán, hogy Teleki emberföldrajzos iskolájából került ki (Fodor 2006, 689). Hivatalos levélváltásaik alapján kettejük emberi kapcsolata kissé távolságtartónak tűnik, mely kölcsönös tiszteleten és elismerésen alapszik. Mendöl írásainak különlenyomatát mindig megküldte a „Kegyelmes Úrnak”, aki vagy saját maga, vagy Koch Ferenc révén jelzett vissza neki. 1931-ben *A táj és ember* című, a Magyar Szemlében megjelenő Mendöl-cikkhez Teleki írt lektori véleményt. *„Örömmel tettem ennek eleget – egykori tanítványomról lévén szó – de mondhatom, az egykori tanítvány örömeimet olvasás közben megnövelte, mert a munka egészében véve rendkívül jó, amit én a Magyar Szemlével közöltem is, kérve a munka kiadatását.”* – írta Teleki.¹³ A továbbiakban röviden kitér a tanulmány nyelvi erősségeire és gyengéire, majd 34 pontban konkrétan részletezve ad igen építő szakmai javaslatot a cikk részleteihez. Teleki felé mutatott szakmai lojalitásának már a marxista földrajz időszakában Mendöl is hangot adott: *„Bármilyen legyen a vélemény politikai működéséről (Teleki Pál) és néprajzi térképeiről, bizonyos, hogy ő volt Magyarországon a gazdasági földrajz megalapozója. Ez kétségtelenül nem marxista gazdasági földrajz volt. Tény viszont, hogy mai gazdaságföldrajzosainak nagy része az ő nyomdokain indult el.”*¹⁴ Teleki volt *„(...) az irodalmilag legtájékozottabb magyar geográfus, egyben a tudományelméletileg és módszertanilag is a legiskolázottabbak és legtudatosabbak egyike a nemzetközi tudományban”* (Ablonczy 2005, 124–125).

Bulla Béla a harmincas évekig még művelte a Teleki-féle emberföldrajzot, 1945 után azonban a természetföldrajzi témák felé kötelezte el magát. Az ő szakmai munkásságának alakulásában Cholnoky Jenő, a kritikus mester

¹² Dr. Kubassek János és dr. Kádár Lászlóval 1984-ben, Debrecenben rögzített beszélgetése alapján a Magyar Földrajzi Múzeum hangarchívumából.

¹³ Teleki Pál levele Mendöl Tiborhoz, 1931. április 2., a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

¹⁴ Kézirat a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából (é. n.).

játszott döntő szerepet. Bulla Cholnoky mellett a budapesti egyetem földrajzi intézetében tanársegédként, majd adjunktusként, 1938-tól pedig egyetemi állása megtartása mellett a Középiskolai Tanárképző Intézetben taníthatott.

Kádár László 1932-ben lett Teleki tanszékének gyakornoka. *„Azt kell mondanom, hogy a földrajz terén a legteljesebbet a Teleki-tanszéken lehetett kapni”* – nyilatkozta Kádár László (Tóth 1997, 996). Teleki volt az, aki Kádár Lászlót 1933-ban az Almásy-féle Szahara expedíció résztvevőjének javasolta. A közismert *„Itt van a gróf?”* történetet egy félreértésekkel némiképp terhelt, de szakmai szempontból egyedülálló lehetőséget biztosító expedíció követte Kádár életében. A Szaharában végzett munkája után Teleki szinte kijelölte számára jövőbeni fő kutatási területét. *„Magának most az európai futóhomok-formákkal kell megismerkednie”* – mondta, és anyagi feltételeit is biztosította annak, hogy Kádár Hollandiától Lengyelországig végigjárja a kutatni kívánt területeket.¹⁵

9. kép: Kádár László 1968-ban ismét visszatért a Szaharába
Borsy Zoltán társaságában (A Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

¹⁵ Dr. Kubassek János és dr. Kádár Lászlóval 1984-ben, Debrecenben rögzített beszélgetése alapján a Magyar Földrajzi Múzeum hangarchívumából.

A mesterek sorában Fodor Ferenc szerepe, munkássága, szakmai jelentősége már saját korában is megosztotta a földrajzos közvéleményt. Fodor nem volt egyértelműen elismert, szimpatikus személyiség a Teleki-tanítványok között. Háttéremberként tekintettek rá, aki Teleki árnyékában, „*hűséges famulusként*” (Ablonczy 2005, 247) dolgozott, annak ellenére, hogy tanáruk is volt. Egyedül Kádár László az, aki a legnagyobb elismeréssel nyilatkozott Fodor Ferencről, tanárának, mesterének tekintette. Kádárnak Fodor már Karánsebesen a gimnáziumban tanára volt. Budapestre kerülése után a cserkészmozgalomban találkoztak ismét egymással. Ő volt az, aki Kádárt a geográfia és a tanári pálya felé orientálta. 1932-től pedig a Közgazdaságtudományi Egyetem Földrajz Tanszékén már munkatársként dolgozhatott az ifjú Kádár László Fodor Ferenc és Teleki Pál mellett.

Fodor helyzete Teleki tanszékén a harmincas évek végére változott meg. Bulla Béla egy 1937-ben kelt Mendől Tibornak írt levelében így fogalmaz: „*Újságot megint nem tudok írni. Sok a dolgunk és csak robotolunk. Úgy hallom Kádár Lacit Teleki most habilitálja. Úgy látjuk, Fodor teljesen kicsúszott kegyeiből.*”¹⁶ Kádár így fogalmaz Fodor későbbi pályafutására vonatkozóan: „*Fodor összekülönbözött Telekivel, ennek következtében pécsi tankerületi főigazgató lett, de oktatói pályafutása ezzel véget ért. Nem mondom, hogy a geográfusi munkássága ért véget, mert ő még a felszabadulás után is komolyan dolgozott (...) de a földrajzi oktató munkából kikapcsolódott.*”¹⁷

Le kell szögezni azonban, hogy az intrikák ellenére Fodor sokat tett az Eötvös Collegium szakvezetőjeként, az emberföldrajz művelőjeként és egyetemi tanárként a magyar földrajz és földrajztanár-képzés ügyéért.

Tanítványból tanársegéd, gyakor nok, adjunktus

Bulla Béla és Mendől Tibor 1920-as és 1930-as években váltott levelei plastikus képet festenek a két pályakezdő kutató mindennapjairól. A valós vagy önironikus humorral fűszerezett sorok olvasása közben folyamatosan visszatérő fogalmak a pénztelenség, az egzisztenciális problémák, a magányosság, munkájukban pedig a túlterheltség és a túlzott elvárások.

Mendől 1927-től a debreceni egyetemen, Milleker Rezső mellett dolgozott. A Debrecenben eltöltött 13 év szakmai fejlődése szempontjából igen

¹⁶ Bulla Béla levele Mendől Tibornak 1937. november 30. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendől-hagyatékából.

¹⁷ Dr. Kubassek János és dr. Kádár Lászlóval 1984-ben, Debrecenben rögzített beszélgetése alapján a Magyar Földrajzi Múzeum hangarchívumából.

hasznosnak bizonyult, de távol volt egykori barátaitól és a földrajz szakma történéseinek budapesti sodorvonalától, nem is szólva a méltatlanul alacsony anyagi megbecsülésről. Bulla és más egykori Eötvös-kollégisták tájékoztatták barátjukat a budapesti eseményekről.

Bulla az 1928/29-es tanévet éppen Teleki ajánlására Berlinben tölti, hazatérve tanársegédi majd adjunktusi kinevezést kap Cholnoky mellett. De 1932-ben még mindig a kollégiumban lakik, melynek 1939-től lesz geográfus szakvezetője.

Úde színfoltja a Mendöl leveleknek Szilágyi Lajos Eötvös-kollégista 1929-ből való beszámolója. A jókedvű, néhol kissé vitriolos szövegezés a kollégiumlakók mindennapi harcairól és az intézmény „hanyatlásáról” szól. Nyelvezete stílusosan archaikus. *„Én magam nem lettem geográfá – de viszont diplomatiká sem (Cholnoky-analógiák!) – hanem a jogtörténelemben garázdálkodván magamat feltüntetni óhajtanám. Hogy érzed becses Magadat Debrecenben, hol Csocsó szerint »tüdőbajt kap az ember«? Megtanulta-e már az árapályt a kis Mária? (...) Mikor jösz legközelebb Pestre? Bár nem tudom, hogy mint vidékit, pláne debrecenit vajjon bebotsátanak-é a kollégiumba?”*¹⁸

Az Eötvös Collegiumról így ír Bulla 1932-ben: *„Szóval... Debrecenbe költöztél? (...) Én még mindig az Eötvös-Collegium vidám berkeiben lappangok árván; a vének közül csak Ligeti nagymogul¹⁹ és Tremml, az oláh²⁰ vannak velem. Úgy érezzük magunkat a fiatalok között mint valami vén indián törzsfőnök Hollywoodban. Más itt az élet, mint ezelőtt 8-9 évvel, nagyon más. Csak konzervativizmusom az oka, hogy még mindig itt lakom és az a kétségtelen plus, hogy így olcsóbb a megélhetés. Ha tanársegédi magas pozíciónk rendes állás lenne, talán még jól is érezném magamat, annak ellenére, hogy így félév végén, mikor a kollokviumok megkezdődnek, úgy megrohannak a «vadak», hogy szinte a fejem sem látszik ki a kollokvensek közül. Napi teljesítmény 40 ember (...)”*²¹

1937-ben mind Bulla, mind Mendöl felkérést kap egy, a Szentpétery emlékkönyvbe szerkesztendő anyag elkészítésére. Szentpétery Imre (1878–1950)

¹⁸ Szilágyi Lajos Mendöl Tibornak írott levele 1929. március 5. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

¹⁹ Ligeti Lajos (1921) [http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_\(1895-2010\).pdf](http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_(1895-2010).pdf).

²⁰ Tremml Lajos (1922) [http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_\(1895-2010\).pdf](http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_(1895-2010).pdf).

²¹ Bulla Béla levele Mendöl Tibornak 1932. december 11. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

egykori Eötvös-kollégista (1897),²² Cholnoky kortársa, professzoruk volt a Pázmány Péter Tudományegyetemen. Bulla így ír a feladatról és a kapcsolódó anyagi nehézségről: „Mindketten beszerveztettünk a Szentpétery emlékkönyv írói közé. (...) Már most arról lenne szó, Tibikém, mit és miről írsz Te. (...) Jó lenne tehát tudnunk egymásról, hogy mint írkálunk, hogy egymás dolgait ne üssük. (...) Túlzott örömet nem okoz ez az emlékkönyvhistoria nekem, különösen most nem, mert fizetni kell 60 P-t minden írónak, nekem pedig aggregénylakásom berendezésével kapcsolatban rengeteg kiadásom van.”²³

10. kép: Bulla Béla és Mendöl Tibor egy közös terepgyakorlaton (é. n.)
(Láng Sándor-hagyatékából, a Magyar Földrajzi Múzeum fotótárából)

²² [http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_\(1895-2010\).pdf](http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_(1895-2010).pdf).

²³ Bulla Béla levele Mendöl Tibornak 1937. november 30. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

Egy 1938 novemberében kelt Bulla válaszelevel Mendölnek mindkettejük elkeseredettségét mutatja. Az írás hangvétele nagyon negatív: „Ez a válasz, azonban, sajna, csak olyan keserűhangú, mint a Te leveled. Te, kedves, azt panaszkodol, hogy komoly munkára nem érsz csak rá, de népszerűsködni még van néhány röpke perced. Én, angyalom, még népszerűsködni sem tudok. (...) Állandóan csak előadásra készülsz. (...) De egye fene! Ne panaszkodjunk. Örülünk (?) hogy dolgozhatunk! (...) talán meg kellene nősiülnöm, de egyrészt nem is érek rá, másrészt meg minek, ugye. (...) mindenképpen el vagyok keseredve, hogy a sors ilyen keményen kitölt a mi »degenerációkkal«.”²⁴

Egy 1940-ben írt szakmai diskurzussal fűszerezett levelében Bulla ismét a túlhajszoltságot fogalmazza meg: „Milleker említette a Teleki vacsorán, hogy általános gazdasági földrajzot írsz. Örülök neki. Előttem meg valami középeurópai tájrajz körvonalai homálylanak, ködlenek, de még nem tudom merjem-e vállalni, hiszen olyan rengeteg dolgom van (heti 10 óra a Tanárképzőben, 3 az egyetemen, 2 az Eötvös-Coll.-ban) hogy azt sem tudom, hol áll a fejem.”²⁵ Bulla időközben a kollégium geográfus szakvezetője lett, 1941-ben pedig Cholnoky nyugdíjba vonulása után ny. rk. tanárrá nevezték ki az egyetemen, és átvette az egyetemi földrajzi intézet vezetését (Balázs 1993, 77).

Egykori Eötvös-kollégista földrajzprofesszorok Budapesten és Debrecenben

1941 januárjától Mendöl Tibor a budapesti egyetem újonnan alapított Emberföldrajzi Tanszékének vezetője, Bulla Béla ugyanezen egyetem Földrajzi Intézetének igazgatója lett, Kádár László pedig 1945 decemberében vette át a debreceni tudományegyetem Földrajzi Intézetének vezetését. Az egykori tanítványok megörökölték mestereik szakmai hagyatékát, de ők már egy új szemléletű, specializált, modern földrajz művelőivé váltak.

Izgalmas epizódja lehetett a kor földrajzos közéletében az 1940-év második fele, az új emberföldrajzi tanszék megalapításának időszaka. Hiszen a fent nevezett kutatók mindegyike pályázott a tanszékvezetői poszt betöltésére. A tanszéki dokumentumok szerint nyugat-európai mintára már 1927-ben hivatalos formában is megfogalmazódott egy új, emberföldrajzi tanszék alapításának kérése. A javaslat megvalósítása azonban még 13 évet váratott magára.

²⁴ Bulla Béla levele Mendöl Tibornak 1938. november 28. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

²⁵ Bulla Béla levele Mendöl Tibornak 1940. február 5. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

1939-ben a Magyar Földrajzi Társaság Választmánya fordult Hóman Bálint, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, valamint a Bölcsészettudományi Kar Tanácsához a tanszékalapítás ügyével. A kezdeményezés sikerrel járt, a Budapesti Közlöny 1940. május 31-i számában kiírták a pályázatot. A pályázatok elbírálására a Mályusz Elemér történész professzor által vezetett bizottságot jelölte ki a Bölcsészettudományi Kar. Mályusz pedig első helyen Mendöl Tibort javasolta. Bulla Béla és Kádár László mint a fizikai földrajz és nem az emberföldrajz jeles művelői, bár érdemesnek minősítettek, de a versenyből kizárattak. A bizottság indoklásában megjelölte az új tanszék fő küldetését: *„a magyar tájföldrajz művelése és felvirágoztatása az új katedra voltaképpeni feladata, nem pedig az általánosságokban mozgó leíró földrajzé...”* (Antal, Perczel 2005, 14–16).

Tanulságos kordokumentumok Kéz Andor Mendölnek 1940-ben írott levelei, melyben az akkoriban Debrecenben dolgozó kollégát tájékoztatta az ügymenetről. *„Valószínű, hogy sok pályázó lesz. (...) Az ügy előadója valószínűleg Cholnoky lesz, ami a Maga szempontjából nem szerencsés megoldás, mert ő a Kolléga Úrral szemben megmagyarázhatatlan tartózkodással viselkedik. (...) Minden más megoldásba belemeg, de leginkább Bullát támogatja. (...) a tanszék betöltésének sürgős volta olyan hirtelen és váratlanul pattant ki, hogy a hadállások jórészt még megszállatlanok.”*²⁶ Kéz leveleiből kitűnik, hogy *„különös és furcsa intrikáktól”* sem mentesek az események. Mendöl után másodsorban Hézser Aurél és Fodor Ferenc, harmadsorban Hantos Gyula és Haltenberger Mihály neve került szóba. De a történészek Mendölt támogatták, csak Papp Károly szólalt fel Fodor Ferenc első helyen való jelölése érdekében.²⁷ A végleges döntés pedig sokak meglegedésére ismeretes, Mendöl komoly szakmai kihívásként, hatékony magabiztossággal kezdte meg tanszékvezetői tevékenységét.

Teleki portréja egykori tanítványok forrásközlései tükrében

Teleki tanári adottságairól így nyilatkozott egykori tanítványa, az eredetileg geológusnak készülő, de Teleki hatására az emberföldrajz és a néprajz nemzetközi híru tudósává váló Gunda Béla professzor 1994-ben.

„Teleki magas színvonalú, széles látókörű tudós volt. Harmadéves földrajz-kémia szakosként vettem fel óráit. Óráira hatalmas könyvmennyiséggel és térképek özönével jelent meg. Külön tanársegéd hozta őket. Óráin tulajdonképpen

²⁶ Kéz Andor Mendöl Tibornak írott levele, 1940. május 20. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

²⁷ Kéz Andor Mendöl Tibornak írott levele, 1940. október 8. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

önmagával elmélkedett, nagy összefüggéseket magyarázott, gondolkodni tanított bennünket. A földrajzi jelenségeknek az emberi közösség szempontjából legfinomabb lecsapódását is érzékeltette.(...) Minden további nélkül közbe lehetett szólni az óráin, ezt jó néven vette. Előadásaiba sok személyes élményt is belekevert. (...) Szeretett foglalkozni az értelmes hallgatókkal, akikben észrevett valamilyen tudományos vénát. (...) Szemináriuma óriási élmény volt. Hihetetlen sziporkázó beszélgetések és nagy követelmények. Én a tudomány területén tulajdonképpen mindent Teleki Pálnak köszönhetek. Megragadott sokoldalúsága, fogékonysága, támogató készsége. Keze alól nemcsak gazdaságföldrajzosok kerültek ki: említ-sük meg Kádár László morfológust, Hantos Gyula demográfust és a méltatlanul elfeledett Fodor Ferencet.”²⁸

Gunda Béla bár nem volt Eötvös-kollégista – 1930–1943 között a budapesti Hársfa utcai Diákok Házában, a „proli Eötvös Collegiumként” emlegetett internátusban lakott – igen szoros emberi- és munkakapcsolatban állt a későbbiekben Mendöl Tiborral és Bulla Bélával (Paládi-Kovács 2011). Erről tanúskodnak a Mendöl-hagyatékban őrzött levelei.

A Kádár Lászlóval 1984-ben készített interjú mutatja a természetföldrajzos professzor véleményét egykori mesteréről: „(...) Teleki mellé sodródtam a munkámmal, minden előadásán ott voltam, gazdasági földrajziakon és a politikai földrajziakon is. Segédkeztem A gazdasági élet földrajzi alapjai nyomdai előkészítésében Koch Ferencsel együtt. Teleki lenyűgöző előadó volt, de egészen más, mint Cholnoky. Cholnokynak egy mondata mehetett írásba rögtön, Telekinek a mondatait három részre kellett vágni, mert rendkívül hosszúak voltak. Nehéz volt kivárni a végét, de mindig érdekes volt, amit mondott. Ő diapozitívekkel dolgozott, ezért kellett, hogy ott legyenek mindig a diák összeállításánál és a vetítésnél is. Viszont nagyon ritkán használta a táblát. Sose fejből adott elő, nyolcadrét papírai voltak, azokon írta fel a vezérgondolatait. Rengeteg hallgatója volt. Az én vizsgáztatási céduláim, ezek Teleki Pálnak a cédulái, ezt én tőle tanultam. Minden kérdést feljegyzett, kiosztotta és mindenki hallotta mindenki válaszát. Olyan kis szeminárium volt, és aki ebbe belefért, az ott ült (...). Nézze, én Teleki tanítvány voltam. Cholnokyé is, de végeredményben tíz évet töltöttem Teleki mellett, és Teleki mindent tudott, ami természeti földrajz.(...) Teleki földrajzi tudása egyetemes volt.”²⁹

²⁸ Részlet Dr. Gunda Béla néprajzprofesszorral, Teleki egykori tanítványával készített filmanyagból. A felvételt készítette: Dr. Kubassek János és Lendvai Timár Edit, Debrecen, 1994. április 29. (Magyar Földrajzi Múzeum Filmarchívumából).

²⁹ Dr. Kubassek János és dr. Kádár Lászlóval 1984-ben, Debrecenben rögzített beszélgetése alapján (Magyar Földrajzi Múzeum hangarchívumából).

Teleki Pál személyének központi helyzete a földtudományok képviselőinek két világháború közötti időszakában kirajzolódó hálózatában szembeötlő. Tanítványai, támogatottjai a későbbiekben ott vannak a tudományos körök, a diplomácia, a politika ismert személyiségei sorában.

Forráseltár – az Eötvös Collegiumra vonatkozó eddig feltárt források a Magyar Földrajzi Múzeum gyűjteményeiben

Eddigi kutatások szerint a Magyar Földrajzi Múzeum Cholnoky Jenő-, Bulla Béla-, Mendöl Tibor- és Kádár László-hagyatékában találhatóak az Eötvös Collegiumra vonatkozó források, ismeretanyagok. A Cholnoky-hagyatékot 1981-ben a professzor özvegye, Vadas Jolán ajándékozta a múzeumnak (Puskás 2009, 135–143), a Cholnoky család hozzájárulásával.³⁰ Mendöl Tibor szakmai hagyatékának egyik része 1982 szeptemberében dr. Mendöl Tiborné jóvoltából került a múzeumba. Másik részét – főként könyveket és különlenyomatokat – a szarvasi Tessedik Sámuel Múzeum őrzi. Bulla Béla hagyatékának egy része szintén felesége jóvoltából került a múzeumba 1983-ban, másik része az Eötvös Loránd Tudományegyetemen van. Kádár László hagyatékából különlenyomat-gyűjteményét őrzi a múzeum, levéltári anyagait a Debreceni Tudományegyetemen vannak. A hagyatékok múzeumba kerülésében kiemelkedő szerepe volt dr. Balázs Dénesnek, dr. Kubassek Jánosnak és dr. Gábris Gyulának. Feldolgozásuk folyamatos.

A múzeum immár három évtizede rögzíti a földrajz tudománytörténetéhez kapcsolódó adatközléseket. Az oral history program egyik legelső felvétele éppen Kádár László professzor visszaemlékezése volt.

Tételes lista a Múzeum gyűjteményeiben található Eötvös Collegiumra vonatkozó forrásokról:

Magyar Földrajzi Múzeum Film- és Hangarchívumából

Dr. Kádár Lászlóval dr. Kubassek János által folytatott személyes beszélgetés, 1984. Debrecen.

Dr. Gunda Béla néprajzprofesszorral, Teleki egykori tanítványával készített filmanyag. A felvételt készítette: Dr. Kubassek János és Lendvai Timár Edit, Debrecen, 1994. április 29.

³⁰ Fontos hangsúlyozni Cholnoky Tibor, Cholnoky Tamás és Cholnoky Péter nevét, akik nagymértékben hozzájárultak a hagyatékna a Magyar Földrajzi Múzeumba kerüléséhez.

Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl Tibor-hagyatékából

Báró Eötvös József Collegium 126/1923 évi levele Mendöl Tibor félfizető tagságáról (aláírás: dr. Bartoniek).

Cserkészbizonyítvány 1924. február 15.

Mendöl Tibor 4 darab kézzel írott naplója 1924-ből a Baltikumban és Finnországban megtett terepgyakorlatról.

Szilágyi Lajos Mendöl Tibornak írott levele 1929. március 5.

Kéz Andor Mendöl Tibornak írott 3 darab levele, 1940. május 20., 1940. május 25. és 1940. október 8.

Bulla Béla 7 darab levele Mendöl Tibornak 1925., 1931. március 2., 1932. december 11., 1937. november 30. 1938. november 28., 1940. február 5., 1940. március 31.

Zólyomi Bálint levele Mendöl Tibornak 1941. január 8.

Keresztury Dezső levele Mendöl Tibornak 1925. szeptember 11.

Teleki Pál levele Mendöl Tibornak, 1931. április 2.

Dudich Endre levele Mendöl Tibornak 1940. november 28.

Szentpétery Imre 2 db levele Mendöl Tibornak 1925., 1938. november 25.

Kádár László 2 db levele Mendöl Tibornak 1929.? május 5., 1941. január 9.

Koch Ferenc levele Mendöl Tibornak 1932. január 26.

Szilágyi Loránd 2 db levele Mendöl Tibornak 1936. február 2., 1937. december 18.

Szabó Miklós levele Mendöl Tibornak 1941. január 6.

Mendöl Tibor kézirata é.n.

Mendöl Tibor által vagy róla készített, a tanulmány témájához kapcsolódó fényképfelvételek (15 db).

Magyar Földrajzi Múzeum Bulla Béla-hagyatékából

Bulla Béla önéletrajza 1951-ből és 1956-ból.

Az Eötvös collegumi hely elfoglalásának irata (aláírás: Bartoniek).

Orvosi bizonyítvány az Eötvös Collegiumból 1928., 1930.

Terepgyakorlatokon, kirándulásokon készített fényképek (4 db).

Magyar Földrajzi Múzeum Kádár László-hagyatékából

Kádár László levele dr. Balázs Dénesnek 1983. április 27.

Magyar Földrajzi Múzeum Cholnoky Jenő-hagyatékából

Teleki Pál levele Cholnoky Jenőnek 1924. augusztus 30.

Magyar Földrajzi Múzeum Láng Sándor-hagyatékából

Terepgyakorlatokon készült Mendöl Tibort és Bulla Bélát ábrázoló fényképek (6 db).

Következtetések

E tanulmány egyik legfőbb célkitűzéseként megpróbált képet adni arról, hogy hogyan jelennek meg a Múzeum gyűjteményeiben az Eötvös Collegiumhoz kötődő földrajztudósok szakmai és emberi kapcsolatrendszere, mit jelentett számukra az intézmény kollégista korukban, és mit jelentett az alma mater évtizedekkel később. A források alapján igazolódni látszik, hogy a kollégista múlt egy igen erős és időtálló szakmai közösséget teremtett. A kollégiumi közösségben betöltött szerepük, mint egy láthatatlan értéktábla, egész szakmai pályafutásukat végigkísérte.

Bulla Béla, Mendöl Tibor és Kádár László személye és pályafutása ékes bizonyítéka annak, hogy a két világháború közötti időszakban az Eötvös Collegiumban hatékonyan működött a tudóstanár-képzés gyakorlata. A tudóstanár-képzés eszménye napjainkban, a XXI. században ismét aktuális téma a hazai felsőoktatásban, hiszen a hazai tanárképzés ismét új társadalmi, szakmai kihívások előtt áll.

Mindhárom tudós későbbi munkásságában, cikkeikben, köteteikben nyomon követhetők a Collegium interdiszciplináris szemléletű képzésének nyomai. A Bulla és Mendöl által közösen készített *A Kárpát-medence földrajza* című kötet e ténynek talán legszemléletesebb példája. Kádár László, aki eredeti elképzelései szerint botanikusnak készült, és bár a geográfiát választotta hivatásul *Biogeográfia* című munkájával a földi életközösségek térbeli elterjedésének a földrajzi környezettel való kapcsolatrendszerét fogalmazta meg.

Mendöl Tibor kinevezése után 1941-től igen sok gratuláló levelet, üdvözlőlapot kapott. Szabó Miklós, az Eötvös Collégium néhai igazgatója így fogalmazott: „Kérlek, kísérd mindig figyelemmel a mi ifjaink munkáját is, támogasd

őket szeretettel, ahol pedig szükségét látod, közöld velem kívánságaidat, hogy a Collegium működését minél szorosabb és eredményesebb összhangba tudjam hozni Veled és a vezetésed alatt működő tudományos intézettel."³¹ A sorokból is kitűnik, hogy az egyetem és az Eötvös Collegium szoros és következetes munkakapcsolatban volt egymással, együttműködésük a kölcsönös szakmai hasznosság elve alapján teljesezhetett ki, melynek a legnagyobb nyertesei a hallgatók voltak.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet fejezem ki dr. Kubassek János geográfusnak, a Magyar Földrajzi Múzeum igazgatójának, Puskás Katalin restaurátor-gyűjteménykezelőnek (Magyar Földrajzi Múzeum), és Kovács Sándor könyvtárosnak (Magyar Földrajzi Múzeum), hogy segítségemre voltak a tanulmány elkészítésében.

³¹ Szabó Miklós levele Mendöl Tibornak 1941. január 6. a Magyar Földrajzi Múzeum Mendöl-hagyatékából.

Irodalom

- Az érdi Magyar Földrajzi Múzeum Archívumának írásos, és fényképes forrás-anyagai, illetve filmarchívuma.
- Az érdi Magyar Földrajzi Múzeum Bulla Béla-, Cholnoky Jenő-, Kádár László-, Mendöl Tibor- és Láng Sándor-hagyatéka.
- Ablonczy B. (2005): *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Antal Z., Perczel Gy. (2005): Szemelvények tanszékünk életéből. *100 éve született Mendöl Tibor emlékkötet*, Trefort Kiadó, Budapest, 13–57.
- Balázs Dénes (szerk.) (1993): *Magyar utazók lexikona*. Panoráma, Budapest.
- Fodor F.(2006): *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI, Budapest.
- Győri R. (2011): A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. *Lustrum: Ménesi út 11–13. Sollemnia aedificii a. D. MCMXI inaugurati*. Typotex Kiadó – Eötvös Collegium, Budapest, 288–311.
- Gyuris F. , Tóth Cs. (2005): Mendöl Tibor és kortársai az Eötvös József Collegiumban, A fiatal Mendöl Tibor életpályája és emberi vonásai. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 14., 43–50.
- Kogutowicz K. (1928): Lapp-földi csolnaktúra. *Magyar Földrajzi Évkönyv az 1928. évre*. Magyar Földrajzi Intézet R.T., Budapest, 204–207.
- Markos Gy. (1955): Reflexiók egy beszámolóhoz a földrajzi tudományok rendszertani alapjairól. *Földrajzi Közlemények* 4., 359–365.
- Paládi-Kovács A. (2011): Emlékbeszéd Gunda Béla (1911–1994) rendes tag fölött. Elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya nyilvános ülésén, Budapest, 2011. december 12-én. http://mta.hu/data/cikk/11/72/51/cikk_117251/Emlékbeszed_GundaBela.pdf.
- Puskás K. (2009): A Cholnoky Jenő hagyaték. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 18., 135–143.
- Teleki P. (1996): *A földrajzi gondolat története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
- Tóth P. (1997): „Itt van a gróf?” Beszélgetés Kádár László professzorral. *Magyar Tudomány* 8., 992–999.

http://www.eotvos.u-szeged.hu/sites/default/files/interjuk/Zolyomi_Balint.pdf
(Részlet Zólyomi Bálint és Kardos István beszélgetéséből, é.n.) Letöltés:
2014. február 21.

[http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_\(1895-2010\).pdf](http://honlap.eotvos.elte.hu/uploads/alumni/Membra_et_Alumni_(1895-2010).pdf) Letöltés: 2014. február 12.

Patkó Levente¹

A magyar földtani tudományok nagy alakja: Mauritz Béla

A második világháború után Magyarország sorsa gyökeresen megváltozott, 1949–50-re pedig az is egyértelművé vált, hogy az új hatalom saját politikai akarata szerint alakítja át az élet minden területét. Számtalan neves szakember, ismert tudós, megbecsült egyetemi tanár került megalázó helyzetbe, legtöbbször akaratan kívül, a politika kényszerének engedve. Ezt a megaláztatást kellett elviselnie Mauritz Bélának is, egy gazdag életúttal, úttörő tudományos szerepvállalással, koncepciózus oktatói múlttal a háta mögött. Hatvannyolc évesen másfél évvel a törvényben előírt idő előtt nyugdíjazták szeretett egyeteméről, ahol akkor már több mint 35 évet töltött el. A politikai megbízhatóság, az új rendszer iránti hűség minden érv fölébe került (Nagy 2008, 66). Pedig Mauritz maradása mellett nem csak szubjektív érvek szóltak.

Nem számított a nehéz időkben tanúsított bátorsága. Az, hogy 1944 végén prorektorként (az igazi rektor ekkorra már elmenekült a fővárosból) szinte egyedül hordozta a vállán az egyetem napi gondjait. Az sem számított, hogy több alkalommal élete kockáztatásával akadályozta meg az egyetem kiürítését, értékeinek nyugatra hurcolását. Kiállása nem felejthető mert így neki köszönhető, hogy a háború után az egyetemi oktatás feltételei gyorsan megteremtődtek, mert voltak műszerek, épségben maradtak könyvtárak, laboratóriumok (Sztróky 1971, 371).

Mauritz Bélát Rajniss Ferencnek a Szálasi-kormány kultuszminiszterének a perében tanúként hallgatták meg. Őt az egyetemi hallgatók kitelepítési ügyében idézték a népbíróság elé. Vallomásaiban a nyilas időkben történelekről beszélt. *„November közepe táján Rajniss kultuszminiszter összehívta a budapesti egyetemek rektorait – vallja a tanú – és közölte, hogy Ribbentrop német külügyminiszterrel szerződést kötött, amelynek értelmében az egyete-*

¹ Patkó Levente egyetemi hallgató, ELTE TTK FFI Közettani és Geokémiai Tanszék Litoszféra Fluidum Kutató Laboratórium; patkolev@vipmail.hu

mi tanárokat, tudósokat, művészeket, valamint az egyetemi ifjúság egy részét kitelepítik Németországba. (...) Aggodalmunkat fejeztük ki, az egész ügyet célszerűtlennek tartottuk, és elhatároztuk, hogy ennek sürgősen kifejezést adunk.”² Rajniss válasza sem késett sokat, amit Mauritz Béla a bíróságon be is mutatott. Ebben a levélben többek között a következők voltak olvashatóak. „Végtelenül sajnálom, hogy prorektor úr méltányos szavaimat, megérteni nem tudta. Prorektor úrnak semmi köze sincs ahhoz, hogy kik számára bocsátanak ki katonai behívót. De Magyarország hadiérdekeit sérti meg, ha ezt az intézkedést bírálja. (...) Prorektor Úr bírálatát, mint minden illetéktelen bírálatot, ami mától kezdve tudomásomra jut a megfelelő katonai intézkedés végett átadok a honvédelmi miniszter úrnak.”³

Élete nem csak ezért a helytállásért volt veszélyben. Zsidó származású honfitársát, tanársegédjét, Kertai Györgyöt több hónapon keresztül bújta intézetében. Emberi tartása, korából fakadó életderűje, tapasztalataiból leszűrt bölcsessége csak erősítette volna azokat az észérveket, amelyeket pályáiva alapján az egyetemen maradását támogatták volna (Nagy 2008, 51).

1910-ben történt magántanári kinevezésétől (előtte már két évben is volt tanársegéd) didaktikus precizitással, de lebilincselő, a személyiségét is beleadó előadásmóddal oktatta az egyetemi ifjúságot. Roppan energiákat mozgósított az ásvány- és közetan tanítására. Diákjait óvva szerette, szabadidejében szívesen tartózkodott közöttük. Amikor csak tehette szakmai kirándulásokkal, tanulmányutakkal színesítette oktatásukat. Az együtt töltött idő diákjai előtt világossá tette emberi nagyságát, akik ezért roppant ragaszkodással kedvelték őt. Egy a kései időszakból való tanítványa, Kucsman Árpád így emlékezett Mauritzra az Eötvös Collegium tanárára: „Életem első kollokviumát Mauritz Bélánál tettem le kristálytanból. Dolgozószobájában ugyanolyan fotelbe ültetett le, mint amilyenben ő is ült, tényleg beszélgetés folyt közöttünk és mellette mindig embernek érezhettem magam.”⁴

Csíkó Gábor munkájában (2004) a Koch Antalról leírt gondolatok helytállóak Mauritz Bélára is. Azért, mert a tanár és tanítvány kapcsolat miatt Mauritz jó példát láthatott maga előtt: olyan viselkedési mintát, melyben összhangba hozható a tudós és tanár. Megértette, hogy nem elég eredményes kutatásokat lefolytatni, azokat eredményesen tanítva tovább kell adni az egyetemen. A kutatás és oktatás magas szintű összhangját pedig egy életúton keresztül fent kell

² A háborús főbűnösök bűnperének tárgyalása. Magyar Országos Tudósító 1945. december 3., 4.

³ Uo., 5.

⁴ Kucsman Á. (2009): Interjú az ELTE részére chemonet.hu/hun/teazo/interju/elte-kucsman.pdf.

tartani. Ez a mentalitás tette lehetővé, hogy iskolát teremtett tanítványaival, akik még középiskolai munkahelyeiken is ezt a szemléletet vitték tovább.

A diákok mellett mások is felfigyeltek Mauritz szívós szorgalmára. A kollégák, az egyetem vezetése, a tudományos élet vezető szereplői is. Ennek köszönhető, hogy pályája töretlen ívben haladt előre. A 28 éves fiatalember Krenner József és Koch Antal professzorok támogatásának köszönhette magántanári kinevezését, de műegyetemi magántanárrá már munkája vitte. Az egyetem Ásvány- és Kőzettani Intézetében 1914-re elnyerte a rendkívüli tanári kinevezést. Az 1913-ban nyugdíjazott támogatójának, Krennernek a helyére 1914. május 23-án nevezték ki rk. tanárrá. Ezt a munkát csak egy év késéssel tudta megkezdeni, mert addig az első világháborúban tüzértisztként szolgált. Az 1929/30. évi tanévben dékán, az 1943/44. évi tanévben rektor volt a budapesti tudományegyetemen. A szervezéssel, tudománypolitikával összefüggő feladatok nem tántorították el fő céljától, a tanítástól, amit mindig is a leginkább szeretett. Joggal nevezhetjük tudományterületének igazi tudóstanárának.

Azt a tudatosságot, ami a tanítás mellett, a korszerű módszertan keresésére és annak a hétköznapiakban való használatára ösztönözte már korai éveiben is megtaláljuk. 1952-ben írott önéletrajzából ismerhetjük, hogy tanulmányait minden iskolatípusban kiváló eredménnyel végezte. *„Az elemi iskolát és a főreáliskola I. osztályát Kassán, a főreáliskola II–VIII. osztályát Budapesten végezte, jeles eredménnyel.”*⁵ Képességeit mutatja, hogy engedélyezett évvösszevonással 17 évesen érettségizett, kitűnő eredménnyel. Tanári diplomáját kitüntetéssel, bölcsészdoktori szigorlatát summa cum laude minősítéssel szerezte meg. A tudományos munkát már tanulmányi éve alatt gyakorolta, ennek sikerességéről két megnyert egyetemi pályadíj is tanúskodik.

Érettségi után a budapesti kir. m. Tudományegyetem vegytan-természettan szakán tanult tovább, de felvételt nyert az Eötvös Collegiumba is. Bensőséges beszélgetések során szívesen és sokat beszélt a kollégiumban szerzett tapasztalatairól. Nagy kedvvel emlékezett a „College-ben” eltöltött időre, számtalan őt ért élményt mesélt el későbbi adomázásai során. Az 1895-ben Eötvös Loránd által kezdeményezett és édesapjáról elnevezett intézményt az akkori vallás- és közoktatásügyi miniszter, Wlassics Gyula alapította. Hozzá címezte a kollégium irattárában megőrzött felvételi levelét Mauritz Béla, hogy az 1898/99-es tanévre felvételt nyerjen. Levelében írja még: *„Szaktárgyakul a matematikát és a fizikát választottam.”*⁶ Megjegyzendő, hogy maga a felvételi nem volt több,

⁵ Dr. Mauritz Béla önéletrajza Budapest, 1952. február 20. Kézirat, MTM Ásvány- és Kőzettár.

⁶ Mauritz Béla Eötvös Collegiumba való felvételi kérelmi levele.

mint válogatás a kitűnő érettségivel rendelkező diákok között. Az igazgató és a tanári kar szempontjairól nem igen tudunk, de ha valaki szegény sorsú volt, az előnyt jelenthetett a számára (Paksa 2011, 17).

Magyméltóságú Minister Úr!

Reszvelmes Uram!

Mely tisztelettel cserésem, kegyeskedjek engem az 1898.-99. tanévre a „Báti Lőrincz Tiszef. collegium” tagjai közé felvenni. Alázatos kércsem támogatására bátorítotam mellékelni:

- 1. kércs levelemet;*
- 2. arany bizonyítványt arról, hogy testileg ép vagyok;*
- 3.-6. bizonyítványaim arról tanuszkodnak, hogy mindig igyekeztem tanulói kötelességimnek megfelelni.*

Mint hogy atyámnak hat gyermek neveleseről kellett gondoskodnia, a kik közül eddig még csak egy lény mondható önállóan, vagyint nem szerződött és most bekezdése folytán még sárkabb anyagi körülmények közé jut, azért kénytelen vagyok oda törekedni, hogy atyám anyagi támogatását meunnél kevésbé vegyem igénybe.

Érettségi bizonyítványomat csak június hó végén fogom bemutatni. Elhatározom van arra is, hogy a latin nyelvtől is még június hó végén fogok érettségi iraszként tölteni, a mikor azután az első szöveg bizonyításnyit is mellékelhetek fogom. Szaktárgyaiként a matematikát és physikát választottam.

Annyanyelvem a magyar, beszélek németül és a francia nyelven olvasok, ezt némileg beszélek is; a latin nyelvet is nemcsak a esketly szövegei iskolai órákon, hanem magam is tanulmányozom.

Előzetes kérelmet Tágyméltóságod jóindulataiba ajánlva vagyok mely tisztelettel

Budapesten 1898. május hó 31-én

Tágyméltóságodnak

előzetes szolgálja

Mauritz Béla

a budapesti VI. ker. áll. főreáliskola
tanulója,

Vagymellett
 de M. János Gyula
 vallás- és közoktatásiügyi Minis-
 ter, val. b. t. tanácsos stb.
 Urnak
 Budapeston.

Mauritz Béla, a budapesti
 VI. ker. állami főreáliskola ta-
 nítója (lakik VI. Travella n. 94)
 a „Párisi Eötvös József collegiumi-
 ba való felvételt” kéri.

Ez a t. min. elhatározta.

Erd. vi. 13.

1., 2. és 3. kép. Mauritz Béla collegiumi felvételi kérelme, 1898-ból
 (Az Eötvös Collegium Levéltárából)

A Collegiumban fő célként a tanárképzést jelölték meg, de hamarosan a legkiválóbbak képzőhelyévé lett, ahol a poroszos stílust kevésbé merev módszerekkel ötvözték. Az itt folyó munkáról, a hétköznapiokról több irodalmi jártasságú ember számolt be, de a természettudományos életben sikeres volt kollégisták kevés visszaemlékezést tettek közzé. Így is tudni lehet, hogy a tudomány iránti elkötelezettségen és szabad kutatáson túl, a napi életet több írott és íratlan törvény szabályozta, akár olyanok is, melyeknek némelyike még ma is fellelhető. Ilyen szokás volt Bartoniek Gézának, az igazgatónak a köszöntése névnapja alkalmából. Mauritzék jókívánságai azonban elmaradtak, talán távollétük miatt. A levélben ezt pótolták:

„Nagyságos Igazgató Úr!

Ha eddig mulasztás, gondatlanság volt tőlünk, hogy Igazgató Urnak egy sort sem írtunk, most azonban hálátlanság lenne az, midőn egy, mindnyájunknak oly kedves évfordulóhoz közeledünk.

– A mulasztás, gondatlanság vádját magunkra vesszük, s elviseljük az érte járó szemrehányást, de hálátlannak nem akarunk lenni. –

Ez késztet bennünket arra, hogy mi is hozzácsatlakozzunk többi társunkhoz a mostani és volt kollégistákhoz – és névünnepe alkalmából Nagyságos Igazgató Urnak minden jót boldogságot, hosszú életet a legőszintebben kívánjunk.

Maradunk Nagyságos Igazgató Urnak hálás tisztelői

Temesvár, 1904. febr. 23.

Mauritz Béla, Fekete Jenő⁷⁷

A levél tartalmában, stílusában, de még hangulatában is sokat elárul a kor tanár-diák viszonyáról.

A Collegium képzése hasonlóan a maihoz a szakmai órákon túl nyelvi oktatásra terjedt ki. Mauritz itt tökéletesíthette az otthonról hozott jó némettudást, és szerzett némi jártasságot a francia és az angol nyelvben is. A Collegiumban központi helye volt a könyvtárnak, ahol valószínűleg Mauritz Béla is sok időt eltöltött. Nem is gondolta, hogy a könyvtár egyik nagy anyagi áldozatokat vállaló támogatója, Semsey Andor hamarosan direktebb módon is elősegíti tudományos előrehaladását.

Az egyetemi évek alatt leginkább Krenner Józsefhez kötődött. Krenner nem tartozott a jó előadók közé, még a magyar nyelvvel is voltak nehézségei. Szakmaszeretete mégis átsugárzott Mauritz Bélára, aki az 1902-ben elkezdett

⁷⁷ Mauritz Béla levele az Eötvös Collegiumba.

kristálymorfológiai vizsgálatait doktori értekezéssé fejlesztette. A munka olyan sikeresnek bizonyult, hogy még ebben az évben tanára világhírű intézetében tanársegédi státuszban folytathatta munkálkodását. Abban a korban lehetett geológus, amikor a tudomány Magyarországon még nem tekinthetett vissza hosszú múltra, mégis oktatása és művelése is világszínvonalon állt. Egyéni szerencséje, hogy tettvégya nagy lehetőségekkel párosult.

Az intézetben is jó munkát végzett. Ezért is figyelhetett fel rá Semsey Andor, a földtudományok legnagyobb támogatója. A mecénásnak egy 1896-tól létező 2000 forintos ösztöndíját elnyerve Mauritz tanulmányokat tudott folytatni Nyugat-Európa több híres egyetemén és intézetében. Középiskolai tanári oklevelét megszerezve 5 éven keresztül dolgozhatott külföldön (Sztrókay 1982, 326). Semsey ösztöndíjával – mint afféle középkori céhlegény – új módszereket és eljárásokat tudott elsajátítani. Olyan embereknek lett munkatársa, akik a korszakban szakmájuk legnevesebbjai közé tartoztak. Így Heidelbergben Victor Goldschmidtnek (aki nem azonos a geokémiai atyaként tisztelt tudóssal) vagy Zirkel, Rosenbusch, Becke professzoroknak Bécsben. Hazatérése után külföldi módszertani ismereteit nem csak saját hasznára kamatoztatta, de átadta fiatalabb, itthoni kutatótársainak is.

Semsey ösztöndíjának köszönhetően az 1909-ben írott *A Mátra-hegység eruptív kőzetei* című monografikus tanulmányával tett szert ismertségre a hazai tudományos körökben. A 117 oldalas kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia gondozásában jelent meg. Az Akadémiával könyve kiadása után sem szakadt meg kapcsolata. Több értesítőben hivatkoztak rá, de az igazi siker 1913 májusában érte. Az MTA levelező tagjává választotta. Ekkor 32 éves. 10 év múlva rendes taggá lett, 1924-ben székfoglaló előadását *A magmatikus differenciáció a ditrói és a mecseki foyaitos kőzetekben* címmel tartotta meg.

Vekerdi László tudománytörténeti írásából (2004) tudjuk, hogy az Akadémia már akkoriban sem csak a leghaladóbb tudományosságot jelentette meg. Vekerdi a Krenner-iskola egynémely tanulmányát egyenesen a „klasszicista” jelzővel illeti. Ebben a tudományban a modern vonalat Mauritz írásai jelentették. A nemzetközi tapasztalatai, a modern vizsgálati módszerei az akadémiai írásaival szélesebb tudományos körhöz jutottak el. 1933-tól 1946-ig az Akadémia Matematikai és Természettudományi osztályának titkára volt. 1942-ben lett az Akadémia tiszteleti tagja, mely elismeréssel a magyar tudomány különleges megbecsüléssel tartja számon.

Ekkor még senki sem gondolta, hogy még az évtized végén elfogy a megbecsülés. 1949-ben akadémiai tagságát „tanácskozó tagsággá” minő-

sítették vissza. Ezzel sem szavazati, sem felszólalási jog nem járt, gyakorlatilag kizárták az MTA működéséből. A visszahelyezési, vagy újrafelvételi törekvések élete végéig sikertelenek maradtak. Az elutasításnak változatos érvelése volt. A legcinikusabb az anyagi kifogás lehetett: kiszámolva a kizárás éveire az elmaradt javadalmazást, annak összegű kifizetését költségvetési lehetetlenségnek ítélve mondtak nemet a visszahelyezésre (Nagy 2008, 64).

Az 1971. február 15-én elhunyt Mauritz Béla nem érthette meg, hogy a rendszerváltás idején akadémiai tagságát visszaállítsák. Az 1988-ban és 1989-ben hazánkban zajló események az Akadémia működését sem hagyták változások nélkül. A testület számára a tudományosság presztízsének visszaállítása politikai beavatkozástól mentesen vált lehetővé. 1989-es új határozatuk értelmében az 1949-es határozatot semmisnek tekintve, a megvont tagságot folytonosnak ismerték el.

Fiatal korától több szakmai szervezetnek lett a tagja. 1902-től a Magyarhoni Földtani Társulathoz csatlakozott. Itteni munkájának elismeréseként 1923 és 1932 között a társulat elnöke lett. Aktív tevékenységének elismeréseként később tiszteletbeli taggá választották. 1902-től, ugyanabban az évben, mint a Magyarhoni Földtani Társulat, a Természettudományi Társulat is sorába emelte. Itt is ellátott vezető feladatokat: 1926 és 1936 között választmányi tag, majd 4 éven keresztül alelnök volt. 1933-tól 1944-ig (megszűntéig) az akadémiai Matematikai és Természettudományi Értesítő szerkesztője is. Ez az utolsó évfolyamig frissen szerkesztett, korszerű fóruma volt valamennyi természettudománynak, a rövidebb közleményeknek is megfelelő publikációs színtere volt. A Magyarhoni Földtani Társulat életét bemutató kiadványok a társulati ügyek rovatban gyakran tettek említést Mauritz Béla előadásairól, hozzászólásairól, néha vitáiról (pl. Szathmáry Lászlóval folytatott vitáiról). Itteni és más közéleti tevékenységeivel azért foglalkozott szívesen, mert így nyílt lehetőség a tudomány népszerűsítésére és fiatal tehetségek felkarolására.

Mauritz Béla nem zárkózott el a tudománypolitikai aktivitástól sem. Erre lehet példa az 1926 decemberében megtörtént Miklós napi köszöntő Horthy Miklós kormányzónál. *„A királyi palota udvarán sorakozott fel a diákság, melynek soraiban megjelentek dr. Hekler Antal, dr. Szily Dezső és dr. Mauritz Béla egyetemi tanárok is. A palota vörös drapériával borított erkélyén családja társaságában megjelent a kormányzó, akit a diákság háromszoros éljennel fogadott. Ezután a zenekar eljátszotta a Himnusz, majd dr. Mauritz Béla az egyetemi*

*tanári kar és ifjúság nevében köszöntötte a kormányzót, aki meleg szavakkal válaszolt az üdvözlésre.”*⁸

Ennél fajsúlyosabb közszereplésnek tekinthető az 1926-ban létrehozott Országos Természettudományos Alapban való munka. Az Alap segítségével lehetett korszerűsíteni a természettudományos műszerparkot. Az egyetemi és intézeti pályázók közül évente 18-20 fő nyerhetett el pénzt. A pénzügyek intézését a Természettudományi Nemzeti Tanács végezte. *„A tanácsot, amely 80 tagból állt, többségében egyetemi professzorok, az MTA, a tárcák, valamint az ösztöndíjtanácsok képviselői alkottak. Az elnöki teendőket Ilosvay Lajos halálát követően Tangl Károly, majd Zimmermann Ágoston látta el. Az operatív munkát a tanács ügyvezető igazgatója, Tangl Károly, 1936-tól Mauritz Béla végezte, egészen 1945-ig, a tanács megszűnéséig”* (T. Kiss 2013, 20). Mauritz Béla sokrétű szerepvállalásnak az állami elismerése sem maradt el. 1935-ben megkapta Signum Laudis Magyar Érdemrend középkeresztje kitüntetését.⁹ (Szabó, Papp, Fehér 2002, 405.)

Tudományos működését mindig együttműködésben képzelte el. Ezzel mesze megelőzte korát. 1915-től a háborúból visszatérő Mauritz végre átvehette az intézet vezetését. Itt a kezdetektől maga mellé vette kutatásaiban tanítványait. Az együttes munka a gyergyóditrói szienittömzs vizsgálatával kezdődött. Folyamatos volt tanártársaival is az együttműködése, több könyv megírásában is társszerzőkkel dolgozott. Az együttműködés leginkább figyelemre méltóbb példája a H. F. Harwood angol közetelemzővel írott munkája a mecseki és ditrói foyaitos kőzetek magma-differenciációiról (Sztrókay 1971, 369). Nem sokkal később a Balaton-felvidéki bazaltokat (Tátika-csoport, Szent-György-hegy stb.) szintén együtt dolgozták fel. Ez a közös nemzetközi tudományos munka azért is érdekes, mert az első világháború utáni években az angol kapcsolatoknak közéleti-politikai tartalma is volt. A nemzetközi tudományos életbe való beágyazottságát nem csak ez az egy példa mutatja. Erről tanúskodnak a külföldi szaklapokban publikált cikkei is, illetve ugyanezt bizonyítja számtalan külföldi egyesületi tagsága.

Közettani tudományos munkájával két irányba haladt. A fő cél az új és önálló vizsgálatok lefolytatása volt, de közben a régi vizsgálatok kritikai felülvizsgálatát is elvégezte. Így kapott több és pontosabb adatot. Szűkebb szakmai területén túlra is kitekintett. Kevésbé ismert tény, hogy a magyar meteoritkutatásban is

⁸ <http://www.huszadikszazad.hu/1926-december/bulvar/hatezer-diak-koszontotte-nevenapjan-a-kormanyzot>.

⁹ A kitüntetés 1935. december 23-ig „II. osztályú Magyar Érdemkeresztnek” hívták.

az elsők között volt (Sztrókay 1971, 370). Ismert munkatársa, Sztrókay Kálmán Imre ezekben a kutatásokban is vele volt. 1942-ben Vendl Aladár társaságában megírta a kétkötetes *Ásványtan* című egyetemi tankönyvet. Ez akkor hiánypótló, az utána következő években megkerülhetetlen kiadvány volt. Kristályoptikai része akár napjainkban is használható ismeretekkel szolgál. Krenner József rakta le a világ egyik legkiválóbb ásvány- és kőzetgyűjteményének az alapjait. Mauritz Béla ebben is hű tanítvány, méltó utód akart lenni, így elszánt szívóssággal gyarapította az egyetemi állományt.

Mauritz Béla tudományos életműve alapján besorolható szakterületének, a közettannak a nagy magyar geológusai közé. A tudományterület megalapozója, a méltán világhíres Szabó József petrográfus és mineralógus, leginkább a magmás közettani kutatásokat indította be. Az ő nevéhez fűződik a tudományág egyetemi oktatásának a megteremtése is. Mauritz Bélát leginkább a hazai mélységi és kiömlési magmás kőzetek petrográfiája kötötte le. A „*kőzettani vizsgálatai példaértékűek, leírásai olyan pontosságról árulkodnak, amelyek követendőek mind a mai napig, amely eredmények fontos alapot adnak a modern kutatásokban is*” (Harangi, Szakmány, Józsa, Lukács, Sági 2013).

A feszített munkatempót kipihenni mindig volt hová visszahúzódnia. Az 1881-ben született Mauritz Béla erős családi kötelekben élte egész életét. A kassai szülői ház biztonságos hátország volt. A pedagógus, később iskolaigazgató apa, Mauritz Rezső biztosította azt az anyagi és szellemi háttérrel, ami hat gyermeke felneveléséhez feltétlenül szükséges volt. Ha azonban más feltöltődésre vágyott, akkor szülővárosából a Szepességbe, a gölnicvölgyi rokonsághoz húzódkhatott vissza. Talán itt szívta magába először a táj szeretetét is. A környék nem is engedte el, mert ha tehette egyedül, vagy társaságban sokat visszajárt. Sajnálta szülőföldjének Trianon utáni elvesztését, és két szerzőtársával, Jávorka Sándorral és Dudich Endrével, 1938-ban cikket írt a Természettudományi Közlönybe *A visszatért Felvidék természeti kincsei* címmel.

1911-től felesége 1967-ben bekövetkező haláláig, az általa alapított családban ugyanazokat az értékeket tartotta fontosnak, mint addig, a hivalkodás nélküli, takarékos, emberszerető életvezetést. A család francia protestáns gyökereiből fakadó magatartása átragadt feleségére is. Sokat és szívesen volt együtt férje tanítványaival, a kirándulások hangulatát több alkalommal saját sütésű süteményekkel édesítve meg. Gyermekei külföldön találták meg a boldogulásukat. Miklós orvosként Ausztráliában élt, Margit, férje 1945-ben bekövetkező halála után a svájci Luzernben. Itt élő rokonait Mauritz Béla sokszor felkereste. Útjairól képeslapokon, levelekben élménybeszámolókat küldött magyarországi

ismerőseinek. Egyet Nagy Béla idéz: „Június 10-e óta itt vagyok Luzernben. Pompás helyen lakom, gyönyörű kilátásom van. Már több csúcson fent voltam, persze nem gyalog, hanem a legkülönbébb közlekedési eszközökkel. Volt olyan hely, hogy a hómezők között egy ingben, a szabadban étkeztünk” (Nagy 2008, 71). Szakmai és magánéletéhez egyaránt hozzátartozik, hogy bár nagy magyar tudományos expedíciónak tagja soha sem volt, tudományos céllal számos országban megfordult. Ausztriára, Németországra, Franciaországra, Spanyolországra, Olaszországra, Jugoszláviára és Romániára terjed ki az ön-életrajzában is megemlített felsorolás.

Kellett is a biztos háttér, mert 1952-ben újabb méltánytalanság érte. A törvények szovjet minta utáni átírásával megfosztották legmagasabb tudományos fokozatától: kandidátussá minősítették vissza. Abban az időben tették ezt vele, amikor mások (személyes elbírálás után) nagyon rövid idő alatt lehettek a tudományok doktora legmagasabb tudományos fokozat birtokosaivá. De ez sem volt elég ahhoz, hogy elkedvetlenedjen, és 1957. január 8-án sikerült megkapnia a föld- és ásványtani tudományok doktora fokozatot, visszaszerezve azt a tudományos rangot, ami megillette (Nagy 2008, 61).

Az egyetemről való távozását követően az Állami Földtani Intézetben dolgozott. Ott a közettani és bányageológiai osztály vezetője lett. Új munkahelyén több igazgatót még a háború előtti tudományos munkássága miatt ismert. Ahogyan Barátosi József visszaemlékezéséből (1979) olvashatjuk, az is belefért a munkakörébe, hogy az önállóvá lett geológiai technikum 1953. szeptemberi első évnnyitóján intézetét képviselje. A történet azért is említést érdemel, mert, mint oly sokan, Barátosi József is a tanárára jó szívvel visszaemlékező Mauritz-tanítvány volt.

Az intézetben is otthont talált, a tágan vett tanítástól sem került távol. Mindig szívesen segített a hozzáforduló fiatal geológusoknak. Később ebből az állásából is távozni kényszerült. Szakmai életének utolsó terepe a Nemzeti Múzeum Ásvány- és Kőzettárában volt. A csendes, a tudományos közelet nyüzsgésétől távoli munkahelyen el lehetett „rejteni” Mauritzot, aki felé a hatalom még ekkor is csak lassan engedett (Noskené Fazekas 1981, 5). Magánbeszélgetései során ő pedig azzal vigasztalta magát, hogy a kommunista hatalom 1919-ben is véget ért, majd elmúlik ez is. Szinte halála napjáig rendszeresen bejárta az ásvány- és kőzettárba. A tanár még itt is munkált benne, mert javítgatásaival, pontosításaival, német nyelvi lektorálásaival a tudományos munka jobbításán dolgozott.

Az 1971. február 22-i temetésén a megjelentek többsége némán tüntetett az évtizedekig mellőzött tudós és pedagógus mellett (Noskené Fazekas 1989, 2).

A Rákoskeresztúri Köztemetőben urnában elhelyezett földi maradványait unokaöccse kérésére 1992-ben áthelyezték a Fiumei úti sírkert akadémiai parcellájába. Az erről szóló 1991-ben született Akadémia határozatott Kosáry Domokos akkori elnök, volt Eötvös-kollégista írta alá. Ezzel visszatért azok közé, akikhez életében is tartozott.

Köszönetnyilvánítás

Köszönetemet szeretném kifejezni mindenkinek, akinek a segítsége hozzájárult rövid írásom elkészüléséhez, így elsősorban édesapámnak, Patkó Csabának, aki útmutatásával és tanácsaival jelentősen közreműködött az tanulmány elkészüléséhez. A munkámat szintén segítette Szenté István, Papp Gábor, Nagy Béla, Embey-Isztin Antal és Paksa Rudolf, akiknek emiatt köszönettel tartozom. Továbbá hálás vagyok egyetemi kutatásaim témavezetőjének, Szabó Csabának, Mauritz Béla nagy tisztelőjének a támogatásáért, valamint az ELTE Közzettani és Geokémiai Tanszékén működő Litoszféra Fluidum Kutató Labor (LRG) minden tagjának, hogy a kellemes légkör megteremtésével hozzájárultak munkám sikeréhez.

Irodalom

- A háborús főbűnösök bűnperének tárgyalása. *Magyar Országos Tudósító* 1945. december 3.
- Barátosi J. (1979) Emlékeim a budapesti Szabó József Geológiai Technikumról. *Földtani Tudománytörténeti Évkönyv*, 8, 195–209.
- Csikó G. (2004): A Magyarhoni Földtani Társulat és a M. Kir. Földtani Intézet történetéből. In: Uő.: *A földtudományok magyarországi klasszikusai*. Neumann Kht, Budapest. http://mek.oszk.hu/05100/05181/pdf/Csikó_Foldtani_Tarsulat_Foldtani_Intezet.pdf.
- Harangi Sz., Szakmány Gy., Józsa S., Lukács R., Sági T. (2013): Magmás kőzetek és folyamatok – gyakorlati ismeretek magmás kőzetek vizsgálatához. (Elektronikus oktatási anyag.) http://elte.prompt.hu/sites/default/files/tananyagok/magmas_kozetek/index.html.
- Kucsman Á. (2009): Interjú az ELTE részére chemonet.hu/hun/teazo/interju/elte-kucsman.pdf.
- Mauritz Béla önéletrajza Budapest, 1952. február 20. Kézirat. MTM Ásvány- és Kőzettár.
- Mauritz Béla Eötvös Collegiumba való felvételi kérelmi levele.
- Mauritz Béla levele az Eötvös Collegiumba.
- Nagy B. (2008): *Mauritz Béla*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Noskené Fazekas G. (1981): Emlékezés Dr. Mauritz Bélára, születésének századik évfordulóján (1881–1971). *Fragmenta Mineralogica et Palaeontologica*, 10, 5–6.
- Noskené Fazekas G. (1989): Dr. Mauritz Béla (1881–1971). Kézirat. MTM Ásvány- és Kőzettár.
- Paksa R. (2011): Szekfü Gyula alma matere. In: Ujváry G., Nagy J. Zs. (szerk.): *A negyedik nemzedék és ami utána következik*. Ráció Kiadó, Budapest, 14–27.
- Sztróky K. (1982): 100 éve született Mauritz Béla. *Földtani Közlöny*, 112, 325–329.
- Sztróky K. I. (1971): Dr. Mauritz Béla emlékezete (1881–1971) *Földtani Közlöny*, 101, 367–372.

- T. Kiss T. (2013): A kulturális élet klebelsbergi modellje. *Kultúra és Közösség*, 2, 5–22.
- Vekerdi L. (2004): Az Akadémia szerepe a századelő (XX. század) természet-tudományos kutatásaiban. In: Uő: *Reáliák a régi Akadémián*. Neumann Kht, Budapest. http://mek.oszk.hu/05400/05455/pdf/Vekerdi_akademiaszerepe.pdf.
- Szabó T. – Papp G. – Fehér B.: Adattár V. Életrajzi adatok. In: Papp G. (szerk.): *A magyar topografikus és leíró ásványtan története*. Herman Ottó Múzeum, Miskolc, 390–420. (Topographia Mineralogica Hungariae VII.) www.nhmus.hu/~pappmin/tmh7_390-420_adattar5.pdf.

Karaffa András¹

Teleki Pál és az önmagára találó geográfia

Bevezetés

Tanulmányomnak az a célja, hogy a magyar földrajztudomány történetének egy szeletét elemző vizsgálat körébe vonjam. Szövegkritikai módszerekkel vizsgálom a legfontosabb Teleki-műveket, és igyekszem rámutatni azok filozófiai hátterére. Az elemzés e módja a mai magyar földrajztudományban nem mondható elterjednek, az egyetemes geográfiában azonban előszeretettel alkalmazzák. A nemzetközi trendektől való e különбözés oka alighanem a hazai geográfia 20. századi hányattatásaiban keresendő. Ennek szomorú következménye pedig az, hogy földrajztudósaink életművének átfogó, korszerű feldolgozása minden jelentős eredmény ellenére korántsem fejeződött be. Tudománytörténeti hagyományunk foghíjas, és ellentmondásoktól sem mentes. Ezt a problémát természetesen e tanulmány nem orvosolja, de remélem, hogy gondolati anyagot szolgáltat a további munkához.

Táj és faj

Teleki földrajztudományi gondolkodása – nagyjából olyan formában, ahogyan azt a későbbi művekből ismerjük – először a turanisták folyóiratának, a Turánnak lapjain mutatkozik meg, ezért az elemzést ezzel kezdem. A turanizmus egy rendkívül sokszínű, tudósokból, művészekből és lelkes laikusokból álló társaságot átfogó mozgalom volt. Hívei voltak a legjelentősebb geográfusok, Lóczy Lajos, Cholnoky Jenő, Havas Rezső, Milleker Rezső és persze maga Teleki, továbbá orientalisták és etnográfusok, például Goldziher Ignác,

¹ Földrajz-történelem szakos középiskolai tanár; jelenleg a szászországi Oschatzban tanít Comenius-ösztöndíjjal; karaffa.andras@gmail.com

Germanus Gyula, Vikár Béla, sok vezető politikus, mint Tisza István, Teleki Géza, a későbbi miniszterelnök és köztársasági elnök Károlyi Mihály és még jó pár értelmiségi. A felsorolás is sejteti, hogy a turanizmus nem volt, nem is lehetett egységes irányzat, és a tudományosság keretein is sok tekintetben túlmutatott. A különböző koncepciókat egységbe foglaló gondolat az volt, hogy a magyarság, keleti származásának hagyományára alapozva, terjeszti ki hatalmi törekvéseit kelet felé. „Kelet” fogalmát illetően szintén nem volt egyetértés a teoretikusok között. Sokak számára – és idővel ez a vonal lett a legbefolyásosabb – a terjeszkedés fő területét a Balkán jelentette. Ezek alapján elmondható, hogy a turanizmus egyfajta imperialista gondolat volt az Osztrák–Magyar Monarchiában perspektívát nyert magyar politikai gondolkodásban (Ablonczy 2005).

A mozgalom intézményi keretét az 1910-ben létrejött Turáni Társaság adta. Teleki a társaság folyóiratának, az 1913-ban indított Turánnak a főszerkesztője lett, és ennek első számában fejtette ki nézeteit a turáni eszme hivatásáról. A folyóirathoz írt bevezető semmilyen szempontból nem tekinthető földrajzi írásnak, a műfajból következően inkább propagandajellege van. Geográfus szemmel mégis érdekes, mert rövidsége ellenére megfigyelhető rajta Teleki gondolkodásának néhány fő jellegzetessége, a szintézis és a fejlődés gondolata (Teleki 1913; Ablonczy 2005).

A szervezet működése a kezdeti lelkesedés után hamar akadozni kezdett, és 1914-ben meg is szűnt, ám a háború közepén, sajátos módon a korábbinál jóval nagyobb állami támogatással 1916-ban újjászervezték. Teleki hetedmagával alelnök lett. A turáni ügynek nem kedvezett, hogy a korábbi tudós támogatók közül sokan kihátráltak mögüle, például Germanus Gyula, aki egyre erősebb averziót érzett a mozgalommal szemben, és több cikkben történetietlennek nevezte azt (Ablonczy 2005).

Teljesen nyilvánvaló, hogy Germanus egészen mást értett „Turán” alatt, mint Teleki. Utóbbi igyekezett visszaverni a támadásokat, amelyeket veszélyesnek érzett az általa favorizált ügyre nézve. 1916 májusában, a társaság újraelakuló közgyűlésén leszögezte: „A Turán előttem földrajzi fogalom. Típusfogalom. A közép-ázsiai, a sivataggal a klíma hullámzásainak befolyásai alatt küszködő sztyeppe fogalma. A rónáé, amelyen belől nincsen néphatár, és amely a benne hullámzó, időnként birodalmakká összeverődő törzsekre rásüti az egyformaság bélyegét” (Teleki 1917, 14). Látható, hogy Teleki a Turánt emberföldrajzi tájként kezeli.

A következő évben újrainduló folyóiratban publikált, *Táj és faj* című tanulmányában ugyanezt a gondolatot viszi tovább (Teleki 1917). A tájról vallott

elképzelései itt már világosan egy szintetikus tudomány keretébe illeszthetők. „Táj alatt értem azt, amit a német a „Landschaft” szóval jelöl. Nem gyűjtőfogalom, hanem organikus, egy magasabb rendű életegység fogalma. Ez az életegység a földfelszín egy-egy része, az ember környezete” (14). A tanulmányt dialektikus fejlődéseszmé hatja át. E szerint az emberi gondolkodás differenciálódása következtében a kezdetben analitikus ismeretszerzés egy idő után szintetikussá válik, majd ezek felváltva működnek együtt, mindig egy magasabb fokú szintézist eredményezve. A szintézis magasabb rendűségének bizonyítására biológiai példát hoz fel: a sejtekből felépülő szervezet is több, mint a sejtek matematikai összege. Ennek mintájára az egyedek közössége (ebbe beleértendő az ember is) szintén több, mint tagjaik pusztán mechanikai összessége. Teleki számtalan (és kivétel nélkül biológiai) példából megkomponált narratívájával egyre magasabb szinteken mutatja ki (egyébként eléggé meggyőzően) a „szimbiózisok”, vagyis organikus szintézisek meglétét. A logikai eszmefuttatás elkerülhetetlenül egy legmagasabb fokú szintézis felismerésében kulminál, amely nem lehet más, mint magának a földfelszínnek az élete, amely Teleki koncepciója szerint az azon található összes élő és élettelen kölcsönhatásainak szintézise (uo.).

Teleki koncepciójának integráns részét képezi historista látásmódja. A földfelszín alkotóelemei történeti fejlődésükben mutatkoznak meg, és dialektikus együtt fejlődésükben, amelynek során bizonyos területeknek sajátos arculatot kölcsönöznek, folyton hol egyikük, hol másikuk válik meghatározóvá. Az élő és élettelen elemek eme összjátéka által „kialakul, karaktert nyer a táj, mint organikus, élő egység, mint életközösség. Ez földrajzi fogalom és a földrajznak legegységibb, legsajátabb tárgya, amelyet nem gondolati, de a természetes teremtető szintézis hoz létre” (16). Mindez azt jelenti, hogy a tájalkotó tényezők önmagukban lehetnek tárgyai más tudományoknak (a geológiának, a meteorológiának, a biológiának stb.), a szintézis azonban csakis a földrajz tárgya lehet, következésképpen a földrajzot e tudományokból csak az érdekli, ami a földfelszín életének szempontjából lényeges. Teleki tájfogalma arra enged következtetni, hogy gondolkodásmódjában meghatározó szerephez jutnak a kanti és hegeli tanok. Ebben természetesen semmi meglepő nincs például annak fényében, hogy a neokantianianus filozófia a 19. század végén és a 20. század elején a nemzetközi tudományosságot úgyszólván teljesen áthatotta.

Teleki a tanulmányt az ember szerepének elemzésével folytatja. Megállapítja, hogy az – önmaga tudományos érdeklődésének legfőbb tárgyaként – mint tájalkotó tényező érdekes a földrajzosnak, tájalkotó tényezővé pedig csakis a társadalommá válása révén tud válni. Felszólal a tudományok félrevezető

leegyszerűsítései, különösen a determinista milióteóriák ellen, amelyeknek egyébként a tudomány általa vázolt fejlődésében fontos szerepet tulajdonít, de végkövetkeztetéseiket tudománytalannak értékeli. Felhívja a figyelmet arra, hogy a szintézis felismeréséhez vezető folyamatban döntő jelentőségűek voltak a biológiának az életközösségekre vonatkozó empirikus megállapításai (uo.). Ebből látszik, hogy a biológiának nem csak szemléltető szerepe van Teleki tudományában. Az empiriautánság, azaz (megint csak kanti értelemben) „*a posteriori*” jelleg a szintetikus földrajzról vallott elképzeléseinek fontos eleme, és nyilvánvalóan a tudomány tudományos mivoltának hangsúlyozását szolgálta, azzal együtt, hogy biztosak lehetünk benne, hogy ezt a központi gondolatot Teleki teljesen komolyan is gondolta. Ezt azért hangsúlyozom ennyire, mert úgy látom, hogy ugyanez nem feltétlenül mondható el tudományának néhány későbbi toldalékáról, amelyeket sokkal inkább propagandisztikus a priori állításoknak kell tartanunk, de ezekről még később lesz szó.

Teleki a tanulmány további részében többek között megmagyarázza, mit ért a *faj* megnevezés alatt. Fontos hangsúlyozni, hogy az 1910-es években még a „*Rasse*” sem azt a jelentéstartalmat képviselte, amelyet a szó a későbbieknek, legfőképpen a német nemzetiszocializmusnak és a holokausztnak köszönhetően a mai olvasóban felébreszt. Telekinél „*a fajt nem abban az értelemben vesszük, mint az állatnál, hiszen ily értelemben az ember egy faj. A fajbiológiának, e máris hatalmasan viruló fiatal tudománynak képviselői a fajt nem biológiai, rendszertani fogalom gyanánt értik, hanem értik alatta azt az életegységet, amelyet együtt élő emberek nemzedékről nemzedékre alkotnak. A faj (Rasse) földrajzi, tájalkotó tényező. De úgy, mint más – geológiai, klimatológiai, biológiai – tájalkotó tényezők, nem ipso facto dominál, hanem csak ezekkel küzdve juthat uralkodószerephez. Ott, ahol valamely tényező, tünemény különösen hatalmas, mint a trópusokon, a sivatagokban, a sarkvidékeken, a fiatal, zord magashegységekben nehezen – ott, ahol azok egyensúlyozottak, a mérsékelt égöv tájain, könnyebben jutnak érvényre. Itt variabilitásának a körülmények különösen kedveznek, míg például közismert az európai ember szellemi variabilitásának csökkenése a trópusokon és sarkvidékeken*” (20–21). Telekinek a fajról szóló eszmeifuttatásával kapcsolatban néhány dolgot mindjárt észre kell venni. Egyrészt szigorúan elhatárolódik a rendszertani értelmezéstől, ugyanakkor különös módon túl is lép azon az egyébként még teljesen elfogadható állításon, hogy az ember csak társadalomban lehet tájalkotó tényező, és elemzésével csakhamar annak a determinizmusnak a gondolati mezejére téved, amelyet néhány oldallal korábban kritizált. Jóllehet, nem állítja, hogy az európai társadalomra jellemző

„szellemi variabilitás” pusztán a klímával volna magyarázható, az állítás kicsengése mégis ez. Mindeközben a „fajhoz” olyan metafizikai értékeket, erőket is társít, amelyeknek a *priori* voltát nehezen cáfolhatta volna.

1918-ban még egy további, óriási jegyzetapparátussal ellátott, egyébként békülékeny hangú, ellenben az előzőhöz hasonlóan kissé koncepciózusra sikeredett tanulmányban fejtette ki még egyszer Turán fogalmának mibenlétét (Teleki 1918; Ablonczy 2005).

Egy szintézis programja. A földrajzi gondolat története (1917)

Az első világháború idején Teleki már a legtekintélyesebb irányadó geográfusok egyike volt Magyarországon, és nem is kellett sok időnek eltelnie, hogy vezető szerepre tegyen szert a magyar földrajztudományban. 1917-ben megtartotta székfoglaló előadását a Magyar Tudományos Akadémián. Az előadása alapját képező esszé még ugyanabban az évben megjelent *A földrajzi gondolat története* címmel. Teleki tudományos profilja ekkorra már lényegében a későbbiekből is ismert végleges formában mutatkozott meg: ő lett a magyar geográfia fő teoretikusa és programadója.

Kubassek János *A földrajzi gondolat története* 1996-os kiadásához írt előszavában megjegyzi, hogy Teleki e munkája „nem tartozik a könnyű fajsúlyú olvasmányok közé” (Kubassek 1996, 12). Ez kétségtelenül igaz, ám ennek fő okát én abban látom, hogy ma Magyarországon a földrajztudomány és a filozófia kapcsolata sajnálatos módon nem mondható éppenséggel virágzóknak, és ezt pedig nehezen magyarázhatjuk mással, mint a magyar geográfusok jelentős részének a tudománytörténet és -elmélet iránti érdektelenségével. A Teleki-esszé, illetve a megjelenését követően kibontakozó elméleti vita egyértelműen jelzi, hogy a 20. század elején egészen másképpen állt a helyzet.

A *Tűz és faj* című tanulmányban, mint láthattuk, már számos gondolat megtalálható abból, amit Teleki földrajztudománya gerincének nevezhetünk, és néhányat pedig felillant a tudomány fejlődéséről vallott elképzeléseiből. Az akadémiai székfoglalója során ismertetett elmélet ekkor már bizonyosan készen állt Teleki fejében. Megírására a mai földrajztudományban meglehetősen ritkán használt esszé műfaját ítélte legalkalmasabbnak. „Ez az írás nem akar egyéb lenni, mint esszé, a szó legszorosabb értelmében, hézagos, dilettáns kísérlet. A kérdéseket, amelyekre feleletet kíván keresni, ebben a formában még nem tették fel” (Teleki 1996, 17).

A továbbiakban hamarosan világossá válik a megígért újszerűség mibenléte. Teleki állítása szerint maga is eredetileg az akkor még fiatalnak számító

földrajztudományon belül dűlő, annak lényegét és tudományos besorolását illető metodikai vitában akart állást foglalni. Ahogy azonban egyre jobban a kérdés mélyére ástott, világossá vált számára, hogy a tudomány esszenciájára vonatkozó felfogásokat csakis kialakulásuk folyamatában, valamint saját koruk egész emberi gondolkodásának összefüggéseiben lehet megérteni. Minthogy pedig e történeti folyamatnak képtelenség értelmes kezdőpontot találni, hiszen minden gondolkodásnak létezik előzménye, legbölcsebbnek mutatkozott egy teljesen új módszerhez folyamodnia. A *földrajzi gondolat történetében* a szokástól eltérően nem a *földrajz mint tudomány* történetének megírására vállalkozott. Földrajzi gondolat alatt az egyénen kívűli világnak, magának a környezetnek a korról korra változó felfogását értette, amely nyilvánvalóan jóval régebbi, mint a földrajztudomány maga, és nem is korlátozódik kizárólag annak körére, hiszen „*ez a gondolat, mint az öntudatára ébredt ember kapcsolata lakóhelyével, a Földdel, nem egy tudományé, hanem általános, emberi*” (17). Saját kora metodikai vitáinak jelentőségét egy igencsak szellemes megjegyzéssel tompítja. Az imént ismertetett állításának megfelelően, amely szerint minden felfogás csak egy történeti folyamat és ezen belül kora gondolkodásának alkotóeleme, be kell látni, hogy a mindenkori tudományos viták a tudomány egészére nézve sokkal kisebb jelentőséggel bírnak, mint ahogy azt a kortársak érzékelik. Mindez azt is jelenti, hogy a földrajznak mint tudománynak a lényegét megtalálni csak a korról korra, társadalomról társadalomra változó egyetemes emberi gondolkodás megértése által lehet.

Ez alapján, írja Teleki, a tudomány története is elsősorban a gondolat története kell hogy legyen.² A földfelszíni jelenségek között zajló emberi élet az, ami gondolkodásra sarkallja a helyhez kötött embert, és ebből származik az egy helyen lévő jelenségek kapcsolatának, összefüggésének gondolata is. „*Mindezeket a gondolatokat és eszméket, az idők során belőlük eredő felfogásokat nem lehet a földrajztól elválasztani. [...] És ez a földrajzi tudomány történetének lényege is. Mert ha nem apriorisztikusan ítélünk, nem egy bizonyos felfogás és nézet történetét keressünk, akkor a földrajzi tudomány elsősorban mindenkor az volt, amit annak tartottak*” (20). Ez által válik világossá, hogy Teleki a földrajzról gondolkodás történetének megírásával természetesen nagyon is a földrajztudomány lényegét kívánja megtalálni.

² Ezt az intelmet tudományunk kevésbé látszik megfogadni. Teleki műve egyedülálló a magyar geográfiában, ellenben például a felfedezések történetéről számos mű született, miközben Teleki a felfedezéstörténet kapcsán arra hívja fel a figyelmet, hogy az csak a megfigyelés tárgyainak szaporodását írja le. A felfedezéseknek, bekövetkezésük tényén kívül, nem sok köze van a földrajztudomány történetéhez.

A gondolat fejlődésének bemutatását a „primitív ember” környezetfelfogásával kezdi. Állításait számtalan, a korabeli modern tudományok, biológia, néprajz, összehasonlító vallástudomány, történettudomány területéről származó, empirikusnak mondható példákkal támasztja alá. A 20. század eleji etnográfia az európai társadalmak őskori állapotait a 20. század természeti népeinek életmódja mintájára képzelte el. Teleki kiindulópontja is ennek megfelelően az, ahogyan a néprajztudomány szerint e népek saját környezetükről gondolkodnak. Ebből lényegesnek tartja, hogy a „primitív ember” mindig egységben látja környezetét, amelyben az ismeretlent az ismert alapján, intuitívan magyarázza. Attól a metafizikai gondolkodástól, amely Teleki szerint a természeti népek egész felfogását jellemzi, még a 20. század tudósa sem tud egészen megszabadulni, hiszen ez is általános vonása az embernek, és ez az, ami a gondolkodás legalapvetőbb ingereit gerjeszti. Ahogy az ember ismeretei bővülnek, ezek rendszerezésére és értelmezésére megszületik lassan az önmagáért való tudomány, a filozófia, amelynek kezdetben a geográfiai ismeretek is részét képezik. Teleki – bár a természeti népek környezetfelfogásáról szóló fejezetben csak egyszer említi ezeket – végig a táj és faj már korábban megfogalmazott fogalmaival operál, és amellett érvel, hogy a környezetében élő ember mindegy szükségképpen kerül egyre magasabb gondolati és gyakorlati kapcsolatba az őt körülvevő világgal.

A görögök földrajzi ismereteinek rendszerében véli felfedezni először a geográfia dualizmusát. Mint Teleki szerint minden, ez is az emberi gondolkodásnak a mindennapi élettel összefüggésben történő fejlődésében gyökeredzik. A geográfiai ismeretek a Földre mint égitestre vonatkozó elvont matematikai, illetve a közvetlen környezetre vonatkozó praktikus ismeretre bonthatók. Ezekben véli felfedezni az általános és leíró földrajz kettősségének eredetét, ahol az általános a filozofikusabb matematikai földrajznak, a leíró a praktikus, konkrét helyhez köthető geográfiának felel meg. A fejlődés folyamatossága és szervesége Teleki számára magától értetődik. *„És nemcsak hogy már nem látjuk spontánul keletkezőnek a görög tudományt, a görög gondolkodás e megkapó jelenségét, de széles alapjaiban, subconsciousios részében vagy vonatkozásaiban keressük elemeinek kapcsolatait, természetét”* (28). Teleki a földrajz két ága között is termékeny versengést feltételez. *„Ez a két tudomány, amely nem a geográfiának kétfelé tekintő Janus-feje, amint azt gyakran állítják, de két, ősidőktől természetszerűen különálló fejlődési folyamatnak stádiuma, ettől a perctől kezdve, a tudomány terére lépve, egymással versengésbe kerül. S már itt megkezdődnek művelőiknek egymás elleni támadásai. És innen kezdve mintegy váltakozva, külsőleg gyakran*

támadva, alapjában véve mindenkor megtermékenyítve egymást, együtt és váltakozva gyarapítják ismereteinket a Föld felszínéről” (29).

A tudományos gondolkodás középkori fejlődéséről nem a szokásos elitélő hangnemben nyilatkozik. Kritizálja ugyan, hogy a magyarázatok alapja egyoldalúan a Biblia lesz, nagy jelentőséget tulajdonít ugyanakkor a teleologikus gondolatnak, amely az emberi társadalom fejlődésének végcélját hirdeti, és amely a keresztény teológia révén (közelebbről Szent Ágostontól) került bele az európai gondolkodásba: *„Vajon nem ott kell-e az átmenetet, a fejlődés szükségszerűleg meglévő menetét keresnünk – távolabb a kor felfogása szerinti földrajztól és kozmográfiától – a kor egész gondolatvilágának átalakulásában? Nem kell-e figyelmünket többek között az újplatonizmusból a korai középkor miszticizmusán át kifejlődő panteizmus felé is fordítanunk, a világegyetem összes részei folytonos összefüggésének és egyneműségének a hitére?” (32).* Látható, hogy az elbeszélés vezérfonala intuíció, versengés és szükségszerű fejlődés központi fogalmai mentén szövődik.

A földrajzi gondolatnak a kezdetektől a reneszánszig tartó változása elemzésében megmutatkozik Teleki gyakorlatilag egész gondolkodási mintája a fejlődésről. Láthattuk, hogy a történet egy intuitív, nem differenciált egységképpel indul, amelyet felvált egy empirikusabb, praktikus ismeretre szert tevő korszak. Ezt követi a görögök korszaka, amelyen belül megkülönböztet szintén egy filozofikus, vagyis már racionalizált, de megint csak intuitív, egy gyakorlati és egy újabb elméletalkotó időszakot, amelyet felvált a rómaiak gyakorlatias tudományossága. Jól észrevehető, hogy Teleki egy művészi igényességgel megalkotott, szimmetrikus harmóniában képzel el az általános emberi és ezen belül a földrajzi gondolkodás fejlődését. Ennyiben látásmódja valószínűleg egy erős esztétikai igény befolyása alatt állt. Később megjegyzi, hogy a fejlődés általa vázolt történeti rendszere a valóságban nem volt annyira szabályos, mint amennyire a narratívája sugallja, ez azonban gondolati sémájának lényegét nem befolyásolja. Azt a későbbiekben világosan látni fogjuk, miben áll ennek a szabályosan felépített koncepciónak a jelentősége a történet végkicsengése szempontjából. Egyelőre arra hívom fel a figyelmet, hogy Teleki rendszere egyértelműen dialektikus, mégpedig – bár csupán egyetlen egyszer hivatkozik rá, azt is csak később – teljesen nyilvánvalóan a hegeli tézis–antitézis–szintézis műveleti mintája alapján építkezik. Telekinél az intuitív, filozofikusabb korszakok jelentik mindig a szintézist, amelyeket a mindennapi élet igénye szerint felvált egy praktikusabb, analitikusabb, empiristább korszak, vagyis az előzőnek antitézise. Az ellentétből – megint csak művészi esztétikával – mindig egy

magasabb rendű szintézishez jutunk. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ugyan az analízis óriási jelentőségű, a nagyobb értéket (talán már itt, később pedig egyértelműen morális értelemben is) mégis a szintézis képviseli. Az eddigiekből annyi látszik, hogy Teleki a fejlődés alatt olyasmit ért, amit a szónak a köznyelvi jelentése is hordoz, vagyis egy olyan pozitívumot, amelyről egyelőre annyit mondhatunk, hogy a világ pontosabb megismerése felé vezet.

A kibontakozó reneszánsz, a fenti mintát követve, ismét az antitézis kora: a ptolemaioszi geocentrikus világkép, a „lapos Föld” gondolatával történő leszámolás, a történelem szövevényes hatásrendszeréből következően a nagy földrajzi felfedezések megindulása, praktikus, tapasztalati ismeretek bővülése, és azoknak a tudományoknak a fejlődése, amelyek ezt a folyamatot segítették elő: a matematikáé, az asztronómiáé, a térképészeté fémjelzi ezt a korszakot. Mindez – ahogy Teleki már korábban is felhívja rá a figyelmet – nem csak a földrajz szempontjából érdekes. Jóllehet, a földrajzi felfedezések nevében benne van a földrajz, hiszen a földrajziség a legtágabb, köznapi értelemben véve jelenségek elterjedését jelenti, tudománytörténeti értelemben a felfedezések története csak annyiban földrajzi, amennyiben a mögöttük rejlő földrajzi gondolatot sikerül megtalálni és értelmezni; éppen azt, ami az ember világképének megváltozását eredményezte. A konkrét utazásoknak csak a rendelkezésre álló adatok mennyiségének növekedése szempontjából van jelentőségük, tehát ezek nem képezik a geográfiatörténet tárgyát. Az ismeretek bővülése csakhamar a tudományok differenciálódásához vezet, csak a földrajzának mondható tudományok közül kialakul az oceanográfia, a klimatológia: ezek a görögöknél még a matematikai (általános) földrajz részei voltak.

A következőkben egy újabb szintézisnek kellene következnie, ám itt Telekinek már jóval nehezebb dolga volt, mint a lényegesen kevésbé adatolható korok elrendezésénél. Egy ügyes, de kissé feltűnő költői képhez nyúl, és ezt írja a humanisták jelentőségéről: *„A messzi földek képe a hon ismeretlenségére fordítja tekintetüket, realitásra törekvésük egy a reneszánszszak az élet minél nagyobb körét mint valóságot átfogni igyekvő lendületével”* (37). Véleményem szerint ennek a mondatnak nincs különösebb jelentése, jelentősége pedig kizárólag a narratíva szempontjából van, abból nézve azonban kulcsfontosságú. Teleki Leonardo da Vinciben, a zseni mintaképében találja meg az új szintézis nagy alakját. Róla írva valamelyest felfedi saját koncepciójának lényegét: *„Az ő természetfelfogásában érzés és megértés egybefonódik. A harmonikus egészre törekvés benne eredményesen valósul meg. A természetet nagy szintézisként érti és érzi át, amelynek minden jelensége mozgás”* (38). Teleki elbeszélésére jellemző, hogy

általában minden szónak, minden gondolatnak jelentősége van. Itt sincs ez másképp: az elismerő szavakból világosan kitűnik, hogy szerinte a természet felfogása érzet és megértés keveréke, melynek eredménye az egésznek felfogása, amelyben harmonikus egységet, egyensúlyt feltételez. Ezt követően így folytatja: *„Az ő egyéniségében, kora szellemének e legletisztultabb atmoszférájában a földfelszín jelenségeinek is világosabb felfogása kellett hogy megszülessen. És nem a céhbeli geográfusok lassan továbbépítő empirizmusa, hanem a kor egész szellemi haladását és erejét, lendületét felölelő lángész fogja fel először az erózió jelentőségét, a felső folyásukban lehordó, az alsóban építő folyók munkamódját”* (38). Teleki Leonardo zsenijét (amelynek fogalmát egyébként szintén Kanttól veszi) éppen abban véli felfedezni, hogy a kevés rendelkezésre álló empirikus adat birtokában vesz észre (megint csak intuitívan) magasabb rendű összefüggéseket.

Teleki szerint a 16-18. században a földrajz hasznosságán volt a hangsúly. Ez megint csak adatgyűjtést eredményezett, amely főként politikai igényeket elégített ki. Ez tehát az újabb szisztematizáló korszak. Teleki Voltaire és a 17. századi politikai földrajz kapcsán még mintegy szemére is hányja a korszaknak, hogy *„antihistorikus, és nem volt érzéke a fejlődés iránt”* (43).

A tudomány fejlődésének e nagy spirálja a Rousseau nevével fémjelzett *„Vissza a természethez!”* gondolatával éri el újabb szintézisét. Újjáéled a klíma emberre gyakorolt befolyásának kutatása, és megszületnek a miliőteóriák. A tudományosság kritériuma egyre inkább a jelenségek közötti kapcsolat feltárása lesz. *„A környezet heterogén elemei közötti kapcsolatok felismerése ismét tudományosabbá teszi ezeknek a jelenségeknek kutatásait, amelyeket eddig a praktikus államérdekből s a kuriozitások iránti kíváncsiságból űzött chorográfia (elterjedéstan) élettelenül sorolt egymás mellé. És ez a gondolatkomplexum, tudományosabbá válva tárgyában és metódusában, kezd ismét ütközőpontokat találni a Föld fizikai jelenségeinek analitikus vizsgálatával, a fizikai földrajzzal, de nemkülönben a matematikai földrajzzal is. A geográfia hármas karakterének felállítása, a tárgyköri és metodikai viták együtt indulnak meg a jellemzett fejlődéssel”* (45). Teleki itt kiemeli a földrajz eddigi kettős rendszeréből egy egység-gondolatot képviselő harmadikat, és azokat melléjük – illetve későbbiekben kiderül, hogy följük – rendeli. A termékeny dialektikus harc tovább folyik a diszciplínák között. Ekkor a földrajz a „hol és miért pont ott?” stádiumában áll. Innentől kezdve, úgy tűnik, meg is marad az egység gondolata, de még mindig az empirikus adatok megfelelő mennyiségének hiányában csak érzékelhető, de „szerves egészében” be nem látható igazság marad. A továbbra is intuitív

fejlődésgondolat Ritterben és Humboldtban éri el egyelőre legmagasabb fokát, akik egymás kortársai voltak (Ritter tíz évvel fiatalabb volt Humboldtnál, de mindketten 1859-ben haltak meg). Ritter érdemeként a természet folyamatos, de lassú hatásának, a „csendes erőszak” folyamatának felismerését említi. Kritikaképp megjegyzi róla, hogy „álláspontja, kiindulása is sokban teologikus, bizonyos geográfiai fatalizmus kiindulópontja” (49).

Ritter jellemzése után áttért Humboldttéra. Jóllehet, a sorrend a kronológia szempontjából nem lenne feltétlenül helyes, az elbeszélésben nagy jelentősége van. Humboldt, bár ilyen komolytalan szófordulattal Teleki nem él, teljesen egyértelműen Leonardo reinkarnációja a történetben. *„Ha számos tudománnyal látszott is foglalkozni, munkássága egészében, összefüggésében elsősorban geográfiai, mert nagy elméjében mindaz, mit más tudományos módszereivel a Földnek egyes jelenségeiről megismert, egységes képpé, az életet megértő szintézissé alakulnak, amely ismét alapja, forrása lett analitikus munkája további irányításának”* (50). Itt már világosan kiviláglik a fejlődés Teleki által vélt iránya: a geográfia – szinte mint egy platóni idea – legtökéletesebb képe, az „életet megértő szintézis” kezd kibontakozni a földfelszíni élet egységét felismerő intuíció által. Úgy vélem, hogy a költői eszközök alkalmazása Teleki földrajzírásában a tudományról gondolkodás fontos részét képezte. A továbbiakban ki fog derülni, hogy úgy gondolta, a táj valóban valami metafizikai többlettel rendelkezik az összetevőinek összességéhez, de még azok kapcsolatrendszeréhez képest is.

A történetben a két nagy geográfus, Ritter és Humboldt a régi korszakot lezáró nagy alakokként jelennek meg; Teleki felfogásában utánuk következik az utolsó nagy analitikus korszak. Ennek nyomatékot adva még egyszer összefoglalja az eddigiek lényegét, amely eddig csak a narratívából világlott ki: *„Az emberi gondolkodás fejlődésében, amelyben az analízis és szintézis ösidők óta váltakozva, állandóan kiegészítik egymást, a történelem egész folyásában megkülönböztethetünk analitikus és szintetikus korszakokat. Ezek azok a korok, amelyeket mint a nagy újítások korait, új felfogások szülőidejét, új korszakok megindítóit, kezdeteit ismerünk. Az új gondolatok keletkezését a politikai és gazdasági jelenségek mellett az ismeretek gyarapodásában találjuk meg, az új korszakok pedig, amelyet az új gondolatok indítanak új módszerekkel, más úton és más szempontból gyűjtik tovább az ismeretanyagát, más irányban építik ki, amíg ismét el nem következik az összefoglalás szükségé”* (51–52).

A 19. század analitikus korszakában Teleki a „genetikus elv” újjáéledését tartja korszakos jelentőségűnek, vagyis azt, hogy a tudomány a jelenségeket

kifejlődésük folyamatában vizsgálja. Az időbeli momentum mellett egyelőre háttérbe szorul a térbeli. E gondolat Darwin evolúciós elméletében éri el csúcspontját. A század utolsó negyedében, főként Oscar Peschel és Élisée Reclus nyomán, akiknek műveiben a földfelszín jelenségeinek együttese először jelenik meg kauzális értelmezésben, kezdődtek el azok a metodikai viták, amelyek *A földrajzi gondolat története* születésekor is még részben tartottak, és amelyeknek fő kérdései a jelenségek összefüggéseinek leírhatósága, illetve az emberi tényezőnek a földrajzi vizsgálatokba beemelésének problematikái voltak. Utóbbira Teleki szerint megtermékenyítően hatottak a szociális mozgalmak és az ezek nyomán kibontakozó új tudomány, a szociológia. A század végén a kauzalitás természettudományi szemléletét a heterogén elemek sokoldalú kapcsolatrendszerének feltárása kezdte felváltani. Ennek eredményeképpen született meg az amerikai William Morris Davis erózióciklus-elmélete. Itt kezd határozott értelmet nyerni a címadó szókapcsolat: „*A földrajzi gondolat mint a környezet heterogén elemeit életük valóságában kapcsoló gondolat, mind jobban érvényesül a földrajzon kívül és a földrajzon belül is*” (107).

A kapcsolatok jelentőségének felismerése a táj mint rendezőelv felismerésével éri el tetőpontját. Teleki számos külföldi, főként német, francia, amerikai és angol szerzőre hivatkozik, és rámutat: a gondolat lényegében az egyetemes tudományosság fejlődésének eredménye. A táj a földfelszín egy adott részén az összes jelenség együttlélésének, az úgynevezett „tájfaktorok” kölcsönhatásainak eredménye. E faktorok valamelyike általában egy tájban jobban érvényesül; ezt nevezi Teleki domináns tájfaktornak. Ez adott esetben lehet az ember is, amelyről ezt írja: „*Az ember mint egyed, nem lehet földrajzi tényező. Nem gyakorolhat semmiféle befolyást környezetének számbavehető alakulására*” (132). Majd így egészíti ezt ki: „*Az ember is szocializáció által válik a földfelszín életének tényezőjévé –, hogy földrajzi meghatározással éljek: tájfaktorrá, tájalkotó tényezővé*” (133). Ezek pontosan ugyanazok a gondolatok, amelyeket a *Táj és faj* című írásában valamivel célratoróbben fejt ki. Ahhoz képest itt annyiban hoz újat, hogy a látásmódot beilleszti a gondolati fejlődés koncepciójába.

Világos tehát, hogy Teleki szerint a földrajznak leírónak kell lennie, és legfontosabb feladata az összes lényeges földfelszíni jelenség kapcsolatrendszerének bemutatása kell hogy legyen a fent vázoltak alapján. A földrajz dualizmusáról a következőt írja: „*Szembeállítva az embert és a természetet, a földrajz nem juthat tiszta képhez, tiszta megoldásokhoz*” (126), majd valamivel később: „*A földrajzban sincsen dualitás, az ember mindinkább mint a földfelszín életének egyik*

természetszerű, jelentőségében növekvő faktora áll szemeink előtt. A földrajzi tudomány így ismeri fel” (149).

Kétségtelen tény, ahogyan azt Teleki a bevezetőben írta is, hogy az ismeretében a 19. század kap a legnagyobb hangsúlyt, ezért az arról szóló rész a teljes mű mintegy kétharmadát teszi ki. Észre kell azonban vennünk, hogy a narratíva egésze szempontjából a hosszúnak nincsen különösebb jelentősége. Teleki számos lényeges részletkérdést tisztáz ezekben a fejezetekben, például a gazdasági és a történeti földrajzzal kapcsolatban, azon a dialektikus elven felépített spirális struktúrán azonban, amelyet addig követett, nem változtat. Az analitikus 19. század után már csak egy nagy összegzésnek kell következnie, ennek alapja pedig nem más, mint a század utolsó harmadában újjászülető egységeszme, amely a 20. század elejére átítatja a geográfiát, és a földrajzosoakat – immár a kívánt mennyiségű empirikus ismeret birtokában – a földfelszín egységes leírására sarkallja. Ez a szintetikus földrajz születésének képletes értelemben vett pillanata.

Összefoglalva az elmondottakat, Teleki az egyetemes emberi és ezen belül a földrajzi gondolkodás történetében analitikus és szintetikus korszakokat vél felfedezni. Ezek dialektikája hajtja előre a fejlődést, amelyben szükségszerűen következik egyik a másikra, hiszen – írja – a környezet felfogása nem lehet pusztán a ráció, vagyis a tiszta gondolkodás eredménye, hanem nagyon is tapasztalati tényeken kell alapulnia. De az időről időre felhalmozódó ismeretek újra meg újra átfogó szintézisre készítetik az egyes korok gondolkodóit. Ezekben közös, hogy egységet vélnek felfedezni a földfelszín életében. Ezen egység azonban teljes, reális mivoltában csak a megfelelő mennyiségű tapasztalat révén mutatkozhat meg: ennek hiányossága minden korábbi szintézis fogyatékosága. Még a korszakos zsenik, mint Leonardo és Humboldt esetében is megjegyzi, hogy ugyan előre sejtették a környezet egységes szemléletének szükségességét, ezt a megfelelő mennyiségű empirikus adatok híján szintén csak intuitíve teheték, koncepciójuk a világról *a priori* ítéletekből áll.

Teleki ugyan soha nem írja le kategorikusan, hogy az általa vázolt dialektikus fejlődésnek végpontja volna, ugyanakkor világos, hogy a földfelszín megismerésében nem tud elképzelni magasabb fokú szintézist, mint magát a szintetikus földrajzot. Gondolat- és tudománytörténete, ahogy alighanem egész gondolkodása maga is teleologikus. Bár a tudomány ma ritkán feltételez végcélt az ember fejlődésében, annak bizonyítására, hogy ez a 20. század elején egyáltalán nem volt példa nélküli, elég Marxra utalnom, aki a társadalom legtökéletesebb, és nem melleleg szükségképpen bekövetkező, végső formáját az osztály nélküli

társadalomban vélte megtalálni. Telekinél az utolsó nagy szintézis, a birtokában lévő, jól rendszerezett, hallatlan mennyiségű adat révén – és a 19. század pozitívizmusa csakugyan ezzel a magabiztossággal tekintett magára – immár *a posteriori*(!) látja a „földfelszíni élet teremő szintézisét”³

A földrajzi gondolat történetének olvasása közben az is kiderül, mi értelme van az emberiség földrajzi gondolkodásának elemzését a primitív ember környezetfelfogásának bemutatásával kezdeni, azon kívül, amit a szerző maga ennek szükségességéről állít. Ahogy főntebb írtam, Teleki koncepciójának sarokpontját képezi az állandó igény annak alátámasztására, hogy amit állít, az empirikusan bizonyítható. Én ugyanakkor úgy látom, hogy Teleki maga is gyakran olyan állításokkal dolgozik, amelyek tapasztalatisága legjobb esetben is legfeljebb feltételezhető. Ilyen például a természeti népek és az őskori ember természetfelfogása közti megfeleltetés, vagy az a teljesen metafizikai kijelentés, hogy a „táj és faj” kapcsolata minden korban lényegében ugyanolyan elven működött. Ebből arra következtettek, hogy a narratíva szempontjából a lehető legkorábbi kezdőpont megválasztása és a számtalan, főként biológiai és néprajzi példa felsorakoztatása mind-mind annak bizonyítását szolgálja, hogy Teleki *a posteriori* ítéletekre épít, holott ez nem, vagy csak részben bizonyítható.

A *földrajzi gondolat történetében* Teleki érinti a történeti földrajz és a földrajztudomány története viszonyának problematikáját. Teleki számára a történeti földrajz egyes elmúlt korok földfelszíni életének szintetikus földrajzi rekonstrukcióját jelenti. A lényege ugyanaz, mint magának a tájföldrajznak: azon elemek teremő szintézise leírásának kell lennie, amelyek lényegesnek tekinthető befolyást gyakoroltak a földfelszíni életre. Ebből az következik, hogy Teleki-féle értelmezés szerint a földrajztudomány története nem része a történeti földrajznak. A problémát az okozza, hogy ez alapján a földrajztudomány története a földrajztudomány részét sem képezhetné, pedig világos, hogy ugyan az ember tudományosságának története általában véve történettudományi kérdés, speciálisan az egyes tudományok története kizárólag azt a tudományt érdekli, amelyre vonatkozik, és amelyet ez által saját maga reflexív kritikájára és folyamatos megújulásra sarkall. Így a historiográfia történettudományi, a földrajztudomány története pedig földrajzi diszciplína kell hogy legyen. Az érdekes ebben az, hogy Teleki emellett is érvel több helyütt, és ezzel tisztázatlan

³ Érdekes lenne Teleki narratíváját szigorú történeti kronológiai vizsgálatnak alávetni. Mivel magam ezt nem végeztem el, nem merem kijelenteni, de az erős megérzés szintjén jelezni kell, hogy ha ezt valaki megtenné, annak valószínűleg az lenne az eredménye, hogy a Teleki által vázolt kép komoly csorbát szenvedne, mégpedig úgy, hogy az általa feltételezett analitikus és szintetikus korok a felismerhetlenségig összekuszálódnának.

viszonyt hagy saját rendszerében. Némi erőlködés által egyébként szerintem ki lehetne egyenlíteni ezt az ellentmondást, ám ennek utólag nyilvánvalóan semmi értelme nem volna.

Nyilvánvaló, hogy ma abban a historistának nevezhető szellemben, amelyben Teleki gondolkodott, valószínűleg kevesen írnának tudománytörténetet. Ezzel együtt *A földrajzi gondolat története* egy rendkívül gondolatgazdag kísérlet arra, hogy szerzője az ember környezetfelfogásának kialakulását és az erre épülő tudományt eszmétörténeti összefüggéseiben értelmezze. Mint ilyen, egyedülálló a magyar földrajztudomány történetében. Az elmondottak fényében az is tökéletesen érthető, miért tulajdonított Teleki olyan mérsékelt jelentőséget a földrajz lényegéről szóló kortárs metodikai vitáknak: mindazokat az analitikus kor lezárásával szükségképpen járó konfliktusnak tekintette. Ő azonban ekkor már azt kereste, hogyan lehetne a gyakorlatban megvalósítani a földfelszíni élet, a fizikai és az emberi faktorok tájban megmutatkozó egységének leírását.

Azért tartottam szükségesnek ilyen részletes elemzés alá vonni Teleki e művét, mert úgy tűnik, egész későbbi munkásságának az itt megfogalmazott koncepció a gondolati alapja, amelybe később bekerültek újabb elemek, különösen a politikai földrajz tárgyköréből, de azok magán a koncepción lényegesen nem változtattak. Amiben viszont a későbbiekben lényeges változás történt, az a geográfiának az egyetemes emberi életben betöltött funkcióját érinti. Ebben a változásban egyértelmű jelentősége volt a politikai eseményeknek, ezért a következőkben az ezzel kapcsolatos összefüggéseket tekintem át.

A politika gyújtópontjában. A szintézis új összefüggései

1918 nyarának végére a központi hatalmak katonai veresége nyilvánvalóvá vált. Októberben Budapesten az őszirozsás forradalom Károlyi Mihályt emelte az ország élére. Kikáltották a népköztársaságot, amelynek Károlyi előbb miniszterelnöke, később köztársasági elnöke lett. Ez idő tájt már nagyjából ismertek voltak az antant hatalmak és a szomszédos országok Magyarországgal kapcsolatos tervei. A politika intézményes és intézményességen kívüli rétegeiben, csakúgy, mint a tudományban és a magánélet különböző szintjein aktív mozgalom indult a nemzeti katasztrófával fenyegető események kibontakozásának megakadályozására (Romsics 2010).

Telekit addigi ténykedésének minden körülménye a magyarországi nehéz politikai helyzet főszereplői közé emelte. Ez év végén tervezte meg a Kárpát-medence néprajzi viszonyait bemutató híres térképét, amely a magyar etnikumot jelölő piros szín miatt a vörös térkép („carte rouge”) nevet kapta.

Kivitelezését Nopcsa Ferencével, a Turáni Társaság egykori albánkirály-jelöltjével együtt végezte. A térképen a nemzetiségi megoszláson kívül a népsűrűséget is megjelenítette, mégpedig a ritkán lakott területek lakosságának a sűrűbben lakottakéhoz „csatolásával”. A térképen egy négyzetmilliméter száz főt jelentett. Így megmutatkozott például a hegyvidékek viszonylag alacsony népsűrűsége, és a Kárpát-medence etnikai viszonyai – egyébként nyilván nem véletlenül a magyarság javára – realisabb formában jelentek meg, mint ahogy az egy tisztán elterjedési alapon szerkesztett vázlaton lehetséges lett volna (Fodor 2001; Timár 2001; Ablonczy 2005). A feltűnő vörös szín alkalmazása is tudatos választás eredménye volt. A térkép tudományos megalapozottsága és az ábrázolás pontossága aligha kérdőjelezhető meg, legfeljebb a térkép alapját képező 1910-es népszámlálás pontossága, ám ez utóbbit a későbbi kisantant országok képviselői meg is kérdőjelezték. A térkép a békekonferenciára készülő magyar küldöttség tudományos anyagához készült, és állítólag ez volt az egyetlen a magyar térképek közül, amelyet a konferencia megtekintett (Hajdú 2000; Krasznai 2003; Fodor 2006).

Teleki 1919 januárjában mutatta be a művet a Földrajzi Társaságban, és ekkor javasolta azt is, hogy a társaság intézzon szózatot a világ földrajzi társaságaihoz Magyarország területi épségének megóvásáért. A szózat a történelmi Magyarország szintetikus tájföldrajzi bemutatását adja. A szerzők tudományosan próbálták igazolni a Kárpát-medence politikai egysége fenntartásának szükségességét. Teleki ezenkívül propagandacélú ismeretterjesztésre, előadások tartására próbálta ösztönözni a társaság tagjait, ebből azonban gyakorlatilag semmi nem valósult meg. Látván a nehézségeket, amelyeket ő maga kollégái tehetetlenségeként érzékelt, közreműködött egy újabb társaság, Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája, a TEVÉL létrehozásában (Hajdú 1991; Ablonczy 2005).

Az 1918–19-es viharokat részben külföldön vészelte át. Eközben továbbra is főként propagandatevékenységet fejtett ki: igyekezett prominens antant-politikusokat meggyőzni a magyar ügy jogosságáról, de hamar be kellett látnia, hogy e téren nem sok sikerre számíthat. Még Károlyi nevezte ki a magyar békeküldöttség delegátusának, a Párizsba utazásra azonban a zűrzavaros politikai viszonyok miatt csak jóval a Tanácsköztársaság bukása után, 1920 januárjában kerülhetett sor. A magyar delegációnak a tárgyalásokkal kapcsolatos reményei hamar szertefoszlottak. A békekötésre főként Teleki által elkészített, állítólag egy teljes bérautót megtöltő tudományos anyagot az illetékesek meg sem tekintették (Ablonczy 2005).

Hosszadalmas huzavona után 1920. június 4-én megkötötték a trianoni békét, amelyben Magyarország területének több mint kétharmadát, továbbá magyar nemzetiségű lakosságának harmadát veszítette el. A béke szokatlanul szigorú rendelkezései sokkolták a magyar közvéleményt, és a hazai politikát arra a kényszerpályára állították, amely röviden a területi revízió megvalósításáért való elkeseredett küzdelemként értelmezhető, és amely a II. világháborúba sodorta az országot (Romsics 2010; Győri 2011).

Az Osztrák–Magyar Monarchia világháborús veresége jól megfigyelhető változást hozott Teleki földrajzi munkásságában. Különösen hangzik, mégis igaz, hogy Magyarországot ért megrázkódtatások, és az ez idő tájt vállalt politikai szerep megtermékenyítően hatott gondolkodására. A magyar geográfia alakulásának háború utáni, összetett folyamatait, annak pozitív és negatív vonatkozásait Fodor Ferenc részletesen bemutatja (Fodor 2006); én csak a Telekire vonatkozó részletekre szorítkozom.

Teleki mindvégig felelősnek érezte magát amiatt, hogy a delegáció Párizsban semmilyen érdemi enyhítést nem tudott kieszközölni Magyarország érdekében. 1920. április 26-án tartott külügyminiszteri bemutakozó beszédében, amelyben utalt a békedelegáció csalódásaira és a várható súlyos békefeltételekre, ezt mondta: *„Mikor kimentünk, a jegyzékeknek egész sorozatát vittük magunkkal, melyek azt a célt szolgálták, hogy úgy Magyarország helyzetét, különösen gazdasági helyzetét, mint nemzetiségi viszonyait és a nemzetiségi kérdést megvilágítsák. Ezekkel az előzetes jegyzékekkel – amint azokat neveztük – nem azt gondoltunk elérni, szívesen értük volna el, de nem azt reméltük elérni, hogy lényegeset és gyökereset fogunk változtatni a békefeltételeken. Tudtuk, hogy azokat olyan körülmények szabták meg, amelyet nehézze fogják tenni nekiünk a részletek megdöntésének munkáját. Mi pedig nemcsak a részletekben, hanem alapjában támadtuk meg a békeszerződést, mint teljesíthetlent és végrehajthatatlant. Ezeknek az argumentumoknak a tömege azonban – és ezt tudtuk akkor, amikor szerkesztettük, és tudjuk ma is – nem annyira a pillanatnak, mint a jövőnek szolgált és pótolta a múlt mulasztásait, pótolta azt, amit évtizedeken át mulasztottunk országunk megismertetése tekintetében”* (Teleki 1920a, 56). Ekkor Teleki egyrészt a politika és a geográfia erőviszonyainak helyes ismeretéről tett tanúbizonyosságot. Másik fontos szempont, hogy hangsúlyozta: nem az egyes békepontok súlyosságát tekinti a fő problémának, hanem a békerendszer egész szellemiségét, hiszen abban, nem az „élet princípiumait” látja érvényesülni. A nem sokkal később, május 10-én tartott beszédében ismertette az országgyűléssel az antant hatalmak békefeltételeit. Ekkor fejtette ki részletesen az előbb említetteket, ezúttal

már teljesen nyilvánvalóan szintetikus földrajzi szempontok alapján. A feltételek tarthatatlanságát, „életellenességét” hangsúlyozta: „(...) *a békeszerződések által mesterségesen teremtett helyzetből lassankint kell majd átmennünk abba a helyzetbe, amelyet Európa kíván, amely az egyedüli lehetséges: a természetes, egészséges egyensúly helyzetébe. Ez nehéz lesz, mert sokat rontottunk*” (Teleki 1920b, 67). Itt már egyértelműen szemben áll egymással a mesterséges (organizatorikus) és a természetes (organikus), és Teleki e kettő ellentétét egyértelműen a rossz és a jó ellentétének felelteti meg. A kettő közül magától értetődően a jóra kell törekedni, amely egész Európának érdeke. Majd így folytatja: „*A békét princípiumok alapján kötötték, azaz princípiumok alapján fogalmazták a béketervezeteket, nem a békének, nem az életnek princípiumai alapján, hanem háborús jelszavak alapján s ezek váltak a béketervezetek princípiumaivá. Az élet maga kell, hogy majd helyrebillentse ezt a mérleget, az élet maga kell, hogy ismét az életnek princípiumait juttassa lassankint érvényre a háború princípiumai helyett*” (uo.). Majd kijelenti, hogy az „élet princípiumait” át kell ültetni a köztudatba is, mert azok maguk is így juthatnak csak érvényre.

A hosszú idézetekre azért volt szükség, mert úgy látom, hogy e beszédekben megmutatkozik Teleki gondolkodásmódja abban a valamelyest módosult formában, ahogy a háború és a békediktátum hatottak rá. Ezek alapján megfogalmazható a geográfia új szerepe is. Teleki 1920b első részlete alapján a képlet a következő: a békerendszer egy rossz helyzetet teremtett, amely első sorban azért rossz, mert a természetes fejlődés egységesnek felfogott vonalán idézett elő egy természetellenes állapotot. Ebből a természetellenes állapotból vissza kell kerülni a természetesbe. Itt Teleki nem fogalmaz teljesen világosan, de nagyon úgy tűnik, hogy ez a visszakerülés szükségszerű (az „egyedüli lehetséges”) is, ugyanakkor egy tudatos törekvéssel is serkenteni kell, hiszen ez közös, európai érdek. Ez a gondolat későbbi szövegeiben már egyértelműen így jelenik meg. A második részletben lévő háborús princípium értelmezésem szerint *A földrajzi gondolat történetéből* már jól ismert, és ott többször kritizált, itt pedig egyértelműen a helytelen szinonimájaként használt „a priorinak” egyik formája, közelebbről a realitással egyjelentésű élet megismeréséből fakadó cselekvés „a posteriorijának” az ellentéte. E szövegben megint keveredik az automatikus szükségszerű a tudatos építéssel, ám egy lépéssel tovább megy az eddigieknél: az igény az élet princípiumainak köztudatba ültetésére már a köznevelés szükségességének felismerését vetíti előre.

A fogalom, amely köré minden egyéb szerveződik, a meglehetősen magasztosan megfogalmazott „élet princípiumai”. Ez a szókapcsolat Teleki további

szövegeiben gyakran visszatér, így elmondható, hogy gondolkodásának stabil elemévé vált, bár pontos tartalma számára is változott az idők folyamán. Mindenesetre amikor arról értekezik, hogy sok külföldi politikus és tudós (ezek közül alighanem a legjelentősebb a közgazdász Keynes) a Párizs környéki békék ellen foglalt állást, akkor is mindig hozzáteszi, hogy ezek a „háborús pszichózis” helyett az „élet princípiumait” követik ítéleteikben (uo.). Geográfia és a politika elválaszthatatlansága Telekinél itt ölt igazán alakot. Az emberi társadalom helyesnek vélt működésének megvalósítása a politika feladata. A „helyes út” egyjelentésű a sokat idézett „élet princípiumainak” követésével. Ennek a furcsa, és számomra egyértelműen metafizikai létezőnek a megismerése az élet szintézisének lehető legmélyebb megértésével válik szerinte lehetségessé, az pedig a földrajz dolga. Ennek felismerése ahhoz a különös, ám minden további értelmezés szempontjából alapvető jelentőségű megállapításhoz vezet, hogy Teleki gondolkodásában a geográfia egyúttal az erkölcsi nemesedés fontos eszköze is. Ez a sajátos, szintén teleologikus színezet idővel egyre határozottabb nála.

Horthy Telekit 1920. július 25-én kinevezte miniszterelnöknek, így az a trianoni szerződés november 13-i ratifikációs vitáján már kormányfőként vett részt. Minthogy nemigen tehetett mást, javasolta az országgyűlésnek a szerződés törvénybe iktatását, és egyúttal vádindítványt tett saját maga mint a béke magyar szemmel sikertelen előkészítésében vezető szerepet játszó személy ellen. A vádindítványt az országgyűlés tapssal fogadta, és természetesen leszavazta (vö. Teleki 1920c). Fodor Ferenc a magyar földrajztudomány ez idő tájt történt gyarapodását egyértelműen Teleki érdemének tartja, aki miniszterelnökként sokat tett azért, hogy anyagi forrásokat szerezzen az immár a főntebb részletesen leírtak pátoszával felruházott tudomány fejlődése érdekében (Fodor 2006).

Teleki első miniszterelnökségét általában pozitívan értékeli a történettudomány, amit főleg a háború utáni konszolidáció terén elért sikerek magyaráznak. A viszonylag sikeresnek mondható kormányzást azonban beárnyékolja az úgynevezett „*numerus clausus*” törvény, amely azzal, hogy a felsőoktatásba felvehető hallgatók „népfajok” szerinti megoszlását az ország lakosságának nemzetiségi arányaival kívánta harmonizálni, teljesen nyilvánvalóan a magyar szellemi életben a teljes népességen belüli számarányához képest felülreprezentált zsidóságot igyekezett visszaszorítani. A *numerus clausus* ugyan nem Teleki javaslatára került az országgyűlés elé, sőt lényegében a tervezet vitájában sem vett rész, világos, hogy egyetértett annak szellemiségével. Teleki antiszemitizmusa, ha nem is származik geográfiai koncepciójából, de logikailag

igencsak feszültségmentesen megfér benne, ezért a későbbiekben részletesen kitérek rá.

IV. Károly füstbe ment (első) visszatérési kísérlete után az addig rojalista Teleki 1921. április 14-én lemondott a miniszterelnöki tisztségéről. Később sokat emlegette, hogy kormányzásának legfőbb hiányosságát abban látja, hogy nem fordított elég gondot a gazdasági problémák megoldására (Ablonczy 2005). Ennek a tapasztalatnak is nagy szerepe lehetett abban, hogy első miniszterelnökségét követően figyelme a gazdasági földrajz felé fordult.

A szintetikus földrajz a nemzet szolgálatában

A távozás a politikai fókuszról Teleki számára azzal járt, hogy megcsappant anyagi forrásokkal ugyan, de annál jóval több időt szentelhetett a tudományszervezésnek, oktatói tevékenységének, valamint a hazai és nemzetközi tudományos ismeretterjesztésnek, amelynek természetesen kiemelt része volt a magyar ügy mellett kifejtett propagandatevékenység is.

A kormány még 1919 legvégén (közvetlenül a békedelegáció kiutazása előtt) a Budapesti Tudományegyetemen megszervezte a Közgazdaságtudományi Kart. Teleki a kar Gazdasági és Politikai Földrajzi Tanszékének lett nyilvános rendes tanára. Ugyanebben az évben az Eötvös József Collegiumnak, a magyar elit tanárképzés fő intézményének kurátorává választották. Az Eötvös Collegium fontos szerepet töltött be Telekinek az elit keresztény-nemzeti középosztály kineveléséről vallott elképzeléseiben, amelytől hosszú távon a revízió békés megvalósulását várta. Ragaszkodását az intézményhez jól jelzi, hogy a kuratori tisztséget egészen 1938-ig betöltötte (Ablonczy 2005; Fodor 2006).

Közvetlenül miniszterelnökségből történő távozása után, 1921 májusában nyugat-európai diplomáciai küldetésen vett részt a frissen alakult Bethlen-kormány megbízásából. Az utazás fő célpontja Párizs és London volt. Teleki itt fontos politikai szereplőkkel igyekezett találkozni, vizontlátott régi ismerősöket, valamint interjúkat adott különféle újságoknak a hazai politika alakulását és a magyar kormány szándékait illetően. Az utazás legfontosabb célja természetesen az volt, hogy kipuhatolja a nyugat-európai politikusok és a közvélemény Magyarországgal kapcsolatos érzületét, valamint hogy meggyőző propagandát folytasson a háborús jóvátétel elengedése és a területi revízió érdekében. Az útról vegyes érzelmekkel, alapvetően csalódottan tért haza. Ez év közepén egy nyári egyetemi meghívásra az USA-ba ment. Ennek során előadássorozatot tartott Magyarország történetéről és földrajzáról. Úgy nézett ki, ami nem sikerült Franciaországban és Angliában, az sikerült az Amerikai Egyesült Államokban:

az előadásoknak jó visszhangja volt, és az anyag 1923-ban nyomtatásban is megjelent New Yorkban *The Evolution of Hungary and its Place in European History* címmel (Hajdú 1991; Ablonczy 2005; Fodor 2006).

A politikai földrajz mellett továbbra is aktívan foglalkozott gazdaságföldrajzzal. A még ekkor is fiatalnak számító tudomány definíciós és metodikai problémáit már *A földrajzi gondolat történetében* is tárgyalta (l. Teleki 1996, főként 126–142). Pozitívumait is figyelembe véve kritikával illette azokat a korabeli szakmunkákat, amelyek gazdaságföldrajzi intenciókkal íródtak, mert szerinte kiforratlanok és jórészt kevésbé földrajziak a földrajziság szintetikus tudományi értelmében. Ezt röviden és lényegre törően így foglalja össze: „Bátran azt mondhatjuk, hogy amit ma nagy általánosságban gazdasági földrajz néven produkálnak, az még a száz év előtti chorográfiákhoz hasonló gazdasági elterjedést – földrajzi gazdaságtan” (132). Meglátása szerint a gazdaságföldrajz is csak a földfelszíni élet geográfiájának részeként lehet földrajzi tudomány. Ezek szerint gazdasági földrajz néven azt kell vizsgálni, hogy az emberi társadalom gazdasági tevékenysége miképpen és mi által jön létre az adott táj természetföldrajzi bázisán, hogy alakítja azt, hogyan következik ezekből és hat vissza rájuk a termékek kicserélődését biztosító kereskedelem; absztrakt megközelítésben tehát azt, hogy milyen viszonyban áll a gazdasági tevékenység a földfelszíni élet szintézisének egészével (vö. uo.; ill. Győri 2001).

Azzal kapcsolatban, hogy gazdasági földrajznak van-e gyakorlati haszna, Teleki nem fogalmaz mindig teljesen világosan. Egy helyütt így fogalmaz: „A népek versenyében megmutatni a saját nemzet helyét és erejét, mérlegelni ennek okait és faktorait, s megmutatni az utat egy szebb és jobb jövő felé: hazafias és hasznos dolog” (Teleki 1996, 132). Ez a gondolat egyrészt meglehetősen darwinista, de ami ennél talán érdekesebb, hogy még egyértelműen a háború vége előtti optimizmust tükrözi. A későbbiekben kevésbé tapasztalható Telekinél ez az idealista lelkesedés, és a „nemzet helyének és erejének” megmutatása programjából a háború után érthetően eltűnik az „erő”, a „hely” viszont annál konkrétabb tartalmat nyer. Nem sokkal később érdekes módon éppen ezt a hasznossági szubjektívumot próbálja kivonni a leírásból: „Nagyon nehéz a határokat megvonni a gazdasági földrajz, a nemzetgazdaságtan és a statisztika között. (...) De a szempontok különbségét talán leginkább ott kereshetjük, hogy a nemzetgazdaságtan és annak statisztikája értékelésében több a konvencionális szempont, míg a földrajz a jelenségeket természeti lehetőségeikben és mint természeti folyamat részeit a speciális emberi értékeléstől elvontan vizsgálja. Ahhoz tehát, hogy a gazdasági földrajz földrajz legyen, tárgyait mindig be kell

kapcsolnia környezetük egész életfolyamatába” (141). A végső megállapítás világos: az maga a gazdasági földrajz meghatározása szintetikus tudományi keretben. Az viszont számomra nem teljesen érthető, hogy ehhez miért szükséges az emberi értékeléstől történő elvonatkoztatás. A későbbiekben Teleki nem is követi ezt az elvet, úgyhogy elképzelhetőnek tartom, hogy itt pusztán az elmélet egy kiforratlan pontjával állunk szemben.

1922-re mindenestre beérte az amerikai utak és a mélyreható tájékozódás gyümölcse: megjelent az *Amerika gazdasági földrajza, különös tekintettel az Északamerikai Egyesült Államokra* című egyetemi jegyzete. Feltűnő, hogy a könyv a mai magyar egyetemi tankönyvekkel ellentétben nem egy egzakt lehatárolásra törekvő gazdaságföldrajzi definícióval kezdődik. A bevezetőben a szerző meglepészik azzal, hogy (a műfajból adódóan talán kissé túlzottan is) didaktikusan körülírja a tudományterületet: „(...) *a gazdasági földrajznak nem az a lényege, hogy megtanítsa bennünket arra, hogy hol mi terem és minő mennyiségben. Mert mindez változik*” (Teleki 1922, IV). Hangsúlyozza, hogy a számsorokból az időbeli és térbeli összemérhetőség a lényeges, ez azonban még mindig nem a lényeg: „*Amit tehát e jegyzetből meg kell tanulnunk, az elsősorban az, hogy világos fogalmunk legyen a gazdasági processzusoknak folyamatáról, hogy világos képünk legyen a hatásokról, amelyet a természeti jelenségek, kezdve a Föld forgásának alapjelenségeitől sorozatosan és okozatszerű összefüggésben végig a gazdasági jelenségekre gyakorolnak*” (V). A kicsit szábarágós megfogalmazást egy konkrét példával teszi szemléletesebbé: „*Hiába tudjuk, hogy p. o. Észak-Dakotának mennyi a búzatermelése, fontosabb azt tudnunk, hogy Észak-Dakota minő szerepet játszik a világ búzatermelésében, hogyan alakult ki e szerep, és minő perspektívák nyílnak további szerepére, ha tekintetbe vesszük az ottani és egyéb búzatermelő-vidékeknek jelenségeit; természeti felépítését, a népesség hajlamait, szaporodását, stb.*” (uo.). Ha a megfogalmazásból elveszünk mindent, ami gazdasági, akkor lényegében a szintetikus földrajzi tudomány körülírását kapjuk meg, a maga genetikus elvével és a lehető legtöbb földfelszíni faktor összehatásainak eredményét vizsgáló szemléletével. Érdekes, hogy a jövő perspektíváiban, vagyis a javító szándékban gondolkodás itt is megjelenik, és tekintve az egyébként sokkal látványosabb politikai földrajzi eszmefuttatásokat, úgy gondolom, hogy Teleki végül meg is tartotta ezt a gondolatát. Mindez alátámaszthatja azt, amit Fodor állított róla: „*Önmagáért való, »tisztá tudományt« ő különben sohasem ismert el*” (Fodor 2001, 33).

A könyv később is a jól ismert szintetikus földrajzi szerkezetet követi: domborzat, klíma, vízhalózat, talaj és növénytakaró egymással kölcsönhatásban

álló rendszerei képezik a bemutatás alapját, amely számos utalás révén kötődik az azt követő és a könyv jóval nagyobb részét kitevő, szűkebb értelemben vett emberföldrajzi leíráshoz. Ez utóbbi viszonylag terjedelmes történeti résszel kezdődik (vö. genetikus elv), amelyet a gazdaság-, népesség- és település-földrajz fejezetei követnek. Ezek a tartalmak azonban egyáltalán nem válnak el egymástól élesen az egyes fejezetekben: a mindent átszövő összefüggések állandóan az elbeszélés előterében vannak, és az egészet végigkísérik a politikai földrajzi megjegyzések, illetve olykor egész etapok.

Valószínűleg szándékos didaktikai fogás a műben, hogy a gazdasági földrajz Teleki-féle képe a könyv olvasása közben, fokozatosan bontakozik ki: „A földfelszín élete szerves egész” (Teleki 1922, 70), majd egy fél oldallal később: „A földfelszín egész élete szerves egész. A Földnek a Nap körüli forgásától az emberi közületeknek gazdasági munkájáig minden összefügg bonyolult okozati láncolatokban. Ezeknek az összefüggéseknek a tanulmányozása a geográfus feladata” (71). Ezek után bemutatja a „táj” fejlődését természetes állapotától addig, amíg domináns faktorrá válik benne az ember, aki „életrekelet szunnyadó természeti erőket is. Megváltoztatja a növényi takarót és a talajt fokozott munkára serkenti. Megnyitja a föld mélyében rejlő energiát (szén, petroleum, földgáz stb.) és gazdasági munkára, továbbfejlődésre fordítja azokat” (uo.). Az ember a természeti erők nagy összegzőjeként jelenik meg: maga is, a szintézis egyik elemeként, a többit alkotásában felhasználja, és H. L. Bergson francia filozófus szavaival élve „teremtő szintézisben” foglalja össze. Innen Teleki leírása lényegében politikai földrajzi. Értelmezésében a teremtő szintézis legmagasabb emberi formája az állam, amely „nem egyéb, mint az összefogott természeti erőknek erőösszegzése egy bizonyos területen. Az állam egyesíthet magában több természetes tájat, összeeshet egy természetes tájjal vagy annak csupán részével” (uo.). Minél több természetes tájat foglal magába egy állam, annál jobb eséllyel indul a népek nagy versenyében, válik önellátóvá, fektetheti be saját tőkéjét saját területén, illetve hajthat végre gazdasági (és politikai) expanziót saját határain kívül. Az elemzés tárgyául választott USA ebben az értelemben a legideálisabb állam képében jelenik meg, ám a hármass felosztás, amelyet Teleki különös módon nem köt semmi továbbbihoz, alighanem egy gyors USA–Magyarország összehasonlítással kapcsolatban fogalmazódhatott meg benne. A történelmi Magyar Királyságot Teleki valószínűleg a második kategóriába sorolta (európai léptékben mérve vagy magát az egész egykori monarchiát tekintve esetleg az elsőbe), a trianoni Magyarországot pedig nyilvánvalóan a legkedvezőtlenebb harmadikba. Teleki egyébként az ilyen, kissé kényszeresnek tűnő, és eléggé

tendenciózus kategorizálásoktól később sem tartózkodott, és nem különösebben meglepően mindig a magyarországi katasztrófális helyzetre reflektált velük (vö. pl. Teleki 1921, ill. 1931b).

A könyv egy esszészerű fejezettel zárul, amelynek témája szintén leginkább politikai földrajzi. Ebben Teleki vázolja az Amerikai Egyesült Államok világpolitikai szerepének várható látványos növekedését, az ebből adódó szükségszerű konfliktusát egykori gyarmattartójával, majd a valószínűsíthető közös meg egyezést. Bár e gondolatokat túlzás volna jóslásnak minősíteni, mindenképpen figyelemreméltó tény, hogy a szintetikus földrajzra (és ezen belül is a „táj és faj” koncepciójára) épített elemzés helyességét igazolta a történelem.

Láthattuk, hogy Teleki nem vette kimondottan szigorúan a földrajztudomány ágazatainak határait, legalábbis a gazdaságföldrajzét biztosan nem. Ebben fontos szerepe lehetett annak, hogy a politikaiság, illetve közelebről a politikai földrajz erősen dominált földrajzi gondolkodásában, másfelől azonban, úgy néz ki, Teleki esetében valóban bizonyítható a szintetikus földrajzi szemlélet saját maga által számtalanszor említett teljes átélése is. Mindebből a leglényegesebb talán azon észrevétel, hogy Teleki számára a diszciplínahatárok mégis leginkább a politikai földrajz irányába voltak átjárhatóak, annak területéről jóval ritkábban kalandozott máshová. Ez is jelzi e terület kitüntetett szerepét geográfiájában.

Teleki az 1920-as években sok időt szentelt a tudományszervezésnek is. 1924-ben létrehozta a Magyar Szociográfiai Intézetet, 1926-ban pedig az Államtudományi Intézetet. A politikában ez idő tájt egyre kevésbé vett részt, amire jó oka volt. Az 1925 végén kipattant frankhamisítási botrányban ő is gyanúba keveredett, a legnagyobb valószínűség szerint nem is teljesen ok nélkül. Mindenesetre tisztázta magát, és a bírósági tárgyaláson tanúként, nem gyanúsítottként vett részt. Az ügy nagyon megviselte, ezenkívül hazai és nemzetközi hírnevének is sokat ártott (Ablonczy 2005).

1928-ban felszólalt a numerus clausus módosítása ellen az időközben újjászervezett felsőházban, amelynek ő is tagja lett (vö. Teleki 1928). A beszéd maga a műfajt tekintve természetesen politikai, tartalmát és főleg az ahhoz fűzött magyarázatokat illetően azonban politikai földrajzi. A beszédben rendkívül világos elméleti rendszerben jelenik meg Teleki antiszemitizmusa. A kérdés a geográfusok mindעדiggig igyekeztek minél rövidebben elintézni az elhatárolódás kifejezésével, esetleg Teleki bizonyos mértékű védelembe vételével, pedig a kérdés meglátásom szerint lényegesebb annál, hogy ilyen egyszerűen el lehessen intézni.

Az antiszemitizmus tudományos értékelése mindig problematikus, mert egy mindenkor aktuális, ráadásul alapvetően érzelmi meghatározottságú kérdésről van szó, amelyben minden véleménynyilvánítás valamilyen értelemben politikai és morális állásfoglalás is. Alighanem ez az oka annak is, hogy a tudománytörténet, nyilván óvatosságból, nem ástott még igazán a Teleki-féle antiszemitizmus geográfiai vonatkozásainak mélyére, pedig a téma meglátásom szerint tudománytörténetileg, és kifejezetten a szintetikus földrajz értelmezése szempontjából nagyon fontos.

Teleki a felszólalásban azzal kezdi az okfejtést, hogy az 1920. évi XXV. törvény-cikk, azaz a *numerus clausus* egy szurrogátum, vagyis pótszer az Osztrák–Magyar Monarchia elhibázott, túlzottan liberális politikája kártételeinek helyrehozására. Ennek eredménye ugyanis szerinte saját korára nézve az lett, hogy a zsidóság Magyarországon a gazdasági és szellemi életben jóval nagyobb teret tölt be annál, mint ami az össznépeségben mérhető számaránya alapján várható volna. Statisztikai adatokat is hoz állítása alátámasztására, amelyek szerint az ország lakosságának nagyjából 10%-át képező zsidóság a különböző ipari vállalatokban az alkalmazottak között minimális számmal, a nem munkások (tehát minden szintű vezetők) körében viszont 28%-kal képviselteti magát. Ha a vállalatok vezetőségében egyre magasabbra megyünk, azt tapasztaljuk, hogy a zsidók aránya (ágazatonként eltérő mértékben) látványosan növekszik. A hierarchia utolsó pár szintjén 75–100%-ban zsidókat találunk. Kitér még az értelmiségiekre, végül pedig a tőzsde világára. Ez utóbbiban a zsidóság aránya megint csak rendkívül magas, 75–95%. A korabeli állapot történeti kialakulásának jellemzésére az idézett adatokat összehasonlítja korábbi statisztikákkal, és azt állítja meg, hogy a zsidóság a dualizmus évtizedeiben óriási expanziót hajtott végre a magyar társadalmon belül (uo.). Ez az eszmefuttatás eddig tisztán politikai és statisztikai.

Mindez attól válik tudománytörténetileg érdekessé, ahogyan Teleki értelmezi a jellemzett helyzetet és annak kialakulását. Beszéde elején kijelenti, hogy az első miniszterelnöksége idején hozott törvény válasz egy való életben tapasztalható „*numerus clausus*ra”, amely szerinte abban áll, hogy a vezető pozíciókat betöltő zsidóság nem szívesen enged a soraiba nem zsidókat, és így elveszi a keresztény magyar ifjúság elől az érvényesülés lehetőségét. Válaszképpen tehát a keresztényekre nézve igazságtalannak vélt helyzetet a törvénnyel akarták kiigazítani. Teleki szerint a zsidóság terjeszkedésében és a nem zsidó magyar társadalom válaszreakciójában a fajok harca nyilvánul meg. Hangsúlyozni kell, hogy értelmezésében a faj továbbra is ugyanazt jelenti, amit a *Táj és faj* kapcsán már megfogalmaztam: egy adott tájon, adott földrajzi összefüggések

között kialakult emberi közületet, az individuális tájra jellemző, annak minden természeti és társadalmi összefüggései következtében, vagyis az élet teremtménye szintézisében létrejött műveltségével és mentalitásával. Ez utóbbi kettő, amit Teleki a „faj géniuszának” nevez, hordozná azt a bizonyos morális értéket, amelyre hivatkozik, és amelyben a nemzet „életerejé” megmutatkozik. Észre kell venni, hogy a „faj” Teleki számára közép-európai viszonyok között nagyjából megegyezik az egyébként nem sokkal jobban definiálható, de mai fogalmainkkal legalább jobban megfogható kultúrnemzettel.

Az említett komponensek közül a műveltség fogalma, amelyet az elmondottak alapján nyugodtan nemzeti műveltségnek is nevezhetünk, talán a legkevésbé problematikus. A nemzeti mentalitás már jóval bonyolultabb, és a szociológiának és a pszichológiának kitűnő kutatási területet biztosít mind a mai napig, létezését tehát valamilyen formában elismerhetjük. Az e kettőhöz társított, Teleki által abszolút létezőnek tartott morális értéket és az ebből levezetett „életerőt” viszont teljesen metafizikai fogalomnak kell tekintenünk, amelyet természetesen nem származhatott a szintetikus földrajzi gondolatból, viszont remekül megfér benne. Nem lehet véletlen, hogy ez a metafizikai elem, a faj egyediségéhez társított morális érték, jóval hangsúlyosabban jelenik meg Telekinél a háború utáni gondolataiban. Miután körülírja a fogalmat, hangsúlyozza, hogy mivel a faj adott természetföldrajzi adottságok között jött létre, természetesen rendelkezhet megfigyelhető, más fajoktól eltérő fiziológiai jegyekkel, de a faj e biológiai vonatkozásához semmiféle morális érték nem kapcsolódik. Azokat az elméleteket, amelyek ilyesmit állítanak, határozottan elutasítja.

A magyar faj és a zsidó faj tehát Telekinél emberföldrajzi fogalom, amelynek ez esetben kizárólag kulturális vonatkozásai lényegesek. Állítása szerint konfliktus abból ered, hogy a 19. században, főként Oroszországból, Romániából és a lengyel Galíciából hirtelen megnőtt a zsidóság bevándorlása Magyarországra, és az ekkor érkezett migránsokat, pusztán számuk miatt, a magyar faj nem tudta asszimilálni. Ennek következtében azok egy önálló kisebbségként maradtak meg, és állítólagos saját faji (kulturális) karakterüknek megfelelően, szorgalommal, igyekezettel és összefogással fontos pozíciókra tettek szert a magyar társadalomban, gátolva annak addigi szerves fejlődését, a „génusz” további kibontakozását. Teleki e „faji harc” nem kimondását palástolásnak nevezi, azon udvariassági formák egyikének, amelyeket az egyébként zsidó Max Nordau⁴ „*konventionelle Lügen der Kulturmenschheit*” címkével illet (Teleki 1928, 194).

⁴ Max Simon Nordau (1849–1923), eredeti nevén Südfeld Simon Miksa, magyarországi születésű, német anyanyelvű zsidó esszéista, újságíró, Herzl Tivadarral együtt a cionista mozgalom alapítója.

Teleki hangsúlyozottan pozitív képet fest a zsidóságról: „Először is azt kell leszögeznem, hogy abban, ha azt mondom, hogy a zsidóság faj, nincs diffamáló. A fajiság tradíció. És ha valakinek egy nagy és szép tradíciója van, azon nincs mit szégyellni. És ha más is mondja, azzal nem akar diffamálni, hanem legfeljebb megtisztelni akar. És ha mi azt mondjuk, hogy nem akarjuk azt, hogy Magyarország elzsidósodjék, abban sincs semmi diffamáló, mert éppoly kevésbé akarjuk, hogy elnémetesedjék vagy eloroszosodjék vagy a buddhizmus vagy hinduizmus, bár igen fennkölt tanulságain felnevelkedett indusok foglalják el” (Teleki 1928, 194).

Látható, hogy az érvelés sok eleme mind a mai napig megtalálható az antiszemita diskurzusban, sőt már jóval Teleki előtt is része volt annak; ilyenek például a zsidók összetartásának toposza, illetve a „galíciánerek” Magyarországra településével kapcsolatos averziók. A faji szemlélet helyességét és objektivitását, valamint a zsidóknak az asszimilációtól való elzárkózásáról szóló állítást Nordaun kívül más zsidó szerzők megjegyzéseivel is igyekszik alátámasztani. A mindebből kibontakozó, első ránézésre pozitívnak ható képet számos ponton kellene mélyebb kutatásnak alávetni.

Teleki gondolkodásának értelmezésekor egy lehetséges kiindulópont az, hogy antiszemitizmusa nem egyedi, hanem korjelenség, ráadásul nemcsak Magyarországon, hanem úgyszólván egész Európában és az USA-ban is a mindennapi diskurzus része volt. Ez azonban csak annyiban fontos, hogy a társadalmat organikus egységként értelmező Teleki minden bizonnyal e jelenségben is, amelyet saját magában is tapasztalt, valami természetes életjelenséget látott, amellyel szerinte a tájjal szerves egységben fejlődő közület reagált a szerinte szervetlenül belekerülő elemekre, jelen esetben a nem asszimiláns zsidókra, de hangsúlyozza, hogy ugyanez történt volna egy esetleges magyarországi buddhista expanzió esetében is.

Az egyébként meglehetősen ironikus megjegyzés mögött egy valós szociológiai probléma rejlik. A nemzeti identitás mint társadalmi jelenség alapeleme a tradíció, amely lényegében a réginek morális értékkel történő felruházása. Észre kell venni, hogy ugyanazzal a logikai művelettel, amellyel Teleki a „magyar fajt” megvédelmezendőnek látta az „elzsidósodással” szemben, ma sokan megőrzendőnek tartják például a nyelvet egy bizonyos formájában, és igyekeznek megóvni az idegen hatástól, holott nyilvánvaló, hogy a nyelv is változik, és a nyelvromlás eszméjének alapját képező azon gondolat, hogy ami régebbi, az értékesebb, egy szubjektív értékválasztás eredménye. Ez a megértés művelete.

A megítélés természetesen ennél bonyolultabb. Teleki antiszemitizmusának megítélése kérdésében lényeges momentum, hogy egy olyan szükségszerű és saját véleményem szerint is a leghatározottabban kötelező morális határ felismerése, amely az említett nyelvi kérdésben lehetővé teszi a vitát, az antiszemitizmus ügyében viszont nem, az csakis a fajelméletnek a nemzetiszocialista kicsúcsosodása és a holokauszt tanulsága alapján születhetett meg. Addig e kérdésben számos egyéni válaszadás volt lehetséges, egyéni morális határok felállításával. A fent leírtak alapján látható, hogy Teleki eredetileg rendkívül szigorú morális határt állított fel a saját antiszemitizmusában. Ez a későbbiekben, különösen az 1941. évi, immár biológiai alapon rendelkező III. zsidótörvény szignálásával azonban átlépte. Bűnrészességét a magyarországi holokausztban akkor tudnánk reálisan felmérni, ha ismernénk motivációját a II. és III. zsidótörvény meghozásában.

Az antiszemitizmus Teleki-féle elgondolása tehát, mint írtam, probléma nélkül beleilleszthető a szintetikus földrajzi gondolkodásba, közelebbről annak politikai földrajzi részébe. Ezzel véleményem szerint Teleki politikai földrajza nem csak saját maga morális világnézete, hanem a fennálló társadalmi rend legitimációját is szolgálta, emiatt igyekeztem ennek logikáját minél részletesebben elemezni. Ennek fényében válik különösen fontossá az organikus és organizatorikus újra meg újra visszatérő, feltűnően szigorú elválasztása is. Pedig a kettő különbsége rendkívül egyszerűen fogalmazható meg: Teleki tudományában minden, ami helyes (vagy szükséges) az organikus, ami helytelen, az organizatorikus. A mai modern történettudomány éppen emiatt az elkerülhetetlen tendencia miatt nem is használja már ezeket a fogalmakat. A fajelmélet, az antiszemitizmus és az organikusság tehát mind ugyanannak a célzott koncepciónak különféle megfogalmazású aspektusai: az egyén, jelen esetben Teleki Pál ítéleteinek tudományos legitimációját szolgálják.

Teleki az 1930-as években egyre több figyelmet szentelt a politikai földrajznak. Ekkor az elméleti alapokon már nem változtatott, viszont finomított az ábrázoláson például a kisebbségek csoportosításával, Európa fogalmának pontosabb meghatározásával, valamint megfigyelhető, hogy tovább erősödik gondolkodásában a metafizikai elem, amely elsősorban természetesen politikai földrajzi értekezéseiben jelenik meg (vö. Teleki 1929, 1931a/b/c, 1933, 1934). Ez idő tájt jó pár német nyelvű publikációja jelent meg (egyébként nem csak Németországban, hanem idehaza, illetve Csehszlovákiában is), ezek azonban az 1933-as nemzetiszocialista hatalomátvételt követően teljesen eltűnnek (vö. Trautmann 1992).

A politikai földrajz mellett továbbra is fontos témaként kezelte a gazdaság-földrajzot. 1934-ben a Földrajzi Közleményekben éles hangvételű vita bontakozott ki, amelynek elindítóit kritizálták, hogy a szintetikus földrajz mindaddig nem produkált valódi szintézist, vagyis eredményei a tudományelmélet területére korlátozódnak. Talán ennek is köszönhető az, hogy Teleki 1936-ban (Koch Ferenc és Kádár László szerkesztésében) *A gazdasági élet földrajzi alapjai* címmel egyetemi jegyzetet jelentetett meg. A mű nemcsak terjedelme miatt érdemel említést (a két kötet összesen mintegy 750 oldalt tesz ki), hanem azért is, mert általában ezt az alkotást tekintik Teleki Pál *magnum opus*ának, a nagy földrajzi szintézisnek (vö. Györi 2001).

A mű azokra az elvekre épül, amelyeket Teleki már *A földrajzi gondolat története* lapjain bemutatott, és amelyeket az *Amerika gazdasági földrajzáról* szóló korábbi jegyzetében kicsiben megvalósított. A teljes szöveg körülbelül egyötöde természetföldrajz, a fennmaradó négyötödön pedig emberföldrajzi fejezetek osztoznak. Az 1922-es jegyzethez hasonlóan ez is esettanulmány-gyűjtemény. Teleki ezt ki is emeli az első kötethez írott előszóban: „Egyetemi előadásaim főcéljául mindig azt tekintettem, hogy gondolkodni tanítsak és hallgatóim látókörét szélesbítssem. (...) Ahhoz, hogy e célokat elérjem, bizonyos tárgyi tudást kell adni. Ezt az anyagot nézetem szerint nem szabad szűk korlátok közé szorítani. Viszont nem szükséges, hogy bizonyos jól körülírt anyagot a Föld minden területére nézve arányosan tanítsunk és megtanultassunk. Nem ismerek általános érvényű egyetemi tananyagot. (...) Az egyetemi hallgatónak kell, hogy egyéni érdeklődése sajátos látóköre és ismeretek használatán gyakorlott ítélete legyen” (Teleki 1936, 3). A látszólag csupán didaktikus-praktikus bevezetőből Telekinak a földrajz lényegéről vallott elképzelései köszönnek vissza: a bonyolult összefüggések szintézise gondolkodni tanít, a geográfia tudományos kapcsolatrendszere szélesíti a látókört (vö. Györi 2001). Az egyéni érdeklődési kör szükségességének hangsúlyozásában az individuális tájak egyszerűséghez társított értéket látom tükröződni.

A könyv maradéktalanul eleget tesz a megfogalmazott elveknek. Az első kötet a Földnek mint legnagyobb szerves életegységnek a természetföldrajzi jellemzésével kezdődik. Ezt követi egy szociologikus kultúrföldrajzi fejezet, amelyben az emberi társadalom gazdasági tevékenységének ismertetése a jegyzet címének megfelelő súllyal van jelen. Ezt egy lényegében általános gazdaságföldrajzi rész követi, amely azonban távol áll a ma használatos magyar tankönyvek szellemiségétől. Az egyes ágazatok kultúrtörténeti háttérét színes leírások teszik érdekessé és érthetővé, és az egyes számadatok jelentőségét több

szempontú értékelés kíséri. Kiragadott példaként említem az erdőterület arányára vonatkozó fejtegetést, amelyben Teleki rámutat, hogy mást jelentenek a számok annak fényében, mely országban mekkora a művelhető terület aránya, és az is releváns, milyen fák alkotják az erdőt, ez milyen szerepet játszik az egyes területek gazdaságában, illetve hogyan változott mindez a történelem folyamán. Az első könyv végén, az addigiakat összegezve, *A táj* című fejezetben végül kibontakozik „a földfelszíni élet természettől való synthesise” fogalmának mibenléte (Teleki 1936, 292).

Teleki a bonyolult kapcsolatrendszeret – nyilván az elbeszélés követhetősége érdekében – a tárgyi valóság minél közismertebb elemeivel prezentálja. Kérdéses persze, hogy ezek a korabeli hallgatóság számára mennyiben voltak közismertek. Az egyes fejezetek, mint láthattuk, csak részben sorolhatóak be egy-egy rész tudományba. Maga a könyv egésze is pontosan abban az értelemben gazdaságföldrajzi, ahogyan azt Teleki még 1917-ben meghatározta: a narratívát át- meg átszövik a természetföldrajzi, történeti, politikai, népeség- és település-, valamint etnikai és vallásföldrajzi összefüggések, sőt egyes részeken eléggé el is távolodik a szűkebb értelemben vett gazdaságföldrajztól, és a fent említettek valamelyikébe megy át. Különösen hangsúlyos az egész műben a történeti szemlélet, amelynek funkciója a szintetikus földrajz sokat emlegetett genetikus elvének érvényesítése.

Teleki hangsúlyozza a térképhasználat szükségességét is. A tárgyhoz közelítés helyes iránya számára a nagybottól a kisebb területegység felé mutat: „*Tanulják meg, hogy ha egy országot tanulmányoznak, sohasem annak, hanem az egész földrésznek; ha egy földrészt, akkor az egész féltekének vagy az egész földnek a térképét vegyék elő*” (Teleki 1936, 414, 2. jegyzet). Így kerül a Magyarországról szóló fejezet például közvetlenül Európa után, ezt pedig (az elsősorban a medencejellegben rejlő részleges analógia miatt) a Párizsi-medence leírása követi. Mindezekkel együtt – vagy éppen ezek miatt – a könyv nem mindig nyújt könnyű olvasmányt: a kezembe került példányban rendszerint a fejezetek első néhány oldalán ceruzás bejegyzések vannak. A szövegben előre haladva ezek számának fogyása jelzi, hogy a ceruzák tulajdonosai nem mindig jutottak el a fejezetek végéig.

A második kötet zárszavában Teleki a földrajzot immár teljesen nyilvánvalóan erkölcsi értékek hordozójává emeli. A gondolkodni tanítás mellett a különböző tudományok közötti helyzetéből adódóan „kiegyenlítő” szerepet szán neki, amelybe könnyen beleérthető, és valószínűleg ő maga is beleértette politika és földrajz vonatkozásában az előbbi kordában tartását. A szöveg ezen olvasata a továbbiakban is lehetséges: „*A jelenségeknek ilyetén, életszerű*

bonyolultságukban való és még a törvényszerűn belül is mindenkor egyéninek megismerése megóv attól, hogy könnyelműen egyetlen oknak tudjunk be eseményeket, úgy, mint jelenségeket” (Teleki 1936, 710).

1936 más szempontból is Teleki tudományos pályafutásának csúcspontja volt. Az USA-beli Columbia Egyetem díszdoktorává avatta, több külföldi földrajzi társaság tiszteletbeli tagjává választotta. Magyarországon is számos kitüntetést nyert: a kormányzó titkos tanácsosa, a Közoktatási Tanács elnöke, a külföldi Collegium Hungaricumok kuratóriumának elnöke lett (Fodor 2006).

Két évvel később, 1938-ban újra a politika sűrűjébe vetette magát. Fodor Teleki-életrajza ennél a résznél érzékelhetően átmegy ünnepi orációba Teleki tudományosságának politikai győzelmeiről. A 1938. november 2-i (első) bécsi döntés lényegében teljesítette a korábbi, csehszlovák–magyar komáromi tárgyalásokon támasztott magyar követeléseket (Fodor 2006, Romsics 2010). Fodor alighanem azt a lelkiállapotot vitte bele az elbeszélésbe, ahogyan a magyar közvélemény és ő maga a visszacsatolásokat megélte. Én ezzel együtt úgy látom, hogy a tudománynak és Telekinek ebben lényegesen kisebb szerepe lehetett, mint a nemzetközi politikai eseményeknek, illetve az alakuló német–olasz tengely érdekeinek, mint ahogy azt Fodor bemutatja, és ahogyan valószínűleg a magyar kortársak többsége érzékelte.

Azzal kapcsolatban, hogy Teleki mennyire tartotta a területi gyarapodást tudományos diadálnak, és mennyire tudott elvonatkoztatni attól, hogy ez első-sorban politikai döntés volt, legfeljebb találgatni lehet. Én erősen kétlem, hogy Telekinek (vagy akár Fodornak) 1938-ban az a patetikus kép élt volna a fejében az első bécsi döntéssel kapcsolatban, amely *A magyar földrajztudomány történetének* lapjain megjelenik, különösen hogy Teleki már ekkor is közismerten a magyar külpolitika angolszász orientációját képviselte (Ablonczy 2005). A földrajztudomány feladata ugyan az elkészült földrajzok vizsgálata, érdekes volna továbbgondolni azt az aligha megválaszolható kérdést, hogy az amúgy is depresszióra hajlamos Teleki mennyire gondolta komolyan a tudományának fentebb leírt, „megváltó” szerepét a háború előestéjén.

1939. február 18-án, Imrédy Béla lemondása után Horthy Miklós kormányzó másodszor is miniszterelnökké nevezte ki Telekit. A következő két területgyarapodás, Kárpátalja visszafoglalása, illetve a második bécsi döntés végrehajtása levezénylésében döntő szerepet játszott. Az időközben megindult hadműveletek és a területgyarapodások feletti német bábáskodás ekkor már egyértelmű aggodalommal töltötte el Telekit, aki állítólag kezdettől fogva biztos volt Németország háborús vereségében (Dessewffy 1992).

Teleki 1941. április 3-án bekövetkezett halálának körülményei jól ismertek, így nem tanulmányom feladata ennek részletes bemutatása. Annak, hogy a szintetikus földrajz magyarországi virágzása Telekivel kezdődött, és halálával majdnem egy időben véget is ért, mindenesetre sajátos tragikuma van. Nem azért, mintha nem lettek volna kiváló tanítványok, akik továbbfejleszthették volna a nagy elméletet. De történelem másképpen hozta: az idő igazolta Telekit, Németország elvesztette a második világháborút, és szövetségese, Magyarország szovjet megszállás alá került. Teleki története pedig ezzel csak látszólag ért véget.

Összefoglalás

Dolgozatomban kísérletet tettem arra, hogy bemutassam a magyar földrajztudomány talán legnagyobb hatású személyiségének, Teleki Pálnak a geográfáról vallott nézeteit. Igyekeztem rámutatni, hogy gondolkodásmódja egyfajta dialektikus teleológiaként jellemezhető, és szoros összefüggésben áll a német idealista filozófiával, mindenekelőtt Hegellel. Utaltam arra, hogy a Teleki-féle földrajztudományi koncepció filozófiai alapjait még nem tárták fel eléggé. Véleményem szerint egy ilyen jellegű vizsgálat alapvető fontosságú volna a szintetikus földrajz filozófiájának megértéséhez, és számos új összefüggésre világítana rá, köztük olyanokra, amelyeket ebben a dolgozatban csak felületesen tudtam érinteni.

Teleki földrajzában a morális elem minden bizonnyal a politikai eseményeknek, különösen pedig Magyarország első világháború utáni feldarabolásának következményeképpen erősödött meg. Ettől fogva a geográfia nem a magyar nagyhatalmi ábrándok dédelgetője, hanem a kozmoszon keletkezett szakadás befoltozója volt. Tapasztalva az 1919–20-as békék széles nemzetközi körben történő elítélését politikusok és – ami számára ennél is fontosabb lehetett – tudósok által, Teleki számított arra, hogy az általa sokat emlegetett „háborús pszichózis” elcsitulása után a döntéshozókban is felmerül a gondolat, hogy a rossz békéket az „élet princípiumai” alapján meg kell változtatni. Mai szemmel nézve különös, hogy hitt abban, hogy a geográfia képes lesz hosszútávon rábírní a politikát a revízióra. Megpróbáltam bemutatni a gondolat abszurdumának könnyű feloldódhatóságát: Teleki történelmi példák alapján úgy vélte, az „élet princípiumai”, az organikus szükségképpen és az egész emberi nem javára győzedelmeskedik az organizatorikus felett. Szerinte ezt a folyamatot csak az organikusnak, az „élet nagy szintézisének” minél tökéletesebb feltárásával lehet megérteni, megértése után pedig ennek nevében cselekedve lehet gyorsítani. Ez volt számára a geográfia feladata.

Ennek központi gondolata volt, hogy az emberi társadalom legfőbb feladata önmaga morális értelemben vett helyes szervezése. Teleki tehát ezzel jelentős részben az absztraktnan vett „morálisan helyes” megismerését tette a földrajzi kutatás céljává. Értelmezésében az „organikus”, a „természetes”, a „földfelszíni élet teremtő szintézise”, „táj és faj” mind-mind ugyanannak a metafizikai jónak különféle objektiválódott aspektusai, amelyet összefoglalóan „az élet princípiumai” névvel illetett. Meglátásom szerint ez elméletének és magának a szintetikus földrajznak is legfőbb gyenge pontja, amely lehetővé teszi, hogy egyéni értékválasztásokat objektív tudományos valóságként tüntessünk fel. Ezt próbáltam igazolni az antiszemitizmus, illetve az organikus-organizatorikus ellentét pár mögött rejlő indítékok felfejtésével, és azzal az utalással, hogy a geográfia a meglévő társadalmi rend fenntartását is szolgálta. Reményeim szerint sikerült kimutatnom, hogy Teleki egész munkásságát meghatározta e geográfiai metafizikum: az említett antiszemitizmus, a fajhigiénia, a részletesen elemzett revíziós tudomány, illetve a népnevelés és a cserkészzet, amelyekre ebben a dolgozatban nem térhettem ki, valamennyien ennek egymással összefüggő építőkövei. Ennek alaposabb megértéséhez a két világháború közötti földrajz további kritikai vizsgálata lenne nélkülözhetetlen.

Többek között szándékomban állt azt is bizonyítani, hogy a geográfus és a politikus Teleki nem különíthető el egymástól, ezért a bemutatásomat is alapvetően a politikatörténet kronológiájára fűztem fel, és az értelmezésemben is gyakran politikum és geográfikum határán mozogtam. Remélem, hogy e kettő nem vált el egymástól a szükséges mértéknél jobban.

Zárásképpen visszatérek ahhoz a gondolathoz, amellyel a dolgozatot nyitottam. A tudományok története, a maga nyilvánvaló történetiségével együtt, mindenkor elsősorban annak a tudománynak a része, amelyre vonatkozik. Ennek oka az, hogy csak azt a tudományt készítheti reflektív vizsgálatra, amelyről szól. E reflektív önértékelés nélkül a tudományos látásmód finomodása elképzelhetetlen. Ezért teljes mértékben osztom Teleki véleményét, aki *A földrajzi gondolat történetében* ezt írja: „A tudomány történetének nem szabad figyelmen kívül hagynia a megfigyelés tárgyainak szaporodását, és annak módjait, mint a felfedezéseket, a tudományos segédeszközök feltalálását. De lényegében a gondolat történetének kell lennie – a gondolaté, amelynek a megismerés csak egyik funkciója” (Teleki 1996, 19). Amennyire képességeim engedték, mindazt, ami ebben a tanulmányban írva van, ennek szellemében írtam.

Irodalom

Teleki Pál művei

Teleki P. (1913): Bevezető a „Turán” című folyóirathoz. In: Uő (2000): *Válogatott politikai írásk és beszédek*. (szerk.: Ablonczy B.), Osiris Kiadó, Budapest, 9–13.

Teleki P. (1917): Táj és faj. Uo., 14–26.

Teleki P. (1920a): [Külgymíniszteri bemutatkozó beszéd]. Uo., 51–64.

Teleki P. (1920b): [A trianoni békeszerződésről]. Uo., 65–88.

Teleki P. (1920c): [A trianoni békeszerződés ratifikációja előtt mondott beszéd]. Uo. 120–129.

Teleki P. (1921): A nemzetiségi kérdés – a geográfus szemszögéből. Uo. 133–155.

Teleki P. (1922): *Amerika gazdasági földrajza. Különös tekintettel az Északamerikai Egyesült Államokra*. Centrum Könyvkiadóállalat Részvénytársaság, Budapest.

Teleki P. (1928): [A numerus clausus módosításáról]. In: Uő (2000): *Válogatott politikai írásk és beszédek* (szerk.: Ablonczy B.), Osiris Kiadó, Budapest, 206–220.

Teleki P. (1929): Időszerű nemzetközi kérdések a politikai földrajz megvilágításában. Uo. 224–248.

Teleki P. (1931a): Történelmi fejlődésünk sajátosságai. Uo. 249–266.

Teleki P. (1931b): Hagyományos, önkéntes és kényszerkisebbségek. Uo. 267–272.

Teleki P. (1931c): Európa problémája. Uo. 273–286.

Teleki P. (1933): A Donauraum problémája. Uo. 287–300.

Teleki P. (1934): Az európai szellem jelene és jövője. Uo. 301–311.

Teleki P. (1936): *A gazdasági élet földrajzi alapjai*. I–II. köt. Centrum Könyvkiadó-vállalat Részvénytársaság, Budapest.

Teleki P. (1996) [1917]: *A földrajzi gondolat története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Egyéb tankönyvek, monográfiák, tanulmányok

- Ablonczy B. (2005): *Teleki Pál*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Dessewffy Gy. (1992): Emlékeim Teleki Pálról. In: Csicsery-Rónai I., Vigh K. (szerk.): *Teleki Pál és kora. A Teleki Pál emlékévé előadásai*. Occidental Press, Budapest, 32–36.
- Fodor F. (2001): Teleki Pál, a tudós. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 21–43.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Győri R. (2001): A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón*. Regionális Tudományi Tanulmányok 6. ELTE TTK Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 61–83.
- Győri R. (2011): A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. In: Horváth L., Laczkó K., Tóth K. (szerk.): *Lustrum. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati*. Typotex Kiadó–Eötvös Collegium, Budapest, 288–313.
- Hajdú Z. (1991): Geográfus politikus avagy politikus geográfus? – A tudomány és politika kölcsönhatása Teleki Pál életművében. *Földrajzi Közlemények*, 115., 1–2. 1–9.
- Hajdú Z. (2000): A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés. 1918–1920. *Kisebbségkutatás*, 2., 224–233.
- Krasznai Z. (2003): Szakértelem és geopolitika. Földrajztudósok az első világháború után: Emmanuel de Martonne és Teleki Pál. In: K. Horváth Zs., Lugosi A., Sohajda F. (szerk.): *Léptékváltó társadalomtörténet. Tanulmányok a 60 éves Benda Gyula tiszteletére*. Hermész Kör–Osiris Kiadó, Budapest, 345–365.
- Kubassek J. (1996): A földrajztudós Teleki Pál. In: *Teleki Pál: A földrajzi gondolat története*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 5–15.
- Romsics I. (2010): *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Timár E. (2001): Teleki Pál egy kevésbé ismert munkája, az ún. Moszuli jelentés. *Földrajzi Közlemények*, 1–2. 65–80.

Tolnai Gábor¹

Mendöl Tibor *Általános településföldrajz* című munkája a hazai és nemzetközi településföldrajz kontextusában

Műhelyünk névadója, Mendöl Tibor legfontosabb alkotásának – terjedelme, alapossága és rendszerező jellege miatt – az 1963-ban megjelent *Általános településföldrajz* című monografikus mű tekinthető. Munkássága csúcsa azonban nem ez az időszak, hanem a második világháború előtti évek. A tudomány-politikai viszonyok gyökeres átalakulása miatt megkétszerezve megjelent könyve így aligha értelmezhető az 1950-60-as évek hazai és nemzetközi földrajz-tudományának kontextusában, a korábbi időszak geográfiájának viszonyai között kell azt elhelyezni.

A Mendöl munkásságát megelőző korszak településekkel (is) foglalkozó geográfiai munkái alapvetően a fekvéssel, keletkezéssel, a városképpel, a jellemző építőanyagokkal foglalkoztak. A (Földrajzi Közleményekben megjelent) rövidebb tanulmányok útirajz jellegűek, illetve tájleírások, néprajzi leírások és gazdaságstatisztikák (Győri 2001; Jankó 2005). A nagyobb ívű tanulmányokban pedig a természetföldrajzi környezet aránytalanul több figyelmet kap, mint a társadalmi tényezők (ezek közül az első kiemelkedő munka Prinz Gyula: *Budapest földrajza* 1914-ből), de a formálódó településföldrajzra jelentős hatással volt a Cholnoky Jenő által bevezetett helyi és helyzeti energiák fogalma is, azaz a települések vizsgálatánál a lokális és regionális előnyök figyelembe vétele.

A természetföldrajz és geomorfológia dominanciája mellett, majd azt fokozatosan túlnőve a formálódó településföldrajzot meghatározó irányzat a Teleki Pál munkásságán keresztül beépülő francia emberföldrajz volt (Győri 2009). Bár e szemlélet mögött a Trianon utáni területi revízió politikai célja állt

¹ Tolnai Gábor: doktorandusz, ELTE TTK FFI Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék, Budapest; gntolnai@gmail.com

(a Kárpát-medence egységének hangsúlyozása a kultúrtájak összefonódásán keresztül), a vizsgálat a kisebb tájegységekre, egy-egy településcsoportra, városkörnyékre is kiterjedt: a település volt a legkisebb táji keret (Győri 2005). A települések (elsősorban a falvak) jellegzetes beépítési típusai (a telek- és házformák) iránt nemcsak a geográfusok (például Fodor Ferenc, az Eötvös Collegium egykori geográfus szakvezető tanára), hanem etnográfusok is érdeklődtek (közülük a legkiemelkedőbb Györffy István és Bátky Zsigmond volt [Jankó 2005]).

Mendöl Tibor munkássága az említett irányok közül, elsősorban a Teleki nyomán terjedő francia emberföldrajzi vonásokat viseli magán. Első fontos munkájában, *Szarvas Földrajza* című disszertációjában (1928) ugyan megjelenik a Prinztől és Cholnokytól származó örökség is, de az emberföldrajz (kultúrtáj-vizsgálat) meghatározó: az ember és a táj kölcsönös viszonyában mind a miliő nyújtotta lehetőségek, mind az ember tájra gyakorolt hatása fontos szempont (Jankó 2005). A dolgozat vége gyakorlatilag előfutára Mendöl munkássága egyik legjellegzetesebb részének, az alföldi városok funkcionális morfológiai elemzésének. Ugyanakkor ez a munka még nem konkrétan településföldrajzi írás, hanem egy kisebb tájegység vizsgálata, erős történeti földrajzi szálakkal.

Mendölnek a hazai funkcionális morfológiát megalkotó munkásságára a nemzetközi földrajzi szakirodalom nemcsak áttételesen, Teleki eszméin keresztül hatott. A korabeli német és francia geográfia folyamatait jól ismerte, a németeknél jellemző településtudományi erősödés hatására fordult érdeklődése kifejezetten a településföldrajz felé (Győri 2005), és a francia irány figyelembe vételével tette komplexebbé azt (Mendöl 1935a). A német hatás a morfológiai irányt adta, a történeti, illetve funkcionális kérdésekre való nyitottság pedig a francia emberföldrajzban gyökerezett (Jankó 2005).

A német szakirodalomban a ratzeli determinista hagyománynak köszönhetően hamar megszülettek az általános földrajzi munkák, ezt követték a nagy egészen belül a tájegységek települési viszonyainak leírásai. A német településföldrajz egészének fejlődése az 1920-as évekig nem volt kizárólag morfológiai szemléletű (Kohl: külső tényezők szerepe; Ratzel: topográfiai fekvés hatása; Richthofen: városok tájban betöltött szerepe; Hassert: funkciók és morfológia szintézise), de a továbbiakban a Schlüter munkásságával erőteljessé váló morfológiai irány fokozatosan alárendelte a települések működésének vizsgálatát a formák elemzésének (a poroszos rendszerező szemléletnek), sőt fokozatosan szinte önálló tudománnyá (*Siedlungskunde*) vált. Bár a földrajztól nem szakadt

el teljesen, szerfölött erőssé vált benne az alaktani irány (falusi háztípusok részletekig menő kutatása, városalaprajzok kialakulásának történettudományi mélységű nyomon követése). A mechanisztikus, kategóriákban való gondolkodás azt eredményezte, hogy a falut és várost egyazon jelenség eltérő méretű változataként kezelték (mérettől függetlenül egy egységes és önálló településföldrajz foglalkozhatott vizsgálatukkal). Az akkori kortárs magyar geográfia a németes alapok miatt döntő mértékben az innen érkező impulzusok hatására formálódott (Mendöl 1935a).

A francia tudomány – a némettel szemben – kevesebb összefoglaló monográfiát alkotott, és így a geográfia is (a Vidal de la Blache-i antideterminista, possibilista hagyomány jegyében) inkább „részeredményeket” termelt. Ezek a tájmonográfiák azonban igen alapos, sokrétű kutatások eredményei voltak, s egy majdani egész mozaikjait adták. A települések vizsgálatakor nem maga a forma volt a meghatározó, hanem azok a történeti, gazdasági, társadalmi viszonyok, amelyek létrehozták a falvakat, városokat. A francia emberföldrajz álláspontja szerint a táj, a miliő lehetőségeket ad a fejlődésre, de változik is a benne élő emberek hatására. Az így vizsgált település a kultúrtáj szerves része, az ottani életforma (*genre de vie*) eredménye: a falu különbözik a várostól, amely egy másik életforma térbeli vetületeként értelmezhető. A város tehát francia felfogásban inkább gazdasági, szociológiai képződmény, egy élő szervezet, melynek életjelenségei az elsődleges kérdések, külalakja csak másodlagos. A morfológiai szemlélet egyébként egy időre feltűnt a francia emberföldrajzban is (Brunhes: *paysage humanisé* közelítése), de a *genre de vie* kultúrtáj-formáló szerepe maradt meghatározó. A városok vizsgálatát azonban nemcsak a földrajz kezdte el, sőt más rokontudományok jóval inkább előre haladtak annak komplex vizsgálatában. A francia városföldrajz ekkor főleg gazdaságtörténeti és ipartörténeti leírásokra korlátozódott, a város „élő szervezetét” elsősorban a gazdaság szempontjából vizsgálta (ami más téren ugyan, de ugyanúgy beszűkülést eredményezett, mint a német geográfiában a morfológia túlzott hangsúlyozása). A kiüresedő emberföldrajzi szintézis mellett a rokontudományok létrehoztak egy új, tágabb diszciplínát, az urbanisztikát, amelyet alapvetően gyakorlati célok vezéreltek (elsősorban a várostervezés, pl. Le Corbusier munkásságában). A francia geográfusok végül ide írtak hézagpótló munkákat, nem pedig önálló településföldrajzi monográfiák megalkotásán fáradoztak (Mendöl 1935a).

Ahogy a német és francia tudományos életben, úgy a magyarban is a földrajz települési kérdések iránt érdeklődő ágának meg kellett találnia helyét,

kutatási területét és módszertanát a többi, településekkel foglalkozó tudomány között. A hazai geográfiában a falvak és a városok életjelenségeinek, alakulásának vizsgálata az egységesnek tekintett településföldrajz részét képezi, tehát e tekintetben a német mintát követi. A saját kutatási terület lehatárolása itthon leginkább a szociológiától való elhatárolódás kérdését jelentette. Ennek egyik legegyszerűbb pontja az volt, hogy a szociológusok-szociográfusok (többek között Erdei Ferenc, Féja Géza és Szabó Zoltán) ezidőben döntően a falusi településtípusokkal foglalkoztak, míg a településföldrajzban nagy hangsúlyt kaptak a városias települések is. Természetesen a földrajz is foglalkozott a falvakkal és tanyákkal is, de nem a falusi népesség belső társadalmi viszonyain, hagyományain, hanem a település szerepén, funkcióján keresztül vizsgálták azokat. Ez volt tehát a tényleges elhatároló dimenzió.

A város fogalmának pontosítására és a magyar városok jellemzőinek meghatározására az 1930-as években fordult nagyobb figyelem. Mivel a magyar városhálózatnak igen fontos elemei az alföldi mezővárosok, kiemelt szerepet kapott a mendöli településföldrajzot meghatározó morfológia, hiszen ezzel a módszerrel lehetséges volt e jellegzetes típus városias magjának és az azt körülvevő falusias buroknak a szétválasztása (Mendöl 1939). A vertikális tagoltság és a horizontális zártság kulcsfogalomként válnak az ilyen típusú vizsgálatokban, mert ezek alapján rajzolódik ki a keresett városközpont, amely funkcionális értelemben is elkülönül, hiszen ide tömörülnek a központi funkciók (Mendöl 1935b, 1936).

Általános településföldrajz című művében (1963) a tudományterület két világháború közötti időszakban kifarrott hazai ismereteit összegzi Mendöl. A szocialista földrajz irányába való átvezetések, rövid kitekintések csak külső kényszerből kerültek a könyvbe, egészének mondanivalóját alig befolyásolják. Annak ellenére van ez így, hogy a bevezető fejezetben kitér arra, hogy a mű alapvetően a szocialista földrajz és a népgazdaság igényeinek megfelelően a funkcionális vizsgálatokra koncentrál, és csak ennek megértéséhez szükséges mértékben foglalkozik morfológiai problémákkal. A kompromisszumot látszólag vállalja („*A jelenlegi helyzet kétségtelenül az – bármiként alakuljon a jövő – hogy a településföldrajz a gazdaságföldrajzon belül talált helyet. Az egyetlen helyes magatartás, ha munkásságunk ennek megfelelően igazodik, vállaljuk a közös munkából a reánk eső részt*” [45]), de korábbi nézeteihez a lehető legnagyobb mértékben ragaszkodva tárgyalja a településföldrajz témaköreit.

A települések kategorizálását is alapvetően morfológiai (magános vagy csoportos) és funkcionális (falusias vagy városias) alapon mutatja be, sőt a város

definíciójának problémájába ütközve is úgy fogalmaz, hogy azt a város élete (funkciók) és arculata (morfológia) határozzák meg. A város a társadalmi munkamegosztás jellegzetes eredménye, a nem mindennapi (központi) funkciók gyűjtőhelye. Szerepköre és a benne lakók életmódja megjelenésére is hatással vannak. A funkciók központi jellegének meghatározásakor a nyugati, leginkább német szakirodalomból átvett megközelítéseket adaptálja a magyar települések viszonyaira (pl. átmenetek falu és város között). A funkcionális jelleg gyors és egyszerű kutatási eszközének tartja a morfológiai elemzést (megjegyzi, hogy a „külső” természetesen lassabban követi a „belső” életjelenségek változásait). Hangsúlyozza, hogy a helyes következtetések levonásához alapos morfológiai, valamint etnográfiai, gazdaságtörténeti, építészeti ismeretek szükségesek. Ugyanakkor jelzi, hogy meg kell találni ezen rokontudományok alkalmazásának határát, mert csak olyan mértékben kell (és szabad) felhasználni őket, ameddig a település mai életének, funkcióinak működését magyarázzák. (Fodor Ferenc és Mendöl Tibor között a történeti földrajz és a településföldrajz viszonyáról nézetkülönbség mutatható ki [Győri 2005; Jankó 2005]). A megfelelő mérték fogalma természetesen szubjektív: a szocialista földrajz elvárásainak ellentmondóan a morfológiai és alaprajzi részek igen hosszan kerülnek taglálásra az *Általános településföldrajzban*. A mai geográfia számára talán meglepő mélységben mutat be olyan témaköröket a városmorfológia keretében (a már korábbi munkáiból többször visszaköszönő vertikális tagoltság és horizontális zártág elemzése mellett), mint az egyes építészeti stílusok részletezése, az antik és az Európán kívüli klasszikus birodalmak városalaprajzainak, valamint a középkori és az ebből továbbfejlődött mai városok alaprajzainak elemzése. Ez utóbbiban nagyon erőteljesen érezhető a német településföldrajz (főleg Hassert, Schlüter és Gradman, Gantner) hatása, követi annak kategorizálási típusait („nőtt” és „alapított” városok, tervszerű és tervszerűtlen, szabályos és szabálytalan alaprajztípusok). A földrajzon túl már-már településtörténeti jellegű az alaprajz római castrumtól származó eredetének vizsgálata, majd középkori fejlődési változatainak aprólékos osztályozása, az egyes építészeti korok jellemző alaprajzainak szisztematikus felsorolása a reneszánsztól a szocialista újjvárosokig.

A települések életjelenségeivel foglalkozó fejezetre jellemző, hogy túlmutat a két világháború közti magyar településföldrajzon, ugyanakkor megközelítmódjában és témájában is sok ponton visszacsatol hozzá. A funkciók térbeli tagolódásának vizsgálata korábban a város kiterjedésére koncentrált (pl. Mendöl 1935b), azaz a funkcionális értelemben vett város és a közigazgatási

értelemben vett város különbözőségének feltárására (a falusias burok és a tanya-világ leválasztása a mezővárosok magjáról), újabban viszont előtérbe került a város belső tagolódásának elemzése. Már nemcsak a német (például Bobek, Mayer) és francia (például Demangeon, George) geográfia irányvonalai, hanem az angolszász is (például Burgess, Hoyt, Hartmann, Murphy, Vance) jelentős hatással vannak Mendöl szemléletére. Így az első és második munka-, illetve lakóhelyövek, a city/CBD fogalma, a külvárosok és elővárosok (szuburbiák, szatellita-városok) hasonlóságainak és különbségeinek problémái már előbukkannak, de ezek vizsgálatában Mendólnél továbbra is nagyon hangsúlyos a megjelenési formák kérdése, még ha ez itt elsősorban a térbeli kiterjedésre vonatkozik is. Bár ad kitekintést az angolszász településföldrajznak az itthon megszokottól erősen eltérő gyakorlatáról (üzleti élet és etnikai, szociológiai viszonyok szerinti vizsgálatok), a nagyvárosok funkcionális öveinek és a cityk elhelyezkedésének tárgyalásakor a német geográfiából megszokott típusokba sorolást alkalmazza, és a történelmi múlt, a földrajzi környezet és a funkcionális övezetek alaprajzi sajátosságainak is nagy figyelmet szentel. Sőt a funkcionális morfológia felé visszakanyarodva nemcsak a lakó- és munkahelyövek fizikai megjelenésének sajátosságaira tér ki, hanem a magyar alföldi városokra is alkalmazza a funkcionális övezetek analógiáját (falusias és félagrár övezet, kisvárosi lakónegyed, belső mag, illetve ez utóbbiak terjeszkedése, újonnan megjelenő második munkahelyöv).

Nem szorosan a hazai településföldrajz funkcionális morfológiai ágához tartoznak, de a két világháború közti geográfia nézeteinek továbbélését bizonyítják a városok vonzaskörével, helyi- és helyzeti energiáival, a települések térbeli rendjével, a településhálózat hierarchiájával foglalkozó fejezetek is. Az ilyen célú vizsgálatokat azonban sokkal inkább elfogadta (illetve céljai szerint módosította) a szocialista földrajz, így ezek kevésbé váltak a későbbi kritika tárgyává.

A kommunista hatalomátvételt követően a tudományoknak alkalmazkodnia kellett az új elvárásokhoz, tevékenységükkel, eredményeikkel a népgazdaság fejlődését, a szocializmus épülését kellett szolgálniuk. Amely tudományok és aldiszciplínák ennek a kitételnek nem feleltek meg, azok a „burzsoá tudomány” megbélyegzést kapták, háttérbe szorították őket, és elsorvadásra voltak ítélve. Ezek közé került a településföldrajz funkcionális morfológiai iránya is. Mendöl az új ideológiához való passzív alkalmazkodást választotta: átvett az új terminológiából, az ott népszerű kifejezéseket jól láthatóan elhelyezte írásaiban, előadásaiban, de mondanivalója lényegét nem volt hajlandó feladni (Mendöl 1954, 1956). Látszólag hangsúlyozta a burzsoá településföldrajz

öncélúságát, hiányosságait (a termelési viszonyok, dialektikus kapcsolatok figyelmen kívül hagyása), belső ellentmondásait (szintézis helyett egyre több irányba való szétágazás, összefüggések helyett részterületekben való elmélyedés), de azt is ki merte mondani róla, hogy sok használható részeredményt is elért (alaprajzi tagolódás, topográfiai és forgalmi fekvés, funkcionális és arcu-lati tagolódás kapcsolata, törvényszerűségek felismerése). Az üres becsmérlés helyett alapos áttekintést adott a kapitalista településföldrajz irányzatairól, és kritikájukat is csak mértéktartóan fogalmazta meg.

Ez a típusú hozzáállás önmagában is zavarhatta a szocialista ideológiát elvakultan követőket. Hangsúlyozta, hogy a funkcionális tagolódás és társadalmi munkamegosztás vizsgálatán keresztül a települések működésének csak egyik oldala ismerhető meg, velük egyenrangú, egyenlő fontosságú az alaktani – itt már direkt nem a morfológia szót használja! – elemzés is. Ami azonban a leginkább ellene hangolta az új hatalom eszméit kiszolgáló geográfusokat, az az, hogy mindvégig hangoztatta, hogy a településföldrajz *„perspektivikusan egy a gazdasági földrajznál tágabb tárgykörű társadalom-földrajznak egyik ágazata”* (Mendöl 1954, 610).

A településföldrajz helyzetéről és feladatairól szóló, 1961-ben megtartott „tudományos” vita (ankét) során Mendöl munkásságát és elméleteit alapjainban támadták meg Markos György vezetésével (Abella 1961), és gyakorlatilag teljesen száműzték őt a tudományos életből. Az, hogy miért támadták ilyen keményen Mendöl módszerét, még részben tisztázatlan, de valószínűleg a személyes ellentétek is ott voltak mögötte. (Győri 2009).

Mendöl Tibor *Általános településföldrajza* tehát egy megkésve megjelent munka, amely egy előző korszak eredményeinek igen jelentős részét foglalta össze, de méltó megbecsülést kiadásakor nem kaphatott, mert ideológia szempontból nem volt arra megfelelő. Bizonyos tekintetben a magyar településföldrajz sorsának szimbolikus kifejezője is e kötet, amelynek évtizedeken keresztül háttérbe kellett szorulnia. (A Földrajzi Közlemények 1976-ban megjelent Mendöl emlékszáma volt az első bátor tisztelgés e jelentős geográfus munkássága előtt, akinek teljes szakmai rehabilitációja csak vontatottan történt meg.) Amikor pedig újra „felfedezték” (2005-ben, Mendöl születésének 100. évfordulóján megjelent tanulmánykötetek és a Földrajzi Közlemények különszáma), akkor csak átmenetileg „porolták le”. Az eltelt évtizedek alatt nyilván jelentősen változott a településföldrajz maga és a vizsgálat tárgya, azaz a települések jellemzői is, de még várat magára egy hasonló jelentőségű, aktuális településföldrajzi monográfia megírása.

Irodalom

- Abella M. (1961): Ankét a településföldrajz helyzetéről és feladatairól. *Földrajzi Értesítő* 1., 121–127.
- Győri R. (2001): A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 61–83. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 6.)
- Győri R. (2005): Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. *Földrajzi Közlemények* 1–2., 103–116.
- Győri R. (2009): Tibor Mendöl. In: Lorimer, H., Withers, C. W. J. (eds.): *Geographers. Biobibliographical Studies. Vol. 28*. Continuum, London, 39–54.
- Jankó F. (2005): A települések belső szerkezetének vizsgálata: a „Mendöl-módszertől” a szociálgeográfiáig. *Földrajzi Közlemények* 1–2., 15–30.
- Mendöl T. (1928): *Szarvas földrajza*. Debrecen.
- Mendöl T. (1935a): A város problémája a francia és német földrajztudományban. *Földrajzi Közlemények*, 101–116.
- Mendöl T. (1935b): Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. *Földrajzi Közlemények*, 361–368.
- Mendöl T. (1936): A helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. *Földrajzi Közlemények*, 98–108., 121–132.
- Mendöl T. (1939): Városaink népsűrűsége. *Földrajzi Közlemények*, 398–409.
- Mendöl T. (1954): A szocialista településföldrajz problémái. *MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 5., 599–627.
- Mendöl T. (1956): A szocialista településföldrajz problémái. *Földrajzi Közlemények*, 2., 165–181.
- Mendöl T. (1963): *Általános településföldrajz*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Hajdú Zoltán¹

Fodor Ferenc és a két világháború között felnőtt geográfus és közgazdász generáció kapcsolatrendszerének sajátosságai

Bevezetés

Fodor Ferenc (1887–1962) a 20. század első felének egyik jelentős, eredeti eredményeket felmutató, kutató és oktató geográfusa, a korszak sokszínű és ellentmondásos egyénisége volt. Fodor gazdaságföldrajzi egyetemi oktatói tevékenysége során természetes módon kapcsolatba került a közgazdász egyetemi hallgatókkal, az Eötvös Collegium földrajzi szakvezetőjeként a geográfus hallgatókkal, kollégaként a fiatal oktatói, kutatói nemzedékekkel. Fodor mindenkor segítőkész egyetemi oktató volt, de kritikával szemlélte, különösen a kibontakozó falukutatói munkálatokat. Tevékenysége egész időszakában felvállalta a tudományos, s részben a közéleti vitákat. Nem vállaltuk fel az „igazságosztó” szerepét Fodor és fiatalabb kortársai két világháború közötti, többször személyeskedő vitáiban, de a korszak folyamataiba ágyazva bemutatjuk azokat. Megítélésünk szerint a „mindenkori Fodor-ügy” az akkori magyar társadalom politikai, történeti, tudománypolitikai stb. fordulataiban gyökerezik alapvetően, de e meghatározó feltétel mellett szerepet játszott benne a magyar geográfus társadalom mindenkori emberi, személyi összetételének sajátossága, ellentmondásos belső struktúrája, bonyolult érdekrendszer is.

A földrajz, illetve a közgazdaságtan egyetemi hallgatói jelentős részben a magyar társadalom alacsonyabb társadalmi rétegeiből kerültek ki a két világháború közötti időszakban, hiszen a két képzés a relatíve „olcsó szakok” kategóriájába tartozott. Ezekben a fiatalokban a faluval, a szegényebb társadalmi csoportokkal

¹ Hajdú Zoltán: tudományos tanácsadó, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Pécs; hajdu@rkk.hu

kapcsolatban korán megjelent a szolidaritás vállalása. Fodor Ferenc maga is paraszti – kézműves/iparos rétegből jövő, első generációs értelmiségi volt, így akár a fiatal, népi egyetemi hallgatók mozgolódásának élére is állhatott volna. Nem így történt, konzervatív neveltetése és ilyen jellegű világképe nem tette ezt lehetővé. Ezzel szemben a földrajztudomány meghatározó személyisége – Teleki Pál – a magyar arisztokrácia világából került ki. Ez hordozott egyfajta kihívást és alkalmazkodási kényszert mind Fodor (aki a legteljesebb mértékben alkalmazkodott a tőle csak néhány évvel idősebb Teleki elvárásaihoz, sőt több tekintetben követte is Telekit), mind pedig a hallgatók, majd fiatal oktatók számára. A Teleki és a „Tanítványok” konfliktusa a Táj- és Népkutató Központ kiállítására kapcsán 1938-ban jelent meg a leginkább élesen. Fodor Teleki irányában önként vállaltan, meggyőződésből, szinte kritikátlan tekintélytisztelő volt, s mintegy önmaga számára ugyanezt elvárta egyetemi hallgatói és fiatal oktató kollégái részéről. Fodor egyszerre jelent meg villámhárítóként, illetve olyan emberként, akin bizonyos mértékben „törlesztetni lehetett”. Konfliktusainak jelentős része ebből a sajátos szituációból eredeztethető. A korszak belső sajátosságait, emberi viszonyainak összetett jellegét a korabeli tudományos viták, MTA kéziratári források, mellett három alapvető, nagy részben önéletrajzi feldolgozás (Cholnoky Jenő, Fodor Ferenc, Rónai András) alapján fogalmazzuk meg.

Fodor Ferenc pályafutása és a fiatalabb generáció szakmai kapcsolatrendszere 1945-ig

Fodor az egyik legjobban dokumentálható alakja a modern magyar földrajztörténetnek, hiszen az 1949 után az MTA-hoz benyújtott önéletrajzai, az általa írt tudománytörténeti összegzés önértékelési és életrajzi összefoglalása, valamint a felesége által az MTA Könyvtár Kézirattárba lehelyezett kéziratokhoz írt életrajza (Fodor F.-né 1963) szinte mindenre kiterjedően megrajzolták életpályáját. Magam is értékeltem átfogó jelleggel az életművet, így e rövidre szabott keretben csak az oktató-nevelő Fodor és a fiatalabb generációk viszonyának kérdéskörét érintem.

Fodor Ferenc családja paraszti-iparos gyökerű, édesapja jómódú szűrszabó és szűcsmester volt. A családon belül Fodor egyszerre megismerte a paraszti világ, valamint a vidéki iparos társadalom életvitelét, szokás- és értékrendjét. Feltehetően nem állunk messze az igazságtól, amikor úgy véljük, hogy a paraszti-kézműves környezetből való származás, a konkrét fizikai munka megismerése, megbecsülése, jelentős szerepet játszott abban, hogy a későbbiekben

Fodor a „gazdálkodó”, a „dolgozó embert” állította gazdaságföldrajzi munkásságának fókuszába. Az ország mezőgazdasági földrajzát nem csak statisztikai adatok alapján dolgozta fel, hanem falusi ismereteinek körét is hasznosította.

Fodor néprajzi érdeklődése is megalapozottá vált, hiszen a dolgozó, gazdálkodó ember minden vonatkozását történeti és környezeti viszonyrendszerében szemlélte. Fodor sohasem szégyellte sem szülőhelyét, sem pedig a kor szellemi elitje szempontjából „alacsony” származását, de gyakran megélte mindkettő viszonylagos hátrányát. (Ugyanakkor ez a fajta családi származás egyben hatalmas hajtóerőt is jelentett, minden területen bizonyítani kart, vágott a szakmai sikerre és anyagi elismerésre egyaránt.)

A római katolikus elemi iskola tanítója figyelte az éles eszű, tehetséges gyerekeket. A családja 1898-ban Tenkéről Szatmárra költözött. Fodor a szatmári római katolikus főgimnáziumba került, ahol visszaemlékezései és az iskolai évkönyvek tanúsága szerint is szorgalmas, jó eredményeket felmutató tanuló volt. Fodor a családban és a szatmári egyházi középiskolában mély, római katolikus nevelést kapott. Vallási meggyőződése belső lelki életének meghatározó tényezőjévé vált, a római katolikus vallás erkölcsi értékrendje, az egyházhoz való szerves és szoros viszonya meghatározta életfelfogását és életvitelét. Akkor is hű maradt vallási neveltetéséhez, értékrendjéhez, amikor személyes életében előnyöket nyújtott volna a tagadás, avagy az ideológiai váltás. (Fodor Ferencet egész életében szoros kapcsolatok fűzték a római katolikus egyházhoz. Az egyházi kötődése révén olyan magas állású személyekkel is kapcsolatba került, amelyre egyszerű geográfusként nem lett volna lehetősége.)

Fodor a középiskolai tanulmányai alatt kacérkodott a művészeti pálya gondolatával, (jól rajzolt, festett, énekelt, zenélt, rendkívül jó kézügyessége volt) jelentkezett is a Képzőművészeti Főiskolára, de nem vették fel. (Alapvetően érzékeny idegrendszerű ember volt, ami a későbbiekben lényegi szerepet játszott emberi kapcsolatainak formálásában). Az érettségi után így végül is a budapesti tudományegyetemre került, ahol földrajz-termesztudományokra iratkozott be. 1910-ben bölcsészdoktori, 1911-ben pedig középiskolai tanári oklevelet szerzett. A kötelező gyakorlati évet Budapesten töltötte, a tanárképző intézet gyakorló főgimnáziumában. Fodor 1911 őszén Karánsebesre került középiskolai tanárként. 1915-ben Karánsebesen kapcsolódott be a – későbbiek során életében és kapcsolatrendszere alakulása szempontjából oly fontos – cserkészmozgalomba. A kisvárosban ő szervezte meg az első cserkészcsapatot. (A cserkészethez kapcsolódóan széleskörű társadalmi ismeretségre, s magas egyházi és politikai összeköttetésekre tett szert.) 1916 őszén Fodor a kutatásai

elmélyítése, a továbblépés érdekében vette fel írásban a kapcsolatot Teleki Pállal, a Magyar Keleti Kultúrközpont balkáni kutatási programjába kívánt bekapcsolódni. Teleki a gazdasági és politikai földrajzi kutatások elmélyítésére hívta fel Fodor figyelmét.

1919 nyarán a megszálló román hatóságok elbocsátották Fodort tanári állásából, mert bár tudott románul, s elvileg akár maradhatott is volna, de nem volt hajlandó hűségesküt tenni. A két világháború közötti magyar földrajztudomány első és második vonalát az államhatár-változások mind érzelmileg, mind pedig társadalmi státuszukban és anyagi viszonyaiban rendkívül súlyosan érintették. A földrajztudomány lényegében a többséget illetően „menekültek tudományának volt tekinthető”. Mind az első, mind pedig a második vonal képviselői súlyos személyiségsérüléseket szenvedtek életfeltételeik, életkörülményeik alapvető változásai során. Ezek nélkül a mentális problémák nélkül nem érthetőek meg a földrajztudomány két háború közötti bonyolult viszonyai. (Érdekes eredményeket hozhatna egy szakszerűen elvégzett történeti, feltáró jellegű csoportlélektani elemzés.)

Fodor 1919 szeptemberében családjával együtt elhagyta Karánsebest, Törökszentmiklóson, majd Budapesten keresett munkalehetőséget a maga számára. A VKM az úpesti Főiskolai Szociális Telepen helyezte ideiglenesen állásba, ahol nemzetnevelő és népművelő előadásokat tartott. Ezzel párhuzamosan Teleki meghívta, hogy dolgozzon a Békeelőkészítő Irodában is. (Az irodában töltött időszakban szinte minden fontosabb politikussal találkozott, aki a két világháború közötti időszakban jelentős szerepet játszott.) A béke-előkészítés időszakában a magyar geográfusok félretették korábbi szakmai és emberi ellentéteiket, s együtt dolgoztak az ország érdekében. Később viták támadtak arról, hogy ki melyik anyagot készítette, ezért Fodor a Földrajzi Közleményekben tételesen közzétette, hogy ki mely anyag eredeti szerzője. (A viták később sem csitulak el teljesen az akkori anyagok szerzőségét és hasznosítását illetően.) Fodor a párizsi béketárgyalások alatt itthon dolgozott, s Teleki kérésait teljesítve, szervezte, s részben irányította a szükséges munkákat. Fodor így ténylegesen jelentős szerepet játszott a béke-előkészítési anyagok kidolgozásában. A munka során Fodor szerteágazó személyes kapcsolatrendszerre tett szert politikusi körökben és a szélesebb értelemben vett társadalomtudományok képviselői között.

1920-21-re Fodor Ferenc befutott, elismert kutatóvá vált, bekerült a korabeli magyar geográfusok elitjébe. A Földrajzi Közlemények egyik szerkesztője, és a Magyar Földrajzi Társaság Választmányának tagja lett. A kolozsvári

Ferenc József Tudományegyetem a rövid budapesti kényszerszertartózkodásának időszakában 1920-ban egyetemi magántanárrá habilitálta a „Magyarország és a Balkán gazdasági földrajza” tárgykörben, majd az egyetem Szegedre költözött. Fodor megpályázta a tanszékvezetői pozíciót, de veszített Kogutowicz Károllyal szemben. (A magyar földrajztudomány minden bonyolultsága, szakmai és személyi szövevénye megjelent az ügyben.) Kogutowicz 1921-ben létrehozta a „Föld és Ember” című, elsősorban Magyarország földrajzi problematikájával foglalkozó folyóiratot, s megalapította a Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztályát, mely folytatta a „Zsebatlasz” kiadását (Bátky, Kogutowicz 1922).

Az 1920. évi XXXI. törvény határozott a budapesti kir. magyar tudományegyetemi közgazdaságtudományi kar felállításáról és ideiglenes belső szervezete kialakításáról. A Földrajzi Tanszék létrehozásakor (1921) Teleki Fodor Ferencet a tanszékre hívta, s elintézte, hogy magántanári habilitációját erre a karra is kiterjesszék. Fodor a gazdaságföldrajzi oktatás egyik meghatározó személyisége lett Teleki mellett, s Teleki gyakori távollétében helyette is. A karon eltöltött csaknem 20 év Fodor oktatói és kutatói munkásságának legintenzívebb időszaka.

Fodor életében a Közgazdaságtudományi Karon eltöltött hosszú időszak szinte minden szempontból meghatározó volt. Ekkor teljesedett ki igazán tudományos munkássága, ekkor vált a magyar gazdasági földrajz egyik meghatározó személyiségévé, társadalmi státusza a beosztásánál jelentősebb volt, a cserkészlet révén karon, egyetemen és országon belül is ismert személyiséggé vált. 1928-ban egyetemi címzetes rendkívüli tanár, majd 1932-ben nyilvános rendkívüli egyetemi tanár lett. (Ha megnézzük az 1932-ben publikált *A magyar legújabb kor lexikona* Fodor címszavát akkor azt állapíthatjuk meg, hogy egyetemi munkája mellett a közéleti tevékenysége rendkívül széles volt, több jelentős társadalmi és tudományos szervezetben fejtett ki vezető tevékenységet.) A gazdasági földrajz oktatójaként Fodor az 1920-as évek elejétől minden hallgatót ismert, tanított, vizsgáztatott a Közgazdaságtudományi Karon. A kutatóvá, tudós tanárrá vált volt hallgatóiról a nagy földrajztörténeti munka személyi adattári részében igyekezett korrekt módon véleményt alkotni, még azokról is, akikkel valamilyen vitába, konfliktusba keveredett.

Fodor számára az ismeretterjesztés a cserkész, a pedagógiai és nemzetnevelő munka szerves részét képezte. Szinte minden művében megtalálható az ismeretterjesztő szándék, (iskolán belüli, iskolán kívüli) de a leginkább a szülőföld- és honismerettel kapcsolatos művei tekinthetők ismeretterjesztő

jellegűeknek (Fodor 1925, 1926, 1937). 1926-os nagy ismeretterjesztő összefoglalásában Fodor szerves kapcsolatot teremt a haza (a történelmi Magyarország), a szülőföld és a község között. Számára evidencia a két világháború közötti időszakban, hogy a „teljes hazát” kell megismertetni a magyarsággal, különösen a tanuló ifjúsággal. A haza megismerésének a kezdete a magyar föld megismerése: „ahogy azt a Teremtő megteremtette”. A következő lépés annak bemutatása, hogy a magyar nép mit csinált ezzel a földdel, mit változtatott, dolgozott rajta régen, mit dolgozik rajta most, hogyan tud rajta megélni. A magyar föld így lényegében a Teremtő és a magyar nép közös alkotásaként jelenik meg Fodor számára az ismeretterjesztés szintjén. A *magyar föld – magyar nép* című művét is felkérésre írta Fodor, az 1926-os szerves folytatásának tekintette. Elsődleges célja a magyar föld megismertetése és megszerettetése a magyar néppel. A magyar népnek meg kell ismernie a magyar földből felé áramló „táj-lelket”, s azonosulnia kell azzal. Az elemzés történeti, történeti földrajzi, „geohistóriai” részeket egyaránt felölel.

A világháborús vereség, az ország-csonkítás után a magyar tudomány a korábbiaknál tudatosabban fordult az Alföld, a magyar parasztság, valamint a falusi, tanyasi problémák felé. Ennek részben politikai okai voltak, részben pedig annak tudomásul vétele, hogy az új országhatárok között felértékelődött az Alföld, a mezőgazdaság és politikai szempontból a parasztság is.

Fodor művének egyik ihletője, sok szempontból előzménye (nem csak a cím-választás okán) Szabó Dezső (1879–1945) 1918-ban, a történelmi Magyarország és társadalma összeomlásának időszakában írt, 1919-ben, két kötetben megjelent regénye. Szabó nemcsak ezzel a művével hatott Fodorra, de kimutatható, hogy Fodor ismerte az 1923-ban, az *Élet és Irodalom* hasábjain megjelent, a turánizmussal és az új magyar ideológiával kapcsolatos fejtegetéseit is, ha azokkal teljes mértékben nem is azonosult. Fodor művének másik ihletője a falukutató mozgalom, annak különböző áramlatai. A falu kutatásával Fodor maradéktalanul egyet értett, úgy látta, hogy az új országban (akár akarta, akár nem a valóságot tudomásul kellett vennie) parasztság és falvak kérdése nagymértékben felértékelődött. Az 1930 karácsonyán született előszóban Fodor azt fogalmazta meg, hogy: „Szülőföldemnek, szülőfalumnak nem történetét akarom adni a régi értelmezésben. Nem történelmet írok, hanem életrajzot”. A kötet 1942-es kiadásának előszavában (Fodor 1942) gróf Teleki Pál nemes emlékezetére ajánlotta a könyvet, aki a munkát 1931-ben az MTA-n *Egy évezredes magyar falu* címen bemutatta. Az 1940 karácsonyán született előszóban Fodor fájdalmas keserőséggel állapította meg: „A történelmi vihar 1940 nyarán

is csak mellette zúgott el e két falunak, de vissza nem hozta őket az anyaország kebelére, hanem éppen előttük húzta meg a határokat. Az elnemsodort falu most egyúttal megnemváltott faluvá is lett”.

Fodor a „település-életrajz” megírásakor a *Szüllőtájam földje és ege* fejezetben a földrajzi környezet sokoldalú elemzését adta. A *Szüllőföldem népe* keretei között a hosszú távú népesedési folyamatokat mutatta be. A *Falvaink a tájban* elemzésben Tenke és Bélfenyér sokoldalú viszonyrendszerét elemezte. A *Szüllőföldem gazdasági élete* keretében egyszerre mutatta be a két település és szűkebb környezetük gazdasági tevékenységének változási folyamatait. Az összegzésnek számító egy oldalban (*E föld csodái a népében*) jelenik meg a legfontosabb üzenete: „*És végül megtörtént a legnagyobb csoda: áll a mindenkitől magára hagyott, nemzete testéről leszakított, de szegénységében is diadalmas, elnemsodort magyar falu!*” Az írást a felhasznált statisztikai adatbázis bemutatása, valamint a források és a szakirodalmi kitekintés zárta.

Fodor az Eötvös Collegium (melynek kurátora Teleki Pál volt 1921-től) földrajzi képzésének a felelőse volt 1923–1939 között. Ebben a pozícióban kiemelkedő szerepet játszott a Collegiumban élő és a tudományegyetemen, illetve majd a Közgazdaságtudományi Kar Műegyetembe való átkerülése után az ott tanuló hallgatók képzésében. Az I. világháború előtt is voltak a Collegiumnak híressé vált diákjai (pl. Wallner Ernő), de az Eötvös Collegium igazi nagy, „geográfus professzornevelő” korszaka a két világháború közötti időszak volt. A Collegium lakója és diákja volt ebben az időszakban Bulla Béla, Mendöl Tibor, Kádár László, Major Jenő, Szádeczky-Kardos Elemér. A sikeres tevékenység feltételeinek biztosításában meghatározó szerepe volt Teleki Pálnak, a közvetlen képzési- továbbképzési tevékenység szervezésében és az oktatásban Fodor Ferencnek.

Fodor konfliktusai részben a Telekihez fűződő szoros kapcsolatai miatt, részben pedig saját törekvései kapcsán jelentek meg. A földrajzi társadalom egy része féltékenyen figyelte a szoros Teleki–Fodor kapcsolatot, s Fodor is élt mások felé a kapcsolat lehetőségeinek túlhangsúlyozásával. Publikációs tevékenységét többen túlságosan nagynak és tematikailag szélesnek tartották. Többen irigyelték anyagi sikereit is. Megromlott Fodor kapcsolata Cholnoky Jenővel, s különösen a fiatalabb generáció egyes képviselőivel (Bulla Béla, Hantos Gyula), akik pedig különböző okoknál fogva Teleki bizalmát legalább annyira élvezték, mint Fodor. Alapvetően bizalmi kapcsolatok alakultak ki Fodor és Kádár László között, akit Karánsebesen a gimnáziumban tanított, s a legtehetségesebb tanítványának tekintett mindig. Kádár Újpestet feldolgozó

doktori disszertációjához Fodor készítette a fényképeket, többször elkísérte akkor már munkatársát a kutató útra is. Kádár László a megjelent disszertációban meleg szavakkal megköszönte Fodor segítségét, és mindenkor nagyra értékelte munkásságát.

Bulla Béla MTA Könyvtár Kézirattárban lévő hagyatékában nyomon követhetjük a Fodor Ferenc körül zajló mozgásokat, Hantos Gyula Bulla Bélához írt levelei (a válaszok csak korlátozottan állnak rendelkezésre) révén az „egyéni viszonyulásokat”. Hantos nem igen nagy tisztelettel írt volt tanára és munkatársa teljesítményéről, emberekhez való viszonyulásairól, de e tekintetben Hantos is elfogultnak tekinthető. (A szerzőnek korábban lehetősége volt hosszan beszélgetnie Kádár Lászlóval, Rónai Andrással, Kovács Lászlóval a két világháború közötti időszak magyar földrajztudományának belső viszonyairól, személyi kapcsolat- és érdekrendszereiről, s ez alapján alakult ki az a meggyőződése, hogy az időszak személyi kapcsolatrendszere sokkal bonyolultabb, ellentmondásosabb volt, mint ahogyan azt a Teleki körüli külső és belső körök segítségével 1949-ben Fodor maga megrajzolta a magyar földrajztudomány történetét elemző munkájában.)

Fodor a szorgalmas és céltudatos munka eredményeként anyagilag is gyarapodott. 1931-re felépíttette családi házát (XI. kerület, Ábel Jenő út 31.), melynek nagyságára maga Teleki is fanyar megjegyzéseket tett. Fodor életének tragikus időszakát jelentette 1936, amikor egyetlen fia Ausztriában sibaesetben meghalt. Idegrendszere először rendült meg. Az egyetemi konfliktusok és a családi tragédia idegösszeroppanáshoz vezetett, aminek a következtében Fodor kórházi ideggyógyászati kezelésre szorult. (A későbbiekben a korábbiál is érzékenyebbé, sérülékenyebbé vált. Fiatal kollégái hajlamosak voltak visszaélni helyzetével.)

Fodor és környezete konfliktusai szélesebb nyilvánosságot kaptak. Hóman Bálint kultuszminiszter a konfliktusokat úgy látta feloldhatónak, ha Fodort vidékre helyezi, formálisan előléptetve. Hóman felajánlotta Fodornak a pécsi tankerületi főigazgatói állást. Felesége ellenezte az állás elfoglalását, Teleki viszont barátilag, de elég nyomatékosan javasolta annak átvételét. Fodor Pécsre került (1939. november 18.), de egyedül. Ingázó igazgató volt, felesége Budapesten maradt. Belecsöppent a magyar és német iskolák belső és egymás közötti vitájába. A legtöbbször diplomatikusan járt el, a magyar iskolai igazgatókkal magyarul, a németekkel németül beszélt, ami a német iskolák körében tetszést aratott, de egyértelműen a kormány oktatási és nemzetiségi politikáját képviselte a közigazgatási munkája során. (Alapvetően a kormány álláspontjának

egyértelmű képviselete miatt fokozatosan megromlott a viszonya a német iskolák igazgatóival.)

1940-ben Cholnoky Jenő betöltötte 70. életévét, s nyugdíjba kényszerült a budapesti földrajzi tanszék éléről. Döntés született a tanszék megosztásáról (természeti földrajzi – emberföldrajzi tanszék). Hóman Bálint megígérte Fodornak az emberföldrajzi tanszéket, de végül (a beadott 12 pályázó egyenkénti mérlegelése után) a sokkal fiatalabb Mendöl Tiborral töltötték be azt, aki Fodorhoz képest akkor még csak alig mérhető tudományos munkássággal rendelkezett. (Cholnoky egyértelműen Mendöl mögé állt.)

A háború kitörése után nem szívesen akart az ország periferiáján, s családjától távol maradni, vissza akart kerülni Budapestre. Egyetemi pozícióban már nem reménykedett, így 1943 februárjában átvette a budapestkörnyéki tankerületi főigazgatói pozíciót. A hivatali munka mellett jelentős tudományos összegző tevékenységbe kezdett. (A nyilas uralom alatt nem láthatta el hivatali munkáját, mert nem támogatta a nyilas hatalmat. A VKM Igazoló Bizottsága 1945-ben ezért minden kétség nélkül igazolta.)

A főváros ostromát házában élte át, kisebb sebesülést szenvedett. A háború után hozzákezdett hivatala újraindításához, a munkafeltételek megteremtéséhez, de erős baloldali politikai támadások érték személyét és a munkáját, illetve korábbi tudományos és oktatáspolitikai tevékenységét. 1946-ban (35 éves állami szolgálat után), saját nyugalma érdekében kérte nyugdíjazását. (A nagy politikai küzdelmek időszakában így Fodor már nem állt konkrétan senkinek sem a szakmai, sem pedig politikai törekvéseinek az útjában. Nyugdíjasként akár „páholyból is nézhette volna” a körülötte lejátszódó folyamatokat, de nem tehetett. Egyrészt rövid időre megfosztották nyugdíjától, másrészt pedig életeleme volt a kutatómunka.)

Fodor Ferenc és a falukutató mozgalom viszonya

Teleki az elsők között ismerte fel, hogy az új országhatárokon belül a föld- és parasztkérdés meghatározó, nemzettörténeti jelentőségű ügy. A gazdaság- és társadalompolitikai beavatkozásokon túl (földreform) a tudományos kutatások homlokterébe is be kívánta vonni a falu és a parasztság helyzetének a vizsgálatát. 1924-ben életre hívta a Magyar Szociográfiai Intézetet, melynek vezetője Krisztics Sándor jogászprofesszor lett.

Fodor a kezdetektől fogva ismerte és támogatta a Szociográfiai Intézetben folyó kutatómunkát. A két világháború közötti időszakban írt falukutató művei jelentős visszhangot váltottak ki. A település-életrajzi jellegű Nagyvisnyó-

kötetet 1932-ben Szabó István debreceni történészprofesszor ismertette és méltatta a Századok hasábjain. A szülőfalu (Tenke) „elnemsodort faluként” való elemzése egyfajta településpolitikai tevékenységéhez kapcsolható. Fodornak saját véleménye és elképzelés volt a falukutatás és falufejlesztés kérdéseiben, amelyeket csak vázlatosan jelentetett meg.

1937-ben a Magyar Szemlében jelentette meg *A falumozgalom kritikája* c. rövid cikkét. A cikk első megállapítása már sokakat sértett (hiszen a falukutató mozgalmat „*az enerválódó középosztály gondolkodóbb fiatalsága körében keletkezett*” mozgalomként határozta meg. A fiatalok mozgalmát tiszteletre méltónak és felelősnek tekintette alapvetően, ugyanakkor már a torzulás elemeivel is foglalkozott. Az írás szinte minden törekvésre kiterjedő részletes ismeretek alapján született (ezt nem vitatta senki sem). Fodor a falukutató mozgalom csíráit a cserkészzetben találta meg, s véleménye szerint „... *a szociográfiai munka komolyabb kezdeteit Fiatal Magyarország Szociográfiai Munkaközösségének 1934-ben való megalakulása és a Fiatal Magyarország 1934. decemberi szociográfiai különszáma jelentette*” (Fodor 1937, 24).

Teleki 1936 tavaszán egy országos kongresszus megszervezésével kívánt és próbált elméleti, módszertani egységesülést vinni a nagyszámú falukutató csoportosulásba, de ez csak mérsékelten sikerült. A falukutató mozgalom nagyobb része csak a materiális dolgok irányába ment el a kutatás során, s alig fordított figyelmet a lelkiességre, a falu kollektív lelki életére. Fodor azt fogalmazta meg, hogy „... *nem anyagi, hanem szellemi, erkölcsi motívumokon fordul meg a falu tengelyének élete*” (28). Fodor a Pro Christo Diákok Háza falukutató csoportja által elvégzett Kemse-kutatást állította példaképül a többiek elé. Nem lehet úgy menni a magyar fiatalságnak a magyar faluba, mintha Kamcsatkára mennének. A tanulmány befejezésekor Fodor tisztában volt azzal, hogy írásával rendkívül kényes kérdéskört érintett: „*Lehetséges, hogy az elmondottak talán sok oldalról fognak heves ellentmondásokat is kiváltani, főleg nem a múltról mondott kritika, hanem a jövőre való gondolatok. A magyar társadalomnak azonban fel kell ismernie, hogy egy széleskörű és nagyértékű mozgalom félreecsúszásának veszélyeit elhárítani nemzeti kötelessége. Mert a falukutató mozgalom éppen úgy lehet nemzetépítő, mint nemzetromboló munkává is*” (33).

Fodor jól érezte a kérdéskör társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális szempontból összetett jellegét. A falukutató mozgalom legtöbb áramlata részéről érték kritikák a tanulmányt. Nagy Lajos író a nagy tekintélyű Nyugat folyóirat hasábjain utasította vissza Fodor megközelítésének jelentős elemeit. Volt tanítványainak és munkatársainak egy része is neheztelt rá a cikk miatt.

A Táj- és Népkutató Központ munkájában és az ott tevékenykedő fiatalok kiállításának szervezésében nem vett részt, de úgy látta, hogy Telekinek volt igaza a tanítványaival szemben. Különösen Elek Emil Péter „nyughatatlanságát” tette felelőssé a dolgok politikai irányú „elfajulásáért”.

Összegzés

Fodor Ferenc sorsának, tanári, kutatói, tudósi sorsának alakulásába egyszerre szólt bele a történelem és a nagypolitika, valamint szóltak bele kortársai, geográfus és közgazdász tanítványai. Fodor önálló gondolkodó, kiemelkedő oktató, eredményes tudományos kutató volt. Értékkrendileg közel állt, szinte mindenben azonosult Teleki Pállal, akit értékközösségi alapon becsült, s követett sok tekintetben. Fiatalabb kortársai nem igazán tisztelték, nem becsülték, sokkal inkább lenézték: részben „alacsony származása” (pedig a magyar földrajztudományban az alacsony származás nem volt ritka sem korábban, sem pedig a két világháború közötti időszakban), részben pedig a Telekihez kötődő „elvtelen csodálata” miatt. Magánlevelekben, visszaemlékezésekben gyakran megjelent az a kritika, hogy Fodornak „nem volt gyerekszobája”, nincs önálló véleménye, „lohol a kegyelmes úr után”.

Fodor viszonya Telekihez egész ismeretségük (1917–1941), majd Teleki halála után is azonos tartalmú maradt: tisztelte, nagyra értékelte, sőt csodálta Telekit, s ott is önmaga fölé emelte, értékelte, ahol erre sem alap, sem pedig szükség nem volt. Fodor őszinte Teleki-szeretete „visszamenőleg is hitelesedett” 1948 után, amikor Telekit már igazán nem volt érdemes sem tisztelni, sem szeretni, sem felmagasztalni, s Fodor mégsem változtatott véleményén, viszonyán, értékkrendjén. Nem változtatott akkor, amikor másokat: „...a félelem, a gyávaság, vagy hűtlenség, vagy más napok köré bolygósulás, szóval az új világ...”. 1949 után Teleki tagadásra késztetett, inspirált. Lehet, hogy Fodorban a Telekihez fűződő kapcsolatban korábban megjelent a jól felfogott személyes érdek és egyéni boldogulás szempontja is, de 1949 után a Teleki és emléke iránti szolgálát, sőt potenciális önfeláldozás vált meghatározóvá. Fodor saját tudományos teljesítményét is gyakran Teleki árnyékába „tolta”. Többször fogalmazott úgy, hogy Teleki két legfontosabb munkatársa – Fodor Ferenc és Rónai András – Teleki elméleti, filozófiai meglátásait vitte át a gazdasági, illetve a politikai földrajz területére.

Irodalom

- Bátky Zs., Kogutowicz K. (1922): *Kogutowicz zsebatlasza az 1922. évre.* Magyar Néprajzi Társaság Emberföldrajzi Szakosztály, Budapest.
- Bulla Béla hagyatéka. MTA Könyvtár Kézirattár, Ms. 5271.
- Fodor F. (1919): A béke-előkészítés földrajzi vonatkozású munkálatai. *Földrajzi Közlemények*, 1–10., 45–47.
- Fodor F. (1930): *Egy palócfalu életrajza. (Nagyvisnyó).* Athenaeum, Budapest. (Gazdaság-földrajzi Gyűjtemény II.)
- Fodor F. (1937): A falukutató mozgalom kritikája. *Magyar Szemle*, május, 23–33.
- Fodor F. (1941): *Gróf Teleki Pál (1879–1941) rendes tag emlékezete.* Stephaneum Nyomda, Budapest. (A Szent István Akadémia Emlékbeszédei, III.)
- Fodor F. (1942): *A Jászság életrajza.* Szent István Társulat, Budapest.
- Fodor F. (1942): *Az elnemsodort falu.* Athenaeum, Budapest.
- Fodor F. (1946): *A magyar lét földrajza.* Budapest, MTA Könyvtár Kézirattár, Ms. 10739/I. szöveg, Ms. 10739/II. ábrák.
- Fodor F. (1949–51): *A magyar földrajztudomány története.* MTA Könyvtár Kézirattár, Ms. 10455, Ms. 10456.
- Fodor F. (2001): *Teleki Pál. (Egy „bujdosó könyv.”)* Mike és Társa Antikvárium, Budapest.
- Fodor F. (2006): Fodor Ferenc. In: Uő.: *A magyar földrajztudomány története,* Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 565–573.
- Fodor F.-né Fenczik V. (1963): *Fodor Ferenc geográfus életének főbb eredményei és állomásai.* MTA Könyvtár Kézirattár, Ms. 10740/78.
- Géczi J. (szerk.) (1998): *Cholnoky Jenő (1870–1950).* Művészetek Háza Kiadó, Veszprém. (Vár Ucca Tizenhét VI./2.)
- Hajdú Z. (2000): A magyar földrajztudomány és a trianoni békeszerződés, 1918–1920. *Kisebbségkutatás*, 2., 224–233.
- Kádár L. (1972): A 100 éves magyar földrajzi társaság és jeles képviselői. *Földrajzi Közlemények*, 2–3., 107–117.

- Láng S. (1971): A budapesti tudományegyetem földrajzi intézetének 100 éve – professzorai munkásságának tükrében. *Földrajzi Közlemények*, 4., 242–247.
- Nagy L. (1937): Baj van a falukutatókkal. *Nyugat*, 6., 465.
- Rátky Z. – Strazmir O. (szerk.) (1932): Fodor Ferenc. In: Uők.: *A magyar legújabb kor lexikona. (Életrajzi adatok.)* A magyar legújabb kor lexikona kiadása, Budapest, 531.
- Rónai A. 1989: *Térképezett történelem*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Szabó I. (1932): Fodor Ferenc: Egy palócfalu életrajza. (Nagyvisnyó). *Századok*, 1932, 1–3., 75–79.
- Tilkovszky, L. (2001): Fodor Ferenc és Teleki Pál. A „bujdosó könyv” történetéhez. In: Fodor F.: *Teleki Pál*. Mike és Társa Antikvárium, Budapest, 503–557.

Czirfusz Márton¹

Érzelmek a gazdaságföldrajzban: Fodor Ferenc vitája a Földrajzi Közleményekben

Bevezetés

1934-ben a magyar földrajztudomány vezető folyóiratában, a Magyar Földrajzi Társaság által kiadott Földrajzi Közleményekben addig (és azóta is) ritkán látott vita bontakozott ki a magyar gazdaságföldrajz eredményeiről, módszeiről, azon belül is Fodor Ferenc munkásságáról. A vita – a szakmai tartalom mellett – érzelmi síkon is zajlott, személyeskedésektől sem volt mentes; a feszültségeket végül a szerkesztőségnek kellett feloldania, részben a folyóirat hasábjain kívüli helyszínek felhasználásával.

Bár Fodor Ferenc munkásságáról az elmúlt években számos munka megjelent (lásd pl. Hajdú 2006; Jobbitt 2013) – és kiadták addigi kéziratos művét, *A magyar földrajztudomány történetét* (Fodor 2006), a vita maga néhány említésen kívül (Győri 2001) nem kapott nagyobb figyelmet a geográfus szakma tudománytörténeteitől (például nem szerepel Hajdú Zoltán 2006-os nagy ívű életmű-áttekintésében sem). Az elsődleges források (a Földrajzi Közlemények 1934. évi számai) mellett igyekeztem a tudományos mező vitához köthető egyéb helyszíneit is áttekinteni, így a vitával párhuzamos történeteket a Magyar Földrajzi Társaság választmányában, valamint a vita utóéletét Fodor más műveiben.

A tanulmány első részében az érzelmek tudománytörténeti, a tudományos mező formálódását elemző megközelítésmódjaival foglalkozom általánosságban. Bár a téma a tudománytörténetek között az elmúlt években növekvő

¹ Czirfusz Márton: tudományos munkatárs, MTA KRTK Regionális Kutatások Intézete, Budapest; posztdoktor, Miskolci Egyetem, Földrajz–Geoinformatika Intézet; czirfusz@rkk.hu

figyelmet kapott, a földrajztudomány történetét elemző munkákban inkább alulreprezentáltak mondható. Ugyanakkor az érzelemlélektudomány megközelítés a nem tudománytörténeti, de földrajzi kutatásokban bővülő tématerület, és mivel a hazai szakirodalomból jórészt hiányzik ennek az irányzatnak az összefoglalása, kísérletet teszek a főbb csomópontok összefoglalására. A második részben döntően az érzelmek és az értelem kettősségén, valamint ezek valamelyikéhez kapcsolt más fogalmakon keresztül mutatom be a vita fő ívét. Végül két kisebb fejezetben a vitával párhuzamos társasági fejleményekkel, valamint a vita utóéletével foglalkozom.

Elméleti keret: érzelmek, tudománytörténet, földrajz

Az érzelmek tudománytörténeti kutatásainak előzménye a történettudomány emberi érzelmeknek nagyobb figyelmet szentelő iránya. Ennek megjelenését hagyományosan az (egyébként a korabeli francia emberföldrajzból sokat merítő) Annales-iskolához, az Annales-ban megjelent Lucien Febvre-tanulmányhoz (Febvre 1941) és a mentalitástörténeti kutatásokhoz kötik, amelyek a mindennapi emberek élményeire, érzelmeire összpontosítanak (Benda 2006; Matt 2011; Rosenwein 2002). Az 1980-as évektől kezdett az érzelmek történettudományi kutatása megerősödni, ekkortól többek között a társadalmi normák érzelmeket és azok felügyeletét befolyásoló szerepének időbeli változását vizsgálták. A Fodor-vita értelmezésekor e megközelítés nyomán az érzelmek írásbeli megjelenítésére összpontosítok, egyúttal rámutatok arra, hogy a történelem ismert (vagy ez esetben kevésbé ismert) narratíváit is megváltoztathatjuk az érzelmek középpontba helyezésével (Matt 2011). Ebben segítségünkre lehet az a megközelítés is, amely a bourdieu-i cselekvéstudományt kapcsolja össze az érzelmek világával: ez az irányzat a habitusban rögzített érzelmeket vizsgálja, a habitusra mint megtestesült történelemre tekint (Scheer 2012).

Természetesen a történettudományi felfogások túlságosan tág elméleti keretet kínálnak, a tudománytörténészek számára az érzelmek máshogyan fontosak, mint a történészeknek általában (bár a történeti kutatások maguk is mindig érzelmi természetűek – Robinson 2010). Az érzelmi témájú tudománytörténeti kutatások szintén viszonylag ritkák (ellenpélda az Isis folyóirat 2009-es tematikus blokkja *The emotional economy of science* címmel), hiszen a tudomány általában az érzelmek elnyomásáról, felügyeletéről szól, az érzelmek tematizálását pedig az életrajzírók feladatának tekintik. Ehelyett az Isis folyóirat idézett száma az érzelmekre mint tárgyakra és cselekvőkre, a tudományos gyakorlatok szerves alkotóelemeiként tekint (White 2009a). Fodor Ferenc

vitájának elemzésekor magam is e megközelítést alkalmazom: a vita érdekes módon az érzelmek felügyeletének hiányával zajlott, ami szemben áll azzal, hogy a tudományos gyakorlatok (mint például a cikkírás) az objektív tudás termeléséről szólnak, amelyben az érzelmeknek a bevett felfogás szerint nincs helyük (White 2009b). A vita társadalmi-történeti kontextusának kibontásában viszont az érzelmek tudományos felfogását is figyelembe kell venni – például a nyugati tudományosságban az érzelmekre hosszú időn át valamilyen betegség okozójaként tekintettek (Bound Alberti 2009); a betegség mint metafora pedig a Fodor-vitában is fontos szerepet játszott.

A társadalomföldrajzban az érzelmek vizsgálata (Bondi 2005; Pile 2010) nagyjából az 1970-es években kezdődött a humanisztikus földrajz megjelenésével, amely elsősorban azt vizsgálta, hogyan éreznek az emberek helyekkel és terekkel kapcsolatosan. Az érzelemföldrajzok (emotional geographies) kialakulásában nagy szerepe volt a feminista földrajznak, amely az érzelmeket és a társadalmi viszonyokat együttesen értelmezte. Így lehetőség nyílt annak a hagyományos szembeállításnak a meghaladására, amely a maszkulin-feminin, racionális-érzelmi, ész-test, objektivitás-szubjektivitás fogalom párokra épült. A 2000-es években a társadalomtudományok egészét átható nemreprezentációs elméletek jelentettek változást, amelyek az érzelem helyett a testi és lelki megjelenési formákat egyaránt magába foglaló affektust vizsgálták, a nem diszkurzív jelenségeket kutatták, illetve a performativitás fogalmára építették elemzéseiket (Simonsen 2007; Thrift 2003; Thrift, Dewsbury 2000).

A társadalomtudományokat átalakító kulturális fordulat a gazdaságföldrajzban is lehetővé tette az érzelmek vizsgálatát: az érzések, érzelmek gazdasági döntéseket befolyásolnak, átalakítják a gazdaság térbeliségét (McDowell 2010). Ennél fontosabb azonban, hogy a gazdaságföldrajz történetének kutatását is új megközelítéssel gazdagította a performativitás fogalma (Barnes 2002). A nemreprezentációs elmélettől eltávolodva és a cselekvőhálózat-elméletet alkalmazva Barnes (2002, 488) szerint „a gazdaságföldrajz története olyan ellenállhatatlan és megnyerő performanszok sorozata, amelyeket különböző emberi és nem emberi cselekvők sokasága végez”. Tanulmányában Barnes két, a gazdaságföldrajz történetében meghatározó jelentőségű könyvön, George Chisholm 1889-es *Handbook of Commercial Geography*, valamint Peter Haggett 1965-ös *Locational Analysis* című kötetén szemléltette, hogy azok „kötelező áthaladási pontokként” (az érvelésben referenciapontokként) működtek a cselekvőhálózatokban. A Fodor-vita esetében – mint ahogyan azt be fogom mutatni – a vitában Fodor ellen érvelőknek többek között az volt a célja, hogy

Fodor könyve, a *Bevezetés a gazdasági földrajzba* című, 1933-ban megjelent kötet, valamint általánosságban Fodor munkássága nehogy kötelező áthaladási ponttá váljon. Azt, hogy ezt a vita szereplői hogyan kívánták elérni – illetve Fodor és a mellette kiálló Mudrinszky Rózsa megakadályozni –, valamint hogy a vita hogyan vált szokatlanul élessé, a következőkben elemzem.

A Fodor-vita érzelmei

A Fodor Ferenc munkásságáról szóló vita (1. táblázat) egy ártatlannak tetsző tanulmánnyal indult a Földrajzi Közlemények 1934. évi 1. számának legelején, amelyben Hantos Gyula a Beke László által vezetett szerkesztőgárda által kiadott mezőgazdasági atlaszt értékelte. A recenziónak kimondottan hosszú tanulmányban a szerző Beke térképeit Fodor Ferenc gazdaságföldrajzi térképeivel vetette össze, számos kritikát fogalmazott meg. A cikke a Fodor-tanítvány Mudrinszky Rózsa hosszabban, Fodor rövidebben válaszolt, majd Hantos viszontválasza következett. A későbbiekben a vitához Glaser Lajos szólt hozzá, majd Mudrinszky Rózsa észrevételeire reagált Hantos, amelyre Mudrinszky riposztolt. Az ekkorra már személyeskedésekbe torkolló pengeváltást végül a folyóirat szerkesztősége zárta le állásfoglalásával. A vitába közbekeverődött Schwalm Amadé recenziója Fodor Ferenc *Bevezetés a gazdasági földrajzba* című tankönyvéről, Fodornak a kritikára adott válasza és Schwalm viszontválasza.

1. táblázat: A vitacikkek sorrendje a Földrajzi Közlemények 1934. évfolyamában

<i>Fodor Ferenc „ellen”</i>	<i>Fodor Ferenc „mellett”</i>
Hantos Gyula: Egy mezőgazdasági atlasz margójára (1–18)	
	Mudrinszky Rózsa: A minőségi termelés kutatás földrajzi feladatai (76–82)
	Fodor Ferenc: Válasz Hantos Gyulának (83)
Hantos Gyula: Megjegyzés Fodor tanár úr válaszára (83)	
Schwalm Amadé: Fodor Ferenc Dr.: Bevezetés a gazdasági földrajzba (83–99)	
	Fodor Ferenc: Válasz dr. Schwalm Amadé bírálatára (99–106)

<i>Fodor Ferenc „ellen”</i>	<i>Fodor Ferenc „mellett”</i>
Dr Schwalm Amadé viszontválasza (106–107)	
Glaser Lajos: Emberföldrajzunk időszerű kérdéseihez (150–151)	
Hantos Gyula: Észrevételek egy cikkre (151–154)	
	Mudrinszky Rózsa: Válasz Hantos Gyulának (154–155)
A szerkesztőség állásfoglalása (207)	

A vita legfőbb tartalmi elemeit Győri Róbert korábbi tanulmánya a két világháború közötti magyar gazdaságföldrajz kontextusában már összefoglalta (Győri 2001). Ebben az írásomban arra helyezem a hangsúlyt, hogy a vita érzelmi szálát feltárjam, áttekintést nyújtsak azokról a retorikai eszközökről, érvelésekről, amelyek kevésbé a vita „objektív”, szakmai oldalát mutatják, hanem azt a küzdelmet, amelyeknek többek között az volt a tétje, hogy ki is a jó Teleki Pál-tanítvány.

A vita elemzésében először az objektivitás és az érzelmi keveredésével foglalkozom. Ezután a Fodor értelmi képességeit megkérdőjelező gondolatokat ismertetem. A vita azonban ennél mélyebbre ásott: így Fodor érzelmei, affektusai, zavaros és beteg énje, valamint a vita más résztvevőinek patológiái is fontos vitaszempontok voltak.

Hantos Gyula Beke atlaszáról írott recenziójának már a legelején rögzíti, hogy a kritika mindig érzelmi viszonyulást is jelent a bírált műhöz: „*Mi a teendője a bírálónak? Semmiesetre sem a kicsinyes akadékoskodás, hanem a tárgyilagos bírálat s az a szerető várákozás, amelyet minden merész és új kezdeményezés elvárhat*” (Hantos 1934a, 1). Ugyanakkor a szöveg későbbi részét inkább az jellemzi, hogy Beke atlaszában hibáival szemben Hantos Gyula elnézőbb, Fodorral szemben a szerető várákozás teljes hiányával találkozhatunk. Schwalm Amadé Fodor könyvéről írt recenziójában Hantosnál is továbbmegy: lesújtó kritikát ír 16 oldalon keresztül, ám (némi iróniával, de) elismerően szól Fodor könyvének bevezetőjéről, ezt pedig érzelmi jelenségekkel indokolja: a „*ritka lendülettel és őszinteséggel megírt előszó öntudatos határozottsággal vonja meg a tárgyalt anyag kereteit*” (Schwalm 1934a, 85).

Fentiek ellenére a tárgyilagosság hiánya a vitában sokkal inkább olyan, nem elfogadható eljárás volt, amelyet a vita résztvevői érzelmi töltettel fejeztek ki.

Ezt különösen Fodor válaszában és Hantos viszontválaszában érhetjük tetten: Fodor érezhetően nem kívánt vitatkozni Hantossal, amelyet a következőképp, valamelyes sértődöttséggel indokolt: Hantos „szükségét látta annak is, hogy az én »működésemmel« is foglalkozzék. Mivel nemcsak magam, hanem más érdektelen szakemberek nézete szerint is lemondott velem szemben a tárgyilagosságnak látszatáról is, nem bocsátkozom vele vitába” (Fodor 1934a, 83). Természetesen ezt az érvelésmódot Hantos érzékelte, és szavá is tette: szerinte Fodornak nem nyerte meg a tetszését a kritika, és azt „a kényelmes és olcsó eljárást választja, hogy röviden és egyszerűen a tárgyilagosság hiányát veti a szemre” (Hantos 1934b, 83).

A tudás és az értelem tematizálása Schwalm Amadé Fodornak a *Bevezetés a gazdasági földrajzba* című kötetéről írt hosszú recenziójára is jellemző. Schwalm és Fodor egyre hevesebbé váló véleménycseréjében fontos helyet foglalt el, hogy a recenzió tárgyilagosságát elemezték, valamint azt a kérdést, hogy vajon a könyv szerzőjéhez méltó-e a kötet. Schwalm szerint a *Bevezetés a gazdasági földrajzba* méltatlan a szerzőjéhez, nem üti meg a tőle megszokott színvonalat: „A könyv használhatósága csak igen alapos revízió és korrektúra után, egy második, teljesen átdolgozott kiadástól várható. Szeretnők remélni, hogy a második kiadás mielőbb ki fogja szorítani az első, mint szerzőhöz méltatlant” (Schwalm 1934a, 99). Fodor ugyan örült, hogy nagy terjedelmű kritikát kapott művéről – „olyan tárgyilagós bírálatot kaptam sok izgalmat keltő könyvemre, ami nálunk szinte szokatlan minden olyan munkával szemben, amely valakinek vélt anyagi vagy erkölcsi érdekeit sérteni látszik” (Fodor 1934b, 99) – mégis, érezhetően rosszul érintette az a megállapítás, hogy a könyv méltatlan munkásságához: „Tárgyilagós bírálom, remélem, talán megváltoztatja igen kedvezőtlen végső konzekvenciáját. (...) A méltatlanság kérdésében magamnak kell döntenem” (Fodor 1934b, 106). Egyáltalán, Fodor úgy gondolja, hogy Schwalm túlságosan sokat és szörszálhasogató módon foglalkozott a tankönyv pontatlanságaival, és nem vette figyelembe annak úttörő jellegét, ami részben magyarázza a recenzió által kifogásolt hibákat. Schwalm lehetőséget kapott a viszontválaszra, a rövid írást a következő, személyeskedő, egyben a magas labdát lecsapó bekezdéssel zárja: „És végül: bírálatunk végén Fodor professzor úrnak eredményes és sokoldalú irodalmi működésére gondolva, és azt elismerve, azt a kijelentést kockáztattuk, hogy legújabb tankönyve nem méltó a szerzőhöz. Fodor egyetemi professzor úr e kijelentésünket méltánytalannak tartja s ezzel zavarba ejt. Hát azt kellett volna mondanunk, hogy a könyv méltó szerzőjéhez?” (Schwalm 1934b, 107). Schwalm Amadé recenziója megkérdőjelezi Fodor szakmai tudását,

Fodor tankönyvének hibáit oldalakon keresztül elemzi, amelyet szerinte részben a kötet pongyola nyelvezte és stílusa is súlyosbít (Schwalm 1934a). Fodor mindezt máshogy értelmezi: „*könyvemben nem a stílussal, hanem elsősorban feladatom geográfiai nehézségeivel küzdöttem*” (Fodor 1934b, 100), illetve „*nem írtam könyvemet költői vagy drámai lendülettel*” (Fodor 1934b, 101).

Visszatérő elem volt a Hantos Gyula írásával induló szálnak Fodor értelmi képességeinek megkérdőjelezése, amely Fodor kritikusaínál a lesajnálással, a száanalommal, de egyúttal Fodor igyekvő természetének elismerésével párosult. Hantos Gyula érvelésének jelentős részét teszi ki az a módszertani vita, hogy hogyan lehet „helyes” mezőgazdasági térképeket szerkeszteni. Például a „Hol mit érdemes termelni?” kérdésére Hantos szerint Fodor rossz választokat adott, mert az általa választott és térképezett mutató (az egyes vármegyék a legnagyobb területi arányban termelt termés szerint vannak kiszínezve) nem erre a kérdésre válaszol. „*Fodor megkísérelte erre a kérdésre felelni, s munkáiban néhány helyesirányú igyekezet rejlik.*” (Hantos 1934a, 14), majd a mondat után Hantos egy oldalon keresztül elemzi, hogy ezek az igyekezetek miért voltak hiábavalók, azaz a számításokban milyen elvi hibák vannak, amelyek nyilvánvalóan abból származnak, hogy Fodor nem érti a mezőgazdasági termelés folyamatait, jelenségeit. A Fodor védelmében megnyilvánuló Mudrinszky Rózsa felismeri a kritikának ezt az erős szálát és Hantosnál véli az értetlenséget felfedezni: „*Ha itt mégis leginkább Fodor védelmére kell kelnem, az egyedül annak tulajdonítható, hogy a termelési optimumkutatás tekintetében hasonló meggondolás alapján állok, mint Fodor, akit Hantos cikkében ijesztő megnemértéssel bírált meg*” (Mudrinszky 1934a, 76). Mudrinszky érvelésében a Teleki-vonal érhető tetten: a statisztikai adatokat használó szintetikus (azaz itt a mezőgazdasági termelés egészét egy mutatóval jellemző) térképezésben Fodor szerinte Teleki Pál útján jár, munkássága pedig ebben nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő. Azaz Mudrinszky cáfolja a Fodor értelmi képességeire vonatkozó mondatokat, magát Hantost vádolja meg azzal, hogy nem érti Fodor térképeit: „*Hantos (...) olyan ellenvetésekkel hozakodik elő, melyek (...) inkább kicsinyeskedés és akadékoskodásszámba mennek, vagy a módszer teljes félreértésén alapulnak, arról nem is szólva, hogy egészen légből kapottan olvassa rá Fodorra, hogy 1 q búzát 1 q burgonyával hasonlít össze. Így hát következetlenül jut eszébe gyermekkorunk tréfás kérdése, »hogy egy körte meg két alma, az hány körte?«*” (Mudrinszky 1934a, 79). Hantos igen durva hangvételű választ írt elsősorban Mudrinszky cikkére, de Fodor értelmi képességeit talán leg súlyosabban az egész vita során itt kérdőjelezte meg: „*A Teremtő ruházta fel*

különböző képességekkel a bioszféra lényeit, s nem akartam igazságtalan lenni. Fodor határtalan törekvő voltát, mesébe illő szorgalmát elismertem.” (Hantos 1934c, 154), majd ezután hét, valóban banálisnak látszó hibát sorol fel Fodor tankönyveiből. Az idézetben Hantos egyrészt Fodor vallásosságát figurázza ki (Schwalm 1934a, 88 például érzékletesen mutat rá Fodornál e világnézet logikai hibáira, Fodor tankönyve szerint például csak a bioszférát alakította ki a Teremtő, a többi, nem élő szférát valami miatt nem), másrészt utal arra, hogy a *Bevezetés a gazdasági földrajzba* a Szent István Társulatnál jelent meg, harmadrészt Fodor földrajzi elemzésének munkamódszerét, a szférákon (a Föld belső szerkezete, vízburok, talaj, atmoszféra, bioszféra, kultúrszféra) végighaladó témavezetését idézi fel.

Fodor szakmai tévedéseit a kritikusok sokszor ahhoz a tudományos habitushoz kapcsolják, amelynek szükségszerűen le kell győznie az érzelmeket az értelmes következtetések és az értelmes tudományos munka létrehozatala érdekében. Fodornak láthatóan nem sikerült uralnia érzelmeit, amelyeket kritikusai a félelem és az igyekezet emberi tulajdonságaihoz kapcsoltak a vitában: Fodor nemcsak téved, hanem ennél többről is szó van. Fodor mezőgazdasági térképeinek kapcsán a részben módszertani jellegű eszmecserében az volt az egyik visszatérő elem, hogy a mezőgazdasági térképeken abszolút (Hantos) vagy relatív (Fodor) mutatókat kell-e ábrázolni. Hantos szerint a földrajzi szintézisnek „[n]em az a célja, hogy konkrét abszolútszámok helyett rendszeresen és mindig két abszolútszám elkenésével legtöbbször semmitmondó viszonyszámokat szolgáltatson, s kezdetleges felületszínézéssel ábrázolja ezeket. Még helytelenebb az általánosan használt arányszámok, viszonyszámok mellé mind komplikáltabb, mind áttekinthetlenebb képleteket kieszelni. Nem az alapműveletek, hanem az élet szintézisére kell törekednünk, nem konstruálni kell, hanem rekonstruálni. De sajnos, egyesek ok nélkül félnek az abszolútszámoktól, s tudományosabb módszernek tartják, ha valamit jól-rosszul kikövetkeztetnek, mintha a kész eredményt a statisztikából tudomásul vennék” (Hantos 1934a, 11, kiemelés tőlem). A félelmet is tematizáló érvelést Hantos összekapcsolta Fodor Telekit követő igyekezetével: „Fodor fontosnak tartja a Telekitől erősen hangoztatott szintézist, de félreértette a szintézis fogalmát, s ebből a félreértésből, emberfeletti szorgalommal szorozva össze a számokat, egész rendszert épített fel” (Hantos 1934a, 10). Érdekes módon Fodor viszonya a statisztikai számításokhoz kettős volt: ugyan Hantos szerint túlzóak a számítások, amelyek a valós gazdasági folyamatok értelmezésétől eltávolodó, roppant absztrakt eredményeket hoznak, Schwalm Fodor tankönyvéről írt recenziójában éppen a számok és a képletek hiányát

rótta fel a szerzőnek: „A 234 oldalas könyvben mindössze csak két helyen fordul elő képlet. Miért e horror formulae? A kvalitatív megállapítás szubjektív lévén a félreértésnek vagy megnemértésnek első oka. Az olyan megállapítások, mint: nagyobb, óriási, rendkívüli, tömérdek a nagynak és a rendesnek, mint normálisnak ismeretét tételezi fel. Mivel pedig a normálist úgyis csak kvantitatíve tudnók precízen kifejezni, teljesen felesleges a sok szuperlatívus hatásfokozó meg díszítő jelző. Hogy a tengervíz fajhője »igen nagy« és hogy »...ennek rendkívül nagy jelentősége van«, semmivel sem hozza közelebb az olvasót a fajhő jelentőségének átértéséhez” (Schwalm 1934a, 89, kiemelés tőlem). A félelem pedig nemcsak Fodort sújtja, hanem egyenesen Fodor munkássága a riasztó: Mudrinszky Rózsa válaszára reagálva Hantos a következőt írja: „Nem vitatkozhatom ilyenekről, hogy mi ijesztőbb, az, ha valaki nem érti meg Fodort, vagy az, ha valaki megérti” (Hantos 1934c, 153–154).

A vita elemzését a vita azon toposzának elemzésével zárom, amely Fodor, majd később a vita több résztvevőjének zavaros, beteg énjéről szólt. Az érzelemföldrajz programatikus tanulmánya (Bondi 2005) szerint a pszichoterápia és a humanisztikus felfogás megközelítése gyümölcsöző lehet a társadalom-földrajzi vizsgálatokban (hiszen az egész és egységes énnel foglalkozik), szemben a pszichoanalízissel, amely az én konfliktusos mivoltára helyezi a hangsúlyt. A Fodor-vita elemzésében viszont éppen ez utóbbi segítheti a megértést. A földrajzi szintézis kérdésében – amelyről episztemológiai vitát is folytatott Hantos és Mudrinszky, méghozzá Fodor munkássága apropóján – a rend, az értelem szerepéről különbözőképp vélekedtek. Hantos a következőképp látta a földrajzi szintézis fogalmát: „Szintézisen tehát azt értem, hogy a jelenségeket nem górcső alatt szövetekké és sejtekké szakítva, preparálva és skatulyázva vizsgálom, hanem, amennyire csak a megértetés engedi, lehetőleg minden önkényes kategorizálás kizárásával, a maguk valóságos összecsapzottságában, keresztül-kasul kavarodásában, nem az egyszerű törvényt keresve, hanem a bonyolult valóságot.” (Hantos 1934a, 9, kiemelés az eredetiben). Érdekes módon tehát Hantos a korabeli, felvilágosodás korából származó, humboldti, a dolgok rendezett térbeli eloszlására összpontosító megközelítést (Livingstone 2002) írja felül. Ez az intuitív munkamódszer Fodor személyiségével feltehetően egyáltalán nem egyezett, az akkoriban szokásos heitneri leíró földrajzi sémával sem vágott egybe (Czirfusz 2012). Ezt Hantos viszontválaszában meg is írta: szerinte Fodor szándéka „a legbonyolultabb életjelenségeket és összefüggéseket rögtön képletekkel kifejezni, törvények Prokrustes-ágyába szorítani: [ez] vagy gyermeteg ábránd, vagy a tudományosság látszatáért a becsületes, alapos igazságkeresést

feláldozó eljárás. Humboldt Kosmos-ában szépen megvilágítja e kérdéseket” (Hantos 1934c, 153).

Mudrinszky Rózsa válaszában hosszasan elemzi az előbbi szintézisdefiníciót: Hantos „szintézis-magyarázata tényleg új, de ami jó benne, az nem új – ami új benne, az nem jó. (...) Ez a felfogás más, mint anarchiát nem teremthet, mert mindjárt a tudomány alapvetőbb követelményébe köt bele. Csak természetes, hogy a tudomány a valóság megismerésére törekszik, de nem vasvillával (...) Törvény, törvényszerűség: ezen van a hangsúly, mert a tudománynak a törvény a lelke. Ez élteti és ez ad formát a megismerésnek: analízisnek és szintézisnek egyaránt” (Mudrinszky 1934a, 77). Mudrinszky felrója Hantosnak azt is, hogy annak a Fodor Ferencnek magyaráz a szintézis fogalmáról, aki annak a szakma által elismert tudója: „Kezdi azzal, hogy a helyes értelemben felfogott szintézist magyarázza annak a Fodornak, akinek a Szörénységről írott mintaszerű munkáját, mint az első magyar tájrajzi szintézist jutalmazta a Földrajzi Társaság 1919-ben Bátky is Littke méltatása alapján a Teleki-pályadíjjal, akinek ezt a munkáját maga Teleki is ilyen értelemben mutatta be az Akadémia II. osztályának; márpedig Telekinél, aki a szintézis gondolatának és módszerének földrajzi kifejtője, illetékesebben ezidőszerezt alig szólhat hozzá valaki a kérdéshez” (Mudrinszky 1934a, 77).

A zavarosság, a kóros én tematizálása a vita eldurvulásának egyik jele: Hantos viszontválaszában Mudrinszky megfogalmazását lovagolta meg, Fodor felfogását kórosnak tartotta: „Fodor tanítványa felháborodik azon, hogy én Fodornak »magyarázok«. Nyilvánvaló, hogy Fodoron »magyaráztam«, amint a bakteriológus sem a nyúlnak, hanem a nyúlon mutatja ki a kóresetet” (Hantos 1953c, 153, kiemelés az eredetiben). Hantos ebben az írásában következetesen „Fodor tanítványának” hívta Mudrinszkyt, a metaforával Fodor betegségét hangsúlyozta, majd Fodor halálával példálózott: „Fodor tanítványa Fodor külső sikereinek felsorolásával – ami inkább nekrológba való – nem tudja megcáfolni az általam felhozott tényeket, legfeljebb arra utalhat, hogy a belső érték és a külső sikerek nincsenek összhangban. De erről egyrészt nem én tehetek, másrészt nem is szaklapba tartozó kérdés” (Hantos 1953c, 153, kiemelés tőlem). Majd egy ügyes fordulattal Mudrinszky cikkét is zavarosnak bélyegezte: „A szerecsenmosás, az igazság megcáfolása nem sikerült. Fodor tanítványának következő »módszer«-e az igazság kimondásának megtorlása, az elriasztás, a figyelem elterelése. Ezeket a célokat szolgálja az az elfogult, leckéztető hang, amellyel rám támad. A cikk vonatkozó részeit azonban egyedül a jóhiszeműség hiányával nem lehet magyarázni.

Más hiányokat is elárul. Ezek részben orvosolhatók. (...) Fodor tanítványának valószínűleg elcsúszott a tolla” (Hantos 1953c, kiemelés tőlem).

Mudrinszky rövid cikkben reagált Hantos írására, amelyben elutasította Hantos szóhasználatát. A következőképp zárta hozzászólását: *„Hantos egyéb szójátékaira és kitételeire is rámutassak még? (Bakteriológia, nekrológ, stb.) De gustibus... (...) Ami végül azt a megtisztelő eljárását illeti, hogy válaszcikében sohasem a nevemen, hanem mindig mint Fodor tanítványát aposztrofál, – hát tudja meg, hogy büszkén vallom magam Fodor professzor tanítványának. Ugyanígy büszkén vallom magam Cholnoky és Teleki tanítványának is, nemcsak leckeönyv szerint, hanem szellemükben is. (...) De különben is mindenkitől szívesen és hálásan tanulok. Horribile dictu: még Hantostól is. Tőle azt, hogy »hogyan nem«”* (Mudrinszky 1934b, 155).

A zavarosság a közbeékelődő vitában, azaz Schwalm Amadé és Fodor Ferenc cikkeiben is tetten érhető: Schwalm szerint Fodor Ferenc tankönyve azonos gondolatokat rendszerint ugyanabban a fejezetben, néha szó szerint ismételi. Fodor tankönyvi előszavát ismerteti, mely szerint „módszeres eljárás” következménye, hogy ugyanaz a fejtegetés több helyen is előfordul a kötetben. Schwalm szerint – amelyet számos példával illusztrált – a „*gondolatritmusnak*» ez a különös fajtája nem akcidentális, hanem tipikus és ismétlődő jelensége a tankönyvnek; célját nem értjük, hasznát nem látja senki” (Schwalm 1934a, 91).

Appendix 1: Vita a Magyar Földrajzi Társaságban

A vitával párhuzamosan a Magyar Földrajzi Társaság választmányában, valamint szűkebben annak Fodor elnökölte Gazdaságföldrajzi Szakosztályában folyt diskurzus. Sajnos a társaság 1934-ből fennmaradt levéltári anyagai között nem található meg valamennyi dokumentum, amellyel a történesek részletesebben feltárhatók volnának, ám a főbb vonalak – és a kapcsolatok a folyóiratban zajló szakmai(bb) vitához – azonosíthatók.

A történesek a társaság 1934. május 3-i közgyűlésén kezdődtek. Réthly Antal főtitkár indítványozta, hogy mivel az alapszabály értelmében a társaság Didaktikai és a Gazdaságföldrajzi Szakosztályainak elnökei (Vargha György és Fodor Ferenc) „hivatalból” választmányi tagok, ezért az ő megválasztott helyeikre hívjanak be póttagokat (Kádár Lászlót, Bulla Bélát és Hantos Gyulát). A döntés ellen mindkét szakosztályelnök levélben tiltakozott (Vargha május 9-én, Fodor pedig május 15-én), álláspontjuk szerint a közgyűlés döntése alapszabály-ellenes, választott választmányi tisztségeikről csak lemondadni lehet őket, visszahívni nem. Mivel ekkor már a Földrajzi Közleményekben zajlott

a vita, a póttag Hantos Gyula június 5-én levelet küldött a választmánynak; nézete szerint a Vargha és Fodor által „felhozott jogi aggályok személyem elleni kifogásokat takarnak”² – itt Hantos nyilvánvalóan a Fodorral folytatott csörtéjére utal –, véleménye szerint megválasztása megtámadhatatlan. Az ellentétek feloldására az 1934. június 7-i választmányi ülés alapszabály-módosító bizottságot állított fel (amelynek érdekes módon az érintettek egyike, Fodor is tagja lett). Innentől a Földrajzi Közleményekben a választmányi ülésekről szóló rövid beszámolók nem tesznek említést az ügyről; az biztosan áthúzódott 1935-re, de a rendelkezésre álló dokumentumok alapján elhalt – illetve az ügy tárgyalanná vált Vargha 1934. augusztus 20-i halálával, illetve Bulla póttag rendes választmányi taggá válásával.

A Magyar Földrajzi Társaság saját folyóiratának oldalai mellett 1934 őszén további két okból került kapcsolatba a vitával, a tudományos mező formálásával. Ezek közül az egyik a választmányi ülésekről szóló rövid összefoglalókból fejthető fel. Az október 4-i ülésen a „Főtitkár felolvassa Fodor Ferenc v. és lev. tagnak Hantos Gyula a F. Közl.-ben megjelent legutóbbi cikke [Hantos 1934c] hangját sérelmező levelét. A választmány a további tárgyalások vitelére a főtitkárt kéri fel” (Választmányi ülések beszámolói 1934, 217). (Sajnos a társaság archív anyagai között a hivatkozott levelet nem találtam meg.) A következő, november 8-i ülésre már meg is született a megoldás: „[Főtitkár] Jelenti továbbá, hogy Fodor F. lev. és v. tag, valamint a szerkesztők bevonásával sikerült megegyezést létrehozni; azonkívül az irodalmi rovatban a szerkesztőség nyilatkozata jelenik meg. Ez ügygel kapcsolatban a választmány a következő álláspontot foglalja el: »A Magyar Földrajzi Társaság választmánya (...) idegenkedéssel vette annak [Hantos 1934c] és más polemikus közleményeknek [pl. Mudrinszky 1934b] hangját; felkéri a Szerkesztőséget, hogy a jövőben személyeskedőnek vehető hangon írt cikket eleve utasítson vissza«” (Választmányi ülések beszámolói 1934, 217, kiegészítések tőlem). A vita feloldása tehát erről az oldalról szakmai indokokkal megtörtént, a szerkesztőség állásfoglalása megjelent a Földrajzi Közleményekben.

A másik történet Schwalm Amadéhoz köthető, aki a Földrajzi Közleményekben zajló vitát szerette volna áthelyezni a társaság Gazdaságföldrajzi Szakosztályába, nézete szerint (erről a Fodorral történő pengeváltás végén írt – Schwalm 1934, 106) ez lenne ugyanis a legilletékesebb fórum a Fodor *Bevezetés a gazdasági földrajzba* című tankönyvéről való vitára. Nem meglepő módon, a vita lezárása érdekében a vitaülésre vonatkozó kérést Temesy Győző újonnan megválasztott

² MFT Levéltár 60/1934.

főtitkár 1934. december 21-i levelében a következő módon utasította vissza: „Szíves régebbi leveledre vonatkozólag, melyben a Földrajzi Közleményekben lefolyt vita ügyében szakelőadást óhajtottál majd tartani, van szerencsém a következőkben válaszolni (...) Arra a véleményre jutottunk [Cholnoky Jenő elnökkel], hogy felkérünk Téged, kedves Barátom, arra, méltóztassál a szakelőadástól ebben a javasolt formájában visszalépni. // Abban a reményben, hogy ez Neked semmi kellemetlenséget nem okoz, és Te is tökéletesen belátod, hogy belső harmonia érdekében határoztuk el magunkat erre a kérésre vagyok a régi barátsággal őszinte híved...”³

A szálak tehát összeértek, a Földrajzi Közleményekben, a Magyar Földrajzi Társaság választmányában és a Gazdaságföldrajzi Szakosztályban egyaránt lezárulhatott a vita, a kedélyek megnyugodtak, az érzelmi szál elhalt. Vagy mégsem?

Appendix 2: Fodor életrajzai

A vita véleményem szerint azért nem zárható le 1934-ben, mert Fodor pozíciója a vita során átfarmálódó tudományos mezőben (Bourdieu 2005) későbbi munkáiban is tükröződik, mindenekelőtt a nagy formátumú *A magyar földrajztudomány története* magyar geográfusokat, kartográfusokat, utazókat bemutató részében. Hajdú Zoltán (2006, XXXVIII.) szerint a szerző szóhasználatából „ki lehet olvasni, hogy kortársai közül kiket szeretett, s kikkel voltak korábban jelentős problémái”. Tanulmányom végén Fodor életrajzaiban mutatom be a vita hatását, Hajdú megállapításának véleményem szerint helytálló voltát.

Az „objektívnek” szánt biográfiai szócikkekben Hantos Gyula, Mudrinszky Rózsa és Schwalm Amadé bemutatásánál egyaránt találunk a vitára vonatkozó „kiszólásokat”; Glaser Lajoson kívül tehát a vita valamennyi érdemi résztvevője másfél évtized után is jelentős érzelmeket váltott ki Fodorból.

Hantos Gyula életművének mérlege Fodor (2006, 601) szerint, hogy „aránylag kevés munkája van, (...) Ennek egyik oka régi betegségével kapcsolatos támadó és harcosszelleme, ami több szaktársával állította szembe, ami energiáinak nagyon számottevő részét kötötte le. Személyileg támadó kritikáit a Földr. Társ. választmánya is kénytelen volt helyteleníteni 1934-ben.” A betegség mivoltát Fodor nem részletezte (elképzeltethető, hogy ez összefügg a vita visszatérő patológikus érvelésmódjával), annál kimerítőbben foglalkozott viszont Hantos hányattatott életpályájával (amelyet viszonylag sűrű munkahely-változtatások fémjeleztek). Bár támadó szellemét és éles kritikai olvasatát alátámasztják

³ MFT Levéltár, sz.n.

a vitában írt cikkei, nem valószínű, hogy ez kötötte volna le energiáinak nagyobb részét (főleg, hogy Fodor szerint „könnyen dolgozott”, azaz vele szemben jól, minden megfeszítés nélkül írt). Érdekes retorikai megoldás kettejük vitájában a Földrajzi Társaság mint döntőbíró megjelenése, azaz Fodor álláspontját a társaság „magasabb fóruma” volt hivatott legitimálni a szócikkben.

Mudrinszky Rózsát Fodor életrajza alapján feltehetően kedvelte. Mudrinszky Fodor tanítványa volt, és elsősorban tanárként dolgozott. Fodor a rövid életrajzt a következő mondattal zárta: *„Hantos Gyulával 1934-ben a Földr. Közlem.-ben megvívott módszertani polémiájában erős vitatkozónak mutatkozott be”* (Fodor 2006, 696, kiemelés az eredetiben). Bár tény, hogy Mudrinszky – a többiekhez hasonlóan – nem tessék-lássék módon vitatkozott, Fodor azonban érezhetően homályosan fogalmazott: egyrészt a vita nem elsősorban (vagy nem kizárólag) módszertani jellegű volt, másrészt a vita nem Hantos és Mudrinszky vitája, hanem az Fodor személye és munkássága körül forgott. Azaz Fodor a szócikkkel mintegy eltávolította magát a vitától, holott (vagy amiatt, mert) az érzelmileg láthatóan erős hatást gyakorolt rá.

Fodor ellenszenve Schwalm Amadéval szemben eléggé nyilvánvaló a Schwalm-életrajzból. Fodor egyrészt csak „kisebb értekezéseket” sorolt fel tudományos munkásságából, a Lóczy-tanítvány kevésbé sikerült vállalkozásait (pl. a társasági tudományos munkákra tett pénzadományainak elértéktelenedését és soha ki nem osztását) részletesen fejtegette. Fodor (2006, 737) szerint *„Schwalmtól indulásakor várhatott valamit a földrajztudomány, de csakhamar elhallgatott, s apróságokon és kicsinyeskedő kritikákon kívül főleg idegen nyelvű földrajzi munkák magyarra fordításával foglalkozott.”* Azt, hogy milyen szakterületen volt várható Schwalm kimagasló munkássága, nem részletezte. A „kicsinyeskedő kritikák” szóhasználattal pedig minden bizonnyal az 1934-es, a Földrajzi Közleményekben zajló vitára utalt.

A vita önmaga személyétől való eltávolításaként értelmezhető, hogy Fodor saját életrajzában nem említette a Közleményekben zajlott élénk diskurzust, azt tehát munkásságában kevésbé tartotta fontosnak. Ugyanitt meglepő módon a vita résztvevői közül Hantos Gyulát és Glaser Lajost is tanítványai között sorolta fel (Fodor 2006, 573), a mellette érvelő Mudrinszky Rózsát viszont nem...

Összefoglalás

Az érzelmek vizsgálata a tudománytörténetben – ahogy korábban említettem – alkalmas arra, hogy a személyek életének, könyveknek, elméleteknek vagy módszertani kérdéseknek jól ismert narratíváit megváltoztassa (Barnes 2002; Matt 2011). Bár a gazdaságföldrajzi Fodor-vita elemzésében az érzelme-központú megközelítésmód hasznos, és magam is alkalmazni tudtam a vita értelmezésében, számos megoldatlan kérdés marad a későbbi vizsgálatok számára. Ezek egyik csoportja elméleti jellegű: a gazdaságföldrajzban és annak tudománytörténetében az objektív és a racionális fogalmak központi szerepével szemben talán a szokásosnál jobban szükséges hangsúlyozni az értelem és az érzelem kettősségét, e kettősség gazdasági viselkedéseket, tudományos vitákat befolyásoló jellegét. A kérdések másik csoportja módszertani jellegű: hogyan tudjuk megvalósítani a Bondi (2005) által szorgalmazott, az emberek érzelmeire irányuló kutatásokat (ez esetben a kutatói érzelmek elemzését)? Nyilvánvalóan egy tudománytörténeti elemzésben (főleg, ha a szereplők nincsenek az élők sorában) ez nehezen kivitelezhető, és jobbára az érzelmek reprezentációinak kutatására szorítkozhatunk (ahogy az a Földrajzi Közlemények oldalain megjelent). Ugyanakkor egyéb forrásokkal (mint például a Magyar Földrajzi Társaság archív anyagai segítségével) árnyalhatók a pusztán a folyóiratból körvonalazódó megállapítások. Jó néhány kérdésre viszont ezekből sem kapunk választ, a vita genderszemponjtjainak elemzése például szintén fontos volna, csakúgy mint Mudrinszky Rózsa szerepének jobb megértése az akkori személyes kapcsolatrendszerekben. Etikai szempontból pedig különösen nehéz, hogy a vitára milyen kutatói attitűddel nézzünk rá (Timár 2004). A Fodor-vita végigolvasása számomra kétségtelenül (és feltehetően a korabeli olvasók számára szintén) szórakoztató, ám nem szabad elfeledni, hogy a nyelvi lelemények számos ponton kifejezetten sértő, gúnyos-gúnyoros szócsatává váltak, amelyben a szereplők egymás ellen intéztek kíméletlen verbális támadást. Mindezek ellenére talán Fodor tankönyvére (és a vitában felbukkanó más könyvekre) igaz Trevor Barnes (2002, 509–510) megállapítása, miszerint „A régi könyvek soha nem válnak halottá. Minden esetben felkészülten várják egy újabb előadás lehetőségét”. Azt gondolom, hogy maga a vita és a kritika tárgyává tett művek a hazai gazdaságföldrajz tudománytörténészei számára még tartogatnak fel-tárandó és végig gondolandó kérdéseket.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP-4.2.4.A/2-11/1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg. A cikk korábbi változatát az Eötvös József Collegium által szervezett *A magyar lét geográfusa: 125 éve született Fodor Ferenc* című konferencián adtam elő. A hallgatóság hasznos észrevételeit ezúton is köszönöm.

Irodalom

- Barnes, T. J. (2002): Performing economic geography: two men, two books, and a cast of thousands. *Environment and Planning A*, 3., 487–512.
- Benda Gy. (2006): Az Annales-iskola. A kezdetektől a kritikai fordulatig. In: Benda Gy.: *Társadalomtörténeti tanulmányok*. Osiris Kiadó, Budapest, 9–21.
- Bondi, L. (2005): Making connections and thinking through emotions: between geography and psychotherapy. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 4., 433–448.
- Bound Alberti, F. (2009): Bodies, hearts, and minds: why emotions matter to historians of science and medicine. *Isis*, 4., 798–810.
- Bourdieu, P. (2005): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Czirfusz M. (2012): Ágazati gazdaságföldrajzok a magyar geográfiai hagyományban: jelenetek Marxtól Hettnerig. In: Bottlik Zs., Czirfusz M., Gyapay B., Kőszegi M., Pfening V. (szerk.): *Társadalomföldrajz – Területfejlesztés – Regionális tudomány*. ELTE TTK Földtudományi Doktori Iskola, Budapest, 65–81.
- Febvre, L. (1941): La sensibilité et l'histoire: Comment reconstituer la vie affective d'autrefois? *Annales d'histoire sociale*, 1–2., 5–20.
- Fodor F. (1934a): Válasz Hantos Gyulának. *Földrajzi Közlemények*, 4–6., 83.
- Fodor F. (1934b): Válasz dr. Schwalm Amadé bírálataira. *Földrajzi Közlemények*, 4–6., 99–106.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.
- Győri R. (2001): A magyar gazdaságföldrajz a két világháború között. In: Nemes Nagy J. (szerk.): *Geográfia az ezredfordulón: az ELTE Földrajz Tanszékcsoport millenniumi rendezvénysorozata*. ELTE Regionális Földrajzi Tanszék, Budapest, 61–83. (Regionális Tudományi Tanulmányok; 6.)
- Hajdú Z. (2006): Fodor Ferenc: a geográfus. In: Fodor F.: *A magyar földrajztudomány története*. Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, XI–XLII.
- Hantos Gy. (1934a): Egy mezőgazdasági atlasz margójára. *Földrajzi Közlemények*, 1–3., 1–18.

- Hantos Gy. (1934b): Megjegyzés Fodor tanár úr válaszára. *Földrajzi Közlemények*, 4–6., 83.
- Hantos Gy. (1934c): Észrevételek egy cikkre. *Földrajzi Közlemények*, 7–9., 151–154.
- Jobbitt, S. (2013): Emlék Szatmárról – emlék Fodor Ferencről. Az emlékezés és az identitás földrajza Fodor Ferenc: „Szatmár földje, Szatmár népe, Szatmár élete” című művében. *Földrajzi Közlemények*, 4., 385–398.
- Livingstone, D. N. (2002): Tropical hermeneutics and the climatic imagination. *Geographische Zeitschrift*, 2., 65–88.
- Magyar Földrajzi Társaság (MFT) Levéltár 60/1934. (Hantos Gyula levele a választmánynak).
- MFT Levéltár sz.n. (Temesy Győző levele Schwalm Amadénak, 1934. december 21.)
- Matt, S. J. (2011): Current emotion research in history: or, doing history from the inside out. *Emotion Review*, 1., 117–124.
- McDowell, L. (2010): Capital culture revisited: sex, testosterone and the city. *International Journal of Urban and Regional Research*, 3., 652–658.
- Mudrinszky R. (1934a): A minőségi termeléskutatás földrajzi feladatai. *Földrajzi Közlemények*, 4–6., 76–82.
- Mudrinszky R. (1934b): Válasz Hantos Gyulának. *Földrajzi Közlemények*, 7–9., 154–155.
- Pile, S. (2010): Emotions and affect in recent human geography. *Transactions of the Institute of British Geographers*, 1., 5–20.
- Robinson, E. (2010): Touching the void: affective history and the impossible. *Rethinking History*, 4., 503–520.
- Rosenwein, B. H. (2002): Worrying about emotions in history. *The American Historical Review*, 3., 821–845.
- Scheer, M. (2012): Are emotions a kind of practice (and is that what makes them have a history)? A Bourdieuan approach to understanding emotion. *History and Theory*, 2., 193–220.
- Schwalm A. (1934a): Fodor Ferenc Dr.: Bevezetés a gazdasági földrajzba. *Földrajzi Közlemények*, 4–6., 83–99.
- Schwalm A. (1934b): Dr. Schwalm Amadé viszontválasza. *Földrajzi Közlemények*, 4–6., 106–107.

- Simonsen, K. (2007): Practice, spatiality and embodied emotions: an outline of a geography of practice. *Human Affairs*, 2., 168–181.
- Thrift, N. (2003): Performance and... *Environment and Planning A*, 11., 2019–2024.
- Thrift, N., Dewsbury, J.-D. (2000): Dead geographies – and how to make them live. *Environment and Planning D: Society and Space*, 4., 411–432.
- Timár J. (2004): Kérdések az alkalmazott társadalom-földrajzi kutatások etikájáról. In: Barton G., Dormány G. (szerk.): *II. Magyar Földrajzi Konferencia: A magyar földrajz kurrens eredményei*. Szegedi Tudományegyetem TTK, Szeged, 1676–1776.
- Választmányi ülések beszámolóí (1934) *Földrajzi Közlemények*, 10–12., 217.
- White, P. (2009a): Introduction. *Isis*, 4., 792–797.
- White, P. (2009b): Darwin's emotions: the scientific self and the sentiment of objectivity. *Isis*, 4., 811–826.

Gyuris Ferenc¹

Egy tudományos alkotás története – a tudománytörténet megalkotása Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története

Bevezetés

Immár nyolc esztendeje annak, hogy Fodor Ferenc rendkívüli aprólékos-sággal megírt alkotása, *A magyar földrajztudomány története* az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet munkatársainak köszönhetően kilépett a kézirat-lét több évtizedes állapotából, és tiszteletet parancsoló, vaskos kötet formájában fölkerülhetett a hazai geográfus társadalom megannyi képviselőjének könyvespolcára. Olybá tűnhet, hogy a maga nemében páratlan mű, amelyre – Dövényi Zoltán Fodortól kölcsönzött szavaival – jócskán ráillik a „bujdosó könyv” (Dövényi 2006) kifejezés, hosszú évek méltatlan mellőzöttsége után „célba ért”. Mint egyfajta különleges időkapzsula, sértetlenül átvészelt egy új, az alkotója számára idegen korszakot, hogy annak lezárultát követően beteljesíthesse küldetését, és számot adhasson egy régi világ földrajzának kialakulásáról, arculatáról.

A kiadás 2006-os aktusa azonban bizonyos tekintetben nemhogy a lezárását jelentené a könyv „életpályájának”, de éppenséggel egy új „életszakasz” nyitányát jelenti. A kézirat ugyanis sajátos (tudomány)politikai helyzetben jelent meg, ami nagymértékben befolyásolhatja, hogy a szakmai olvasókörzönség hogyan használja, illetve milyen célból és miként értelmezi a kötetet. Tanulmányunkban ezért először a nagy ívű tudománytörténeti monográfia kiadásának körülményeit és jelentőségét tekintjük át. Ezt követően a vonatkozó

¹ Gyuris Ferenc: egyetemi tanársegéd, ELTE TTK FFI Regionális Tudományi Tanszék, Budapest; gyurisf@gmail.com

elméleti irodalomra támaszkodva bemutatjuk, hogy Fodor műve milyen koncepcionális alapvetésekre épül, és hogyan kezeli a tudománytörténet-írás gyakorlatának tipikus nehézségeit és problémáit. A fentiek alapján állást foglalunk abban, hogy *A magyar földrajztudomány története* mely erényei lehetnek példaeértékűek napjaink tudománytörténetészei számára is, és mely vonásai képezhetik inkább kritikai átgondolás tárgyát.

Egy kézirat kiadásának jelentősége

Annak érdekében, hogy megérthessük a Fodor-kézirat kiadásának (tudomány) politikai jelentőségét, célszerű áttekintenünk azokat az okokat, amelyek bő fél évszázaddal a mű elkészülte után a kötet megjelenéséhez vezettek. Ezek azonosításához mintegy hatvan esztendőtt kell visszarepülnünk tudományunk történetében. Habár a magyar geográfia II. világháború utáni sorsát talán túlzás a „*tudományunk derékba törése, majd elhantolása*” (Fodor 2006, 285) metaforával illetni, hiszen a diszciplína nem szűnt meg, és összes képviselőjének pályafutása, valamennyi intézményének működése sem ért véget, a tudományterület kétségkívül nagyon súlyos veszteségeket szenvedett. Az újonnan berendezkedő, 1948-tól kizárólagos hatalomra szert tevő kommunista vezetés és értelmiségi holdudvara a Horthy-korszak geográfiáját – elsősorban a revíziós politika igazolásában játszott szerepe miatt – közvetlenül felelősnek nyilvánította a háborús szenvedésekért, sok részterületét pedig ideológiai okokból „reakciós áltudománynak” minősítette. A diszciplína mind a négy akadémikusát (Bulla Bélát, Cholnoky Jenőt, Mendöl Tibort és Prinz Gyulát) megfosztották címétől (Győri 2011). Az 1941-ben öngyilkosságot elkövető Teleki Pált, az 1920-as és 1930-as évek legbefolyásosabb magyar geográfusát „fasiszta háborús bűnösnek” minősítették (Ablonczy 2005); közeli munkatársai közül Rónai András fiatalon, nyugdíj nélkül nyugdíjazták (Dóvényi 2008), Fodor Ferenc számára pedig lényegében csak a – részint önként vállalt – száműzetésbe vonulás lehetőségét hagyták meg (Hajdú 2006). A Magyar Földrajzi Társaságot 1949-ben átmenetileg felszámolták, folyóiratát, a Földrajzi Közleményeket több évre beszüntették (Győri 2011). A geográfia vezető pozícióit új, párthű, sok esetben földrajzi végzettséggel sem rendelkező káderekkel töltötték be. A következő években újrászervezett intézményrendszer sztálinista elvek mentén alakították át (Győri, Gyuris 2012), a tudományterület új feladatait a marxista-leninista ideológiával összhangban jelölték ki (Gyuris, Győri 2013). (Ebben a közegben, a teljes anyag belátható időn belüli közlésének reménye nélkül írta meg Fodor – több nagyszabású kéziratával egyetemben [l. Hajdú 2006, Jobbitt 2013,

Probáld 2012] – A magyar földrajztudomány történetét, azzal a célzattal, hogy a jövő geográfusai elővehessék majd az „újrakezdés” idején.)

Kétségtelen, hogy bizonyos kényszerű kompromisszumok megkötése révén (pl. a pártba való belépéssel vagy a természetföldrajz és a földtudományok felé történő „meneküléssel”, a társadalmi témák kutatásának teljes feladásával) több „rég” geográfusnak is lehetősége nyílt tudományos pályafutásának folytatására (Győri, Gyuris 2012). A későbbi évtizedek politikai enyhülésével párhuzamosan ráadásul az „új” magyar geográfia egyre kevesebbet őrzött meg kezdeti dogmatikus marxista–leninista éléből, és a hatvanas évektől – szovjet mintára – fokozatosan teret engedett a tervgazdasági célokkal összehangolható nyugati, angolszász pozitivisták megközelítésnek.² A háború előtti geográfia számos eredményének és kiemelkedő egyéniségének rehabilitálására azonban csak lassan, szelektíven és jobbára szűk keretek között került sor. Ez a folyamat a rendszerváltozás esztendeiben sem látszott jelentősen felgyorsulni: az egyébként markáns nevezéktani változásokon (pl. intézményi névtábla-cseréken) áteső, bizonyos új (vagy régi-új) irányzatok felbukkanását, megerősödését megelőző magyar földrajztudomány szemléletmódját (Timár 2006), mindennapi kutatási és oktatási gyakorlatát, intézményi struktúráját és tudománypolitikai viszonyait ugyanis a megelőző évtizedekkel való jelentős kontinuitás és a változások meglehetősen fokozatossága jellemezte.

Érzékletes példaként utalhatunk Mendöl Tibor recepciójának alakulására. A kommunista fordulatot követően tudományos értelemben egyre inkább ellehetetlenített kutató az 1966-os halálát követő évtizedekben sem részesült komoly elismerésben a hazai geográfia vezető képviselői részéről.³ Ez a rendszerváltozás éveire és az azt követő kezdeti időszakra is érvényes, amikor ugyan az MTA rehabilitálta egykor kizárt tagját (1989), Mendöl nevének emlegetése pedig Győri Róbert (2009, 48) szavaival élve hamarosan „újból divatossá vált”, ám munkásságának érdemi áttekintésére csak 2005-ben, a születésének centenáriuma időzített tudományos rendezvények és ünnepi tanulmányok révén került sor (Győri 2009). A hazai emberföldrajz egykori jeles képviselőjének „újrafelfedezése” ráadásul markánsan tükrözte a Mendöl-hagyaték

² Az angolszász pozitivisták földrajzi szemlélet megjelenéséről a szovjet geográfiában l. Gyuris 2014, 193–198.

³ Ezen a ponton természetesen nem feledkezhetünk meg a Földrajzi Közleményekben Mendöl halálának 10. évfordulójára megjelent emlékező írásokról, valamint a születésének 75. esztendeje alkalmából rendezett szarvasi emlékkonferenciáról és ennek megjelent anyagairól (ezekről l. Győri 2009), amelyek a korabeli geográfia hatalmi centrumán jócskán kívül eső kutatóknak köszönhetően valósultak meg, alapvetően a fontos pozíciókat birtokló földrajztudósok közreműködése nélkül.

értelmezésére, újraértelmezésére vagy akár átértelmezésére irányuló, egymással versengő törekvések meglétét (v.ö. Győri 2005, Kovács 2005, Probáld 2005, illetve Antal, Perczel 2005, Antal 2006), végeredményben pedig a 2000-es évek magyar társadalomföldrajzának belső szemléleti és tudománypolitikai ellentéteit.

Ebben a tudományos közegben Fodor Ferenc nagy ívű geográfia-történeti kéziratának megjelentetése sokkal többet jelentett egy méltatlanul kevésbé számon tartott egykori geográfus személye iránti tiszteletadásnál, vagy a munkájában rejlő roppant mennyiségű információ széles körben való hozzáférhetővé tételénél.⁴ A kommunista rendszer által „leírt” (Hajdú 2006, XIX), saját nemzeti-konzervatív értékrendje és római katolikus hite, valamint a mesterként tisztelt Teleki emléke mellett haláláig kitartó Fodor évtizedeken át kiadatlan és kiadhatatlan kéziratának megjelentetése szimbolikus (*tudomány*)politikai aktus volt. Világos lépést jelentett a szocializmus előtti hazai geográfia rehabilitálásában – ezáltal a saját előzményeiket ezen időszakban azonosító kutatási tradíciók igazolásában, valamint a tudományos mezőben való térnyerésük látványos kifejezésében –, egyszersmind a diszciplína marxista-leninista múltjának lezárásában.

A fenti körülmények azonban nemcsak elősegítették a kézirat megjelenését, de annak lehetőségét is megteremtették, hogy Fodor alkotása a benne írtak helyett a hozzá kapcsolódó tudománypolitikai érték kategóriák alapján kerül megítélésre. Szemben tehát Hajdú Zoltánnak a kötet elé írt Fodor-életrajzot lezáró ajánlásával, amely szerint „*Fodort nem ünnepelnie kell a magyar geográfus társadalomnak, hanem olvasnia, megértenie, s továbbvinnie*” (XL), reális lehetőséggé vált, hogy a kiadvány elsősorban mégis Fodor megünneplését és – közvetve – a Fodort ünneplő utókor igazolását fogja szolgálni, kevésbé a jeles geográfus munkáinak figyelmes olvasását, még kevésbé azok alapos megértését, kritikai igényű átgondolását. Különösen így van ez annak fényében, hogy a kézirat koncepcionális háttérének és elfogultságainak „felvillantására” mindössze a Hajdú Zoltán által írt, a kötetet felvezető életrajzban (Hajdú 2006), valamint két recenzióban került sor (Hajdú 2007, Gyuris 2008). Ezek az írások pedig, bár rámutattak arra, hogy „*Fodor monográfiáját sem lehet a megkérdőjelezhetetlen igazságok kinyilatkoztatásaként kezelni*”, olvasója ezért „*nem kerülheti meg (...) a szükséges, s mindenre kiterjedő forráskritika elvégzését*” (Hajdú 2007, 112), relatíve szűkös terjedelmi korlátaik miatt inkább csak

⁴ Tehát annál, amiről Hajdú (2006, XXXVIII) úgy írt a kötet elé kerülő Fodor-életrajzában, hogy „*a magyar földrajztudomány »letörleszti felgyülemlett adósságát« Fodorral szemben*”, miközben „*őnmaga számára is új ismereteket merít Fodor munkásságából*”.

felvethették, semmint részletekbe menően kifejthették volna elgondolkodtató szempontjaikat. A következőkben ezért azt szándékozunk körüljárni, hogy *A magyar földrajztudomány története* mennyiben mutatja a tudománytörténeti munkák gyakori koncepcionális problémáit, vagy – pozitív megfogalmazásban – mennyire mentes azoktól.

A tudománytörténet-írás kihívásai

Az európai tudományos gondolkodást évszázadokon keresztül meghatározó pozitivistá szemlélet a tudománytörténet-írásra – miként minden tudományos tevékenységre – úgy tekintett, mint elfogulatlan, semleges tudósok tevékenységére, akik objektív, tudományos adatokat közölnek kutatásuk tárgyáról, jelen esetben diszciplínájuk múltjáról. E szerint a nézőpont szerint az adatok „magukért beszélnek”, így áttekintésükből „a maga valóságában”, „torzulások nélkül” rajzolódik ki a tudományterület története az olvasó szeme előtt. A tudós feladatát ebben az értelmezésben az képezi, hogy minden, a téma szempontjából „releváns” információt összegyűjtsön, majd az objektív adatokról lefejtse a szubjektív vélemények és hiedelmek sokaságát, és előbbieket „megtisztítva”, „a maguk teljességében” bocsássa a közönség elé.⁵

Ez a megközelítés azonban rendkívül erős leegyszerűsítésekre épül, és alapvető jelentőségű tényezőket nem vesz tekintetbe, ahogyan arra az 1960-as évektől kezdődően egyre több szerző hívta fel a figyelmet (l. Livingstone 1979, 1992). Ennek egyrészt megkerülhetetlen technikai okai vannak. Egy mégoly elfogulatlan szerző sem lehet képes *minden* kapcsolódó információ feltárására, áttekintésére és közreadására. Az pedig, hogy egy adott információt miként értelmez a befogadó, erősen függ (többek között) utóbbi előismereteitől, nyelvi és szakmai kompetenciájától, világnézeti háttérétől – vagyis olyan tényezőktől, amelyek egyénenként eltérőek. Ugyanannak az információhalmaznak a jelentése, mondanivalója is más tehát minden olvasó számára, és a szerző nem képes teljesen koordinálni, hogy írása kinek a számára pontosan milyen értelmet fog hordozni (Meusburger 2009).

Másrészt – főként Thomas Kuhn (1970[2002]) paradigmafogalmának⁶ 1962-es megjelenését⁷ követően – egyre többen mutattak rá arra: az, hogy

⁵ A tudományos objektivitás eszméjének kialakulásáról és ennek okairól részletes áttekintést ad Daston (2002).

⁶ Kuhn koncepciójának részletes magyar nyelvű elemzését l. Gyimesi 2011a.

⁷ A 2002-es magyar kiadás Kuhn művének 1970-es bővített kiadásán alapul, a kötet első kiadására azonban 1962-ben került sor.

a tudományos közösség mit fogad el tudományos eredménynek, a közösség belső viszonyaitól (is) függ, vagyis a tudományos eredmények nem a „való világ” közvetlen leírását jelentik (Livingstone 1992). Ennek nyomán széles körben megkérdőjeleződött, hogy a tudomány valamiféle teljes elfogulatlanságot, mégis mindenre rálátást biztosító „sehonnai”, ill. „sehonnai és mindenhonnani nézőpontból” („*view from nowhere*”, Nagel 1986; „*view from nowhere and everywhere*”, Bourdieu 2004, 116) képes volna „semleges”, „objektív”, „tévedhetetlen” ismereteket (Wunder 2008, 5) előállítani. A tudományszociológiai kutatásban teret nyert az a megközelítés, amely a tudományos tudást immár „relatív kulturális terméknek” (Livingstone 1992, 16), társadalmi érdekek és hatalmi viszonyok leképeződésének tekintette.⁸ A radikálisabb nézetek képviselői (pl. Feyerabend 1975[2002], Mercer 1984) pedig azzal is vitába szálltak, hogy a tudomány bármilyen tekintetben „érvényesebb” ismereteket produkálna egyéb „megértési módokkal” („*modes of understanding*”, Mercer 1984, 194), például a közvélekedéssel (uo.) szemben. Bár ezek a radikális vélemények közel sem élveznek osztatlan elismerést a kurrens tudományfilozófiai gondolkodáson belül, a tudomány társadalmi és hatalmi beágyazottsága, nem teljesen objektív jellege (l. Foucault 1969[2001], 1980, Konrád, Szelényi 1978, Meusburger 2005, 2008) immár széles körben elfogadott gondolatnak számít (Livingstone 1992).

Mindez azt jelenti, hogy az uralkodó nézet szerint (amelyet jelen sorok írója is oszt) egyetlen tudománytörténeti alkotás sem kínálhat teljesen átfogó, objektív és minden olvasó számára tökéletesen azonos értelmű ismereteket választott témaköréről. Ugyanakkor fontos és izgalmas kutatás tárgyát képezheti, hogy egy mű milyen – a szerzője által akár nyíltan kifejtett, akár implicite választott, sőt akár önmagában sem tudatosított, de jól kirajzolódó – koncepcionális megfontolásokat követ, és milyen képet fest föl az adott diszciplína történetéről. A hasonló vizsgálatok elvégzése során hasznos kiindulási alapot jelentenek Livingstone (1979, 1992) írásai, melyek tételes áttekintést adnak a tudománytörténet-írás jellemző buktatóiról és problémáiról, és amelyekre az alábbiakban, Fodor alkotásának részletes elemzésekor támaszkodunk.

Szelekció: ki nyer említést?

Mivel a tudománytörténész a már említett módon sohasem lehet birtokában a kutatási tárgyat érintő összes információnak, és ha birtokában is volna, ezek

⁸ Ez az álláspont főként a tudományos tudás szociológiájának edinburgh-i iskolája, annak ún. „erős programja” révén vált népszerűvé (részletesebben l. Livingstone 1992).

hiánytalan közreadása markáns technikai akadályokba ütközne, egy diszciplína történetének megírása szükségszerűen valamiféle szelekcióval kezdődik. A szerző feladata azoknak a személyeknek, tudományos munkáknak, életrajzi és publikációs információknak stb. a kiválogatása a rendelkezésre álló adathalmazból, amelyeket a témakör és saját kutatási kérdései szempontjából fontosnak tart (Carr 1975 és Collingwood 1946 nyomán Livingstone 1979), hogy aztán ezeket felhasználva kezelhető terjedelmű és áttekinthető szerkezetű kötetet bocsáthasson az olvasó rendelkezésére. A hagyományos felfogással szemben tehát, amely szerint „a tények magukért beszélnek”, a tudománytörténész szubjektív döntésétől függ, hogy egyáltalán mely adatok „szólhatnak meg”, kerülhetnek be a tudomány általa felvázolt történetébe. A többi információ pedig nem egyszerűen az elkészülő munkából marad ki, de tökéletesen rejtve is marad mindazon olvasók számára, akik az adott ismerettel nem rendelkeznek. Nem zárható ki ráadásul, hogy a szerző szélesebb körben elfogadott kritériumok helyett döntően személyes vagy másokkal közös (tudomány) politikai érdekei, egyéni szimpátiája alapján dönti el, mely információt, mely személyt, mely kiadványt stb. tart megjelenésre „érdemesnek”, azaz a válogatás során *tudatosan* manipulálja a diszciplína történetét.

Ami Fodor kéziratát illeti, a szerző az előszóban maga ismerteti néhány szelekciós szempontot, amelyeket a munka megírása során a relevánsnak minősített személyek kiválasztásakor tudatosan szem előtt tartott. Ezek alapvetően az érintettek földrajzi alkotásainak tudományos színvonalát, valamint mennyiségét érintik: *„csupán csak azokkal foglalkozom, akik munkásságuknak vagy jelentősége, vagy terjedelme szerint is számot tarthatnak arra, hogy a magyar földrajztudomány szellemtörténetében helyet kapjanak”* (Fodor 2006, 3). Kimaradnak tehát mindazok, akik *„csak 1-2 rövid jelentéktelen írással hagytak nyomot maguk után”*, továbbá *„csak azokat a munkákat vehettük figyelembe, amelyek tudományos színvonalúak, s nem csupán népszerű, ismeretterjesztő tömegcikkek”* (uo.). Utóbbi szempontot Fodor érvényesnek tartja a földrajzi utazók számbavételénél is: *„csupán azon utazóknak van jelentőségük a magyar földrajzi tudomány történetében, akik ismeretlen területek tudományos és főleg földrajzi értékű feltárása céljából keltek útra, vagy legalábbis ilyen eredménnyel jártak küzdelmeik”,* vagyis *„kizárólag szórakozás, világlátás céljából utazók nem tartoznak vizsgálódásaink körébe”* (uo.).

Utóbbi szempont – bizonyos fokú tudományos színvonal megkövetelése – olyan tekintetben figyelemre méltó, hogy Fodor néhány oldallal később az írásban nem rögzített, nem tudósok által alkotott (a klasszikus értelemben

tehát tudományosnak aligha minősülő) népi földrajzi ismeretek negligálását éppenséggel – mai megfogalmazással élve – nem kívánatos elitista viselkedésnek minősíti. Az „*írástudók oktalán gőgének*” nevezi azt, amikor „*a tudományok kezdeteit csak a kezdetleges tudományos művek első írásbeli jelentkezéseitől*” keltezik, és jól érezhető kritikai éllel ír arról, hogy „*az először írók többnyire megvetik »az énekmondók csacskaságait«*” (7). A fenti kettősség érzékletesen tükrözi a szerző tudományos munkásságának két markáns vonását, amelyek más alkotásait is áthatják, ám nem mindig állnak tökéletes összhangban egymással: az aprólékos precizitást és ennek megkövetelését, valamint a népi magyar kultúrát (még inkább az arról alkotott idealizált, romantikus képet) illető nagyrabecsülést (utóbbiról l. Jobbitt 2013). Utóbbi jellemvonás szorosan összefonódott Fodor nemzeti-konzervatív értékrendjével, és azzal a felfogásával, hogy a geográfia magyarországi művelését alapvető nemzetpolitikai kérdésnek tekintette. Ez a szemlélet érhető tetten akkor is, amikor Fodor az utazók közül – a tudományos kritérium igényét átmenetileg mégis „engedékenyen” kezelve – azokat is számbavételre méltónak ítéli, akiket nem feltétlenül „*általános tudományos cél vitt ismeretlen tájakra*”, de „*akiket magyar célkitűzés vezetett*” (mint például Juliánust) (Fodor 2006, 3).

Fodor szelekciós gyakorlatát ugyanakkor nemcsak annak fő szempontjai mentén érdemes szemügyre vennünk, hanem olyan tekintetben is, hogy végeredményben hány személyt és mennyi információt minősített érdemesnek a hazai geográfia tudománytörténetébe való bekerülésre. Ez mutat ugyanis rá arra, hogy Teleki munkatársa *A magyar földrajztudomány történetét* rendkívül befogadó szellemben írta meg. A (kiadott formában) 820 oldalas kötet 312 oldalon 366 (!) kutatóról, tanárról, utazóról ad részletes életrajzi leírást, beleértve tanulmányaik számba vételét. Időbeli látóköre *A magyar földrajztudomány múltja* című 279 oldalas fejezetben Anonymustól egészen az 1944. esztendőig, az életrajzi rész egyes bejegyzéseiben pedig egészen 1957-ig⁹ tart, azaz közel nyolcszáz évet fog át. A magyar földrajzi felfedezések ismertetésére Ottó testvér 1230-as útjától kezdődően 27 oldalon kerül sor. Fodor a földrajz oktatási helyzetét is részletesen áttekinti: több mint 36 oldalon, Johannes Honterustól az 1940-es tantervi reformmal bezárólag, konkrét tanterveket is részletesen bemutatva taglalja a diszciplína helyét a képzési rendszerben, és közel 42 oldalon teszi beható elemzés tárgyává az elmúlt több mint három évszázad hazánkban használt földrajzi tankönyveit.

⁹ A kötetben Szakáll Zsigmond tanügyi főtanácsos 1957. október 23-i halála is említést nyer (Fodor 2006, 748.), ami különösen figyelemre méltó annak fényében, hogy Fodor 1957 májusában agyvérzés következtében félig lebénult (Hajdú 2006).

Mindezek fényében megállapíthatjuk, hogy a kötet addig és azóta is példátlanul átfogó áttekintését adja a hazai geográfiai gondolathoz köthető személyeknek, műveknek, felfedezéseknek és oktatásügyi rendelkezéseknek, és bár nem tudhatjuk, Fodor a válogatás során hány embert vagy alkotást ítélt említésre méltatlannak, így is olyan sokukról közöl információkat, hogy az bármely átfogó tudománytörténeti munkának becsületére válna. Fodor alkotását tehát a legkevesébe sorolhatnánk azok közé a tudományos művek közé, amelyek – bármilyen okból kifolyólag – feltűnően sok adatot szelektáltak ki egy adott diszciplína történetéből.

A szelekció értékelése során természetesen nemcsak az bír jelentőséggel, hogy kikről és milyen eredményeiről olvashatunk egy munkában, hanem hogy kiről *mennyi információt* válogat be a szerző: kikről ír hosszsan, kiknek biztosít kevesebb helyet a tudománytörténet lapjain. Fodor művét e tekintetben úgy jellemezhetjük, hogy a korban hozzá közelebb álló személyekről, tanügyi viszonyokról stb. összességében jóval több információt közöl. Ez a látszólagos aránytalanság azonban nem a korábbi eredmények lebecsüléséből fakad, és nem is pusztán abból, hogy egy szerző többnyire a maga koráról rendelkezik a legalaposabb ismeretekkel. Az önálló diszciplínaként sokáig nem létező hazai geográfia ugyanis az 1870-es évektől mind intézményi háttérben, mind személyi állományában rendkívül gyors fejlődésen ment keresztül, tematikailag és szemléletmódjában egyaránt sokrétűvé vált. Így tehát teljes mértékben indokolhatóan tartjuk Fodor világosan megfogalmazott döntését, amely szerint nagyobb hangsúlyt fektet a magyar földrajz „*felvirágzásának nagy korára*” (Fodor 2006, 4).

A fent bemutatott súlypontok rajzolódnak ki a kötet életrajzi részében is. Összesen nyolc személy életrajza hosszabb 4 oldalnál. Első helyen a korabeli magyar geográfia valószínűleg legnagyobb hatású geográfusa, Fodor mestere, a két világháború közti hazai politikai elitben is fajsúlyos személyiségnek számító Teleki Pál áll 10 oldallal. Hosszabb négy oldalnál a budapesti Pázmány Egyetem 1940-ig egységes Földrajzi Tanszékét vezető professzorok életrajza is (Lóczy Lajos: ~9,5 oldal, Cholnoky Jenő: 8 oldal, Czirbusz Géza: 7 oldal, Hunfalvy János: ~4,5 oldal). Rajtuk kívül a kora egyik legsokoldalúbb geográfusának tartott, a pécsi egyetemen oktató Prinz Gyuláról (6 oldal), a KSH vezérigazgatói posztját is betöltő egykori Hunfalvy-tanítványról, Thirring Gusztávról (5 oldal), valamint a könyvfejezetben – egyes szám harmadik személyben – önmaga életrajzát is megíró Fodor Ferencről (közel 8 oldal) olvashatunk rendkívül részletes életrajzot. Habár Fodornak a kortársai iránt táplált érzéseit

nem feltétlenül nehéz belelátnunk abba, hogy az általa ambivalens személyiségnek tartott Cholnokyról valamelyest kurtább bejegyzést szerkesztett, mint Lóczyról, és mindenki másról rövidebbet, mint Teleki Pálról, az efféle finom árnyalatoktól eltekintve – az érintettek munkásságának ismeretében – nehéz volna komoly aránytalanság vádjával illetni a szerzőt. Az egyetlen szembetűnő részlet, hogy Fodor a negyedik leghosszabb bejegyzést magának szentelte, ami aligha esett egybe a kortársak zömének személyes értékítéletével (Hajdú 2006), ugyanakkor még ez a kiragadott eset is inkább némi egyéni elfogultságra, illetve a kötet bevezetőjében is markánsan megjelenő „önmentegetésre” szolgál például,¹⁰ semmint valamiféle durva aránytalanságra.

Mindezek fényében úgy véljük, a geográfus-kollégák „súlyozása” a kötetben némiképp szubjektív, de nem túlzó. Figyelembe véve pedig a mű rendkívül átfogó jellegét, azt, hogy szerzője a gondolkodók és gondolatok milyen széles körét „engedte be” a diszciplína történetébe, úgy véljük, a válogatás objektivitásáért bármely tudománytörténésznek nehéz lett volna többet tennie annál, mint amit Fodor a kötet megírásakor megtett.

Interpretáció: ki hogyan nyer említést?

A tudománytörténész nemcsak a szelekció eszközével élve formálja a diszciplínáról felvázolt képet: nem pusztán azt kell (illetve áll módjában) eldöntenie, hogy kit és mit méltat említésre művében, de azt is, hogy hogyan *interpretálja* őket és hozzájárulásukat a tudományterület alakulásához. Más szavakkal: nemcsak hogy a historikus dönti el, ki „szólalhat meg” a tudománytörténeti áttekintés porondján, de a megszólalók soha nem „beszélhetnek magukért” – valójában a tudománytörténész „beszélteti” őket. Fodor pedig sok esetben igen markánsan értékeli akár kortársai, akár elődei tevékenységét. Soós Márton orvos, földrajzi író 1803-as munkáját például a következőképpen értékeli: „*Elődeihez képest semmi tudományos haladást ne keressünk benne.*” (Fodor 2006, 47). Márton Béla kereskedelmi iskolai tanár, gazdasági geográfus ténykedését a róla szóló életrajzi részben úgy foglalja össze, hogy „*A magyar földrajztudomány szellemtörténetében nem hagyott nyomokat*” (688). A Magyar Földrajzi Társaság Erődi Béla elnökségével fémjelzett bő egy évtizedét (1893–1905 között) a következőképpen minősíti: „*Aligha tévedünk abban, hogy ez volt a magyar földrajztudomány történetének leginkább dilettáns korszaka*” (158). A falukutató mozgalmat pedig, amellyel Fodornak ideológiai

¹⁰ A viszonylag hosszabb önéletrajz összefüggésben lehet azzal is, hogy Fodor „bujkáló” kéziratai révén – Jobbitt (2013) szavaival – „*önmagának is emléket kívánt állítani*” (386).

és tudánypolitikai okokból egyaránt komoly nézeteltérései voltak, „*elfajult, a tudományosság köntösében díszelgő, de sanda politikai célokat követő*” (274) mozgalomnak nevezi. Hasonlóan sarkalatos megállapításokat tesz a szerző egyes tudományos és oktatási munkákról is („*sok olyan tankönyv van, amely egyenesen károsan befolyásolja a tanulóknak úgy ismereteit, mint gondolkodóképességét és általános műveltségét*” [463]).

Fodor a hazai geográfia legnagyobb elismerésnek örvendői képviselőit sem mindig illeti elismerő szavakkal. Cholnoky Jenőről, a budapesti Földrajzi Tanszék 1921–1940 közötti vezetőjéről kimondottan ellentmondásos képet fest. Kétségtelen, hogy nem fogja magát vissza a dicséretben, mikor a neves geomorfológus vitathatatlan szakmai eredményeiről van szó. („*Nagy tudása és magasan kiemelkedő eredményei [...] föléje helyezték valamennyi korabeli, sőt a külföldi geográfusok nagy részének is.*” [535] Modern morfológiai munkáját illetően egyetértően idézi Prinz Gyula véleményét: „*Nemzetközi vonatkozásban is számottevő, műfaj szempontjából nemcsak önálló, de szinte egyedülálló.*” [242]). Miközben azonban Fodor elismeréssel ír Cholnoky kitűnő földrajzi megfigyeléseiről, eredetiségéről, dinamizmusáról, írói és előadói tehetségéről, világossá teszi, hogy pl. a tanszék előző vezetője, Lóczy bizonyos pozitív jellemvonásait hiányolja belőle (mint kissé sarkalatosan írja, „*Cholnokyban mindezen képességekből sok hiányzott*” [531]), egyéniségének negatív vonásait pedig alkalmanként erősen, személyeskedő hangnemben bírálja. („*Sajnos nem egyszer fordult elő, hogy Cholnoky rossz néven vette, ha mások olyasvalamit megírtak, amit ő esetleg megígért, de sohasem csinált meg*” [240]; „*a megoldásokat többnyire önmagában kereste, s a mások eredményeit nem szerette magához mérhetőnek becsülni*” [535]. Nem sokkal „hízalgóbb” az a közbevetett gondolat sem, amely szerint „*Czirbusznak az egyetemi tanszékre 1910-ben történt kinevezetése után rövidesen az egyetemi kar választását úgy magyarázták, hogy az azért esett Czirbuszra, mert nem ismerték, s azért szólt Cholnoky ellen, mert ismerték*” [544]). Fodor tehát tudománytörténeti műve megírásakor – részint a vitathatatlan tények, részint talán egyfajta kiegyensúlyozottságra való törekvés miatt – láthatóan igyekezett kiemelni a hírneves geomorfológus erőnyeit, eredményeit, de a kettejük kapcsolatát terhelő konfliktusok határozottan rányomták bélyegüket a Cholnokyról írt megállapításaira.

Fodor Hunfalvy Jánosnak, a geográfia első hazai egyetemi tanárának munkásságát sem értékeli makulátlanul pozitívan. A jelenség azért érdekes, mert Hunfalvyról a későbbi kutatógenerációk tagjai jellemzően az „*üttörő elődöknek*” járó komoly tisztelettel szoktak említést tenni. Maga Fodor is hangsúlyozza,

hogy Hunfalvy „először foglalta össze mindazt az ismeretanyagot, ami előtte hazánk természeti viszonyairól egybehalmozódott már, de tömérdek helyen szét-szórva” (125), „az egyetem első geográfus professzorává való kinevezése tehát méltán érte, valóban versenyen kívül, egyetlen magyar volt ő akkor a földrajztudomány terén” (620). Más helyen azonban úgy fogalmaz, hogy Hunfalvy munkáiban „nem szerzője, hanem csak a térkép beszél”, „geológiai anyaga sem több földtani térkép szavakba foglalásánál”, „saját véleményét is igen elvértve fűzi valamihez” (127), de rámutat, hogy a maga korában ez is komoly eredmény volt („akkor viszont valóban ez kellett, legelsőnek ez kellett” [uo.]). Amikor viszont azt olvashatjuk, hogy „azután ebből nem is kellett több” (uo.), hogy Hunfalvy képtelen volt az újabb eszmék befogadására („nem lévén fejlődőképes egyéniség” [146] [!]), illetve hogy a tanítványairól „a Hunfalvy-iskola itt maradt dilettánsaiként” (156) esik szó, Fodor Hunfalvy-képe már közel sem tűnik egyértelműnek. Tovább árnyalja a kérdést, hogy Fodor egy helyen a következőt hozza fel Hunfalvy – ott is „dilettánsnak” nevezett – tanítványai mentségére: „nem adhattak jobbat, mint amit annak idején maguk kaptak a geográfiából” (171). Amennyiben ezt az – egyébként messzemenően vitatható, az egyéni tudományos innováció képességét jószerivel negligáló – kijelentést elfogadnánk, akkor a sokat bírált tanítványok dilettantizmusáért magát Hunfalvyt kellene okolnunk. Természetesen nyilvánvaló, hogy Fodor egyszer sem ír olyan kritikusan Hunfalvyról, mint például Cholnokyról vagy a falukutató mozgalom tagjairól. Munkásságáról és személyiségéről mégis olyan értelmezést ad, amely közel sem tekinthető teljesen pozitívnak.

Más esetekben Fodor éppenséggel árnyalja, más szerzők munkáiban teljesen elsikkadó szempontokkal egészíti ki egyes gondolkodók munkásságának értelmezését. Czirbusz Gézát, a budapesti Földrajzi Tanszék 1910–1920 közötti vezetőjét Fodor, bár sok tekintetben bírálja, mégsem ítéli el olyan hevesen, miként azt a korabeli tudóstársadalom tette.¹¹ Természetesen Fodor is többször említést tesz Czirbusz gyakorta becsmértelt zavarosságáról, szakmai tudásának hiányosságairól („inkább egy ki nem egyensúlyozott filozófiai eszmezavarig jut el” [541], „olvasottsága [...] felületes volt” [540]), ám időről-időre felhívja a figyelmet munkásságának pozitívumaira is („Az kétségtelen, hogy ebben az időtájban [t.i. a századfordulón – a szerk.] Lóczyin kívül még Czirbusz képviselt valami tudományos színvonalat” [160.]; „Még két nagy harcos »antropogeográfiai« munkájában is tömérdek érték, gondolat, eredeti eszme van felhalmozva.” [546]). Azt mondhatjuk, hogy Czirbusz A magyar földrajztudomány történetében

¹¹ Czirbusz kortársak általi megítéléséről l. Hajdú 2002.

– a kortársak zömének értelmezésétől eltérően – nem a magyar földrajz kártékony, inkább szerencsétlen szereplőjeként jelenik meg, aki sok tekintetben elmaradt korától, bizonyos vonatkozásokban azonban megelőzte azt („*Czirbusz tudományos tragédiájának éppen egyik legfőbb oka az volt, hogy bölcséletében és világnézetében túlhaladt már kora vastag materializmusán, tudományában pedig elmaradt kora színvonalától.*” [192]).

Ennek a viszonylag „megengedő” interpretációnak a háttérében két tényező is azonosítható. Az egyik, hogy Czirbusz, ha szerencsétlenül is, de éppen azt kritizálta a Lóczy-féle geográfiai felfogásban, amit később Teleki és az ő nyomdokain haladva Fodor is, ti. hogy a „lelkes embernek” nem maradt hely Lóczy materialista földrajzi rendszerében. A másik ok világnézeti természetű. Fodor kiemeli, hogy Czirbuszt nemcsak szakmai, hanem politikai tekintetben is erősen bírálták: konzervativizmusa és antimaterializmusának szakmai munkájától függetlenül is a liberális tudóstársak határozott elutasítását váltotta ki („*Még egy nem emlegetett, de rejtetten annál hátráltatóbb terheléssel jött Czirbusz, papi mivoltával, ami a század első évtizedének liberális, szabadkőműves szellemű fővárosi légkörében semmi esetre sem volt előnyös.*” [544]). Ebben a tekintetben a mélyen katolikus – és a szocialista fordulatot követően vallásos meggyőződése miatt is mellőzött – Fodor közelebb állt Czirbuszhoz, mint akár Lóczyhoz, ami újfent csak nagyobb megértésre, semmint hevesebb bírálatra ösztönözte a földrajzi tanszék vitatott megítélésű egykori vezetőjével szemben.¹²

A Fodor által megfestett tudománytörténeti képnek lényeges jellemzője az is, hogy a szerző szeretve tisztelt mesterét, Teleki Pált még az őt övező széles körű elismeréshez mérten is rendkívüli szavakkal illeti. Számára Teleki minden tekintetben kiemelkedik a valaha volt összes magyar geográfus közül (ő „*a legnagyobb magyar geográfus*” [6]; „*Kétségtelen, hogy ő volt a magyar geográfiának mindaddig legmélyebb tudású, legszélesebb műveltségű, legnagyobb tekintélyű, nemzetközileg elismertebb, legnagyobb skálán mozgó művelője.*” [764]). Sőt, Fodor néhány helyen odáig ragadtatja magát, hogy Telekit már-már mítikus magaslatokba emeli („*tudományunk háború utáni sorsa csaknem kizárólag Teleki kezében volt, vagy talán egyenesen maga volt tudományunk sorsa*” [236.]), ami Teleki valóban kiemelkedő tudományos érdemei ellenére is erőteljes túlzás. Fodor láthatóan Telekit is úgy helyezi el a hazai geográfia történetében, hogy

¹² Fodor liberalizmusával szemben táplált negatív érzései világosan tükröződnek következő, a földrajz helyzetéről tett megállapításában: „*bizony az egy század előtti viszonylag magas színvonalra elszűrült, mert e liberális kor egyformásított, sok mindent elszűrített, s egyéniségeket nem nevelt*” (145).

abban elsősorban kettejük szakmai és emberi kapcsolata, Fodornak a Teleki iránt érzett feltétlen tisztelete nyilvánul meg.

A fenti példák rávilágítanak arra, hogy Fodor egyáltalán nem tartózkodott kortársainak és elődeinek markáns minősítésétől, amelynek spektruma a személyeskedésbe hajló becsmérlésektől egy szigorú pedellus megrovásait idéző minősítéseken keresztül a heroizáló megjegyzésekig terjedt, többnyire nem teljesen alaptalanul, de nem is egészen indokolhatóan. A kézirat tehát közel sem képviseli azt az „elfogulatlan”, „érzelemmentes”, „objektív” szellemiséget, amelyet a tudománytörténészek gyakorta vindikálnak maguknak munkájukban, és amelyet Fodor néhány kitétele is sejtetni látszik („*ezt már egyedül csak magam írhattam meg [...] aki már mindent elfogulatlanul és nyugodtan le mer mérlegelni*” [6]).

Lényeges azonban, hogy a szerző jelen esetben még a bevezetőben világosan kifejti: alkotása nem tekinthető a megkérdőjelezhetetlen tudományos igazságok tárházának. Miként írja: „*Eredményeim természetesen minden tárgyilagosságra való törekvésem mellett is csak az én eredményeim, tehát mindenképpen szubjektívek. Más nem is kívánok mondani bennük, csak annyit, hogy én így láttam.*”¹³(4). Ez a nyílt és őszintén felvállalt önreflexió olyan érték, amellyel a tudománytörténeti munkák zöme még évtizedekkel később sem büszkélkedhetett, nemcsak hazánkban, de nemzetközi viszonylatban sem.¹⁴ Fodor személyes megjegyzései ráadásul így az objektív igazság köntösébe bújtatott egyéni minősítgetések helyett vállaltan szubjektív, de a korabeli tudánypolitikai viszonyokról, személyi kötődésekről és ellentétekről páratlan értékű, más művekből kinyerhetetlen információkkal szolgáló „ismeretmorzsákká” válnak.

A jelen felől megírt és értékelt történelem

Mivel a tudománytörténészek a jelen embereiként fáradoznak a múlt eseményeinek számba vételén és értékelésén, nem meglepő, sőt bizonyos mértékig elkerülhetetlen, hogy a jelen tudományos gondolkodását foglalkoztató kérdések mentén vizsgálódnak, és a múltbéli történesek értelmezésekor a saját korukra jellemző feltételezésekből indulnak ki (Livingstone 1979, 1992). Ezt a hatást csak erősíti, hogy a historikus potenciális olvasóközönsége is a jelenben, *ad absurdum* a jövőben él,¹⁵ ami önmagában arra sarkallja a szerzőt,

¹³ Kiemelés az eredeti szövegben.

¹⁴ Erre vonatkozóan érzékletes példákat említ az angolszász szakirodalomból Livingstone (1979, 1992).

¹⁵ Fodor esetében éppenséggel az utóbbi érvényes, figyelembe véve a munka „időkapszula”

hogy művét közérthetően, a kor szemléletmódját követve fogalmazza meg és bocsássa közre. (Igaz, a jövőbeli olvasók világlátását, gondolatmenetét a tudománytörténész sem ismerheti, de élhet – és számos tudománytörténeti munka tanúsága szerint jellemzően él is – azzal a feltételezéssel, hogy a jelen emberének szemével megírt műve még mindig érthetőbb lesz az utókor számára, mintha régebbi idők gondolatmenetét igyekezne továbbhagymányozni.)

Ez a prezentista, a történelmet a jelen felől író és értékelő szemlélet azonban korántsem veszélytelen; könnyen oda vezethet, hogy a szerző korának irányzataihoz kezdi el összeválogatni a vélt vagy valós „elődöket” a diszciplína jeles egyéniségei közül, így teremtve önigazolást bizonyos kortárs megközelítésmódok, kutatási tradíciók és egyben azok képviselői számára. Az ilyesféle, a „*jelen érdekei szerint írt történelmet*” (Stocking 1965, 215) előállító, „*a múltat a jelen rabigájában tartó*” (Livingstone 1992, 7) felfogás rendkívül félrevezető lehet, hiszen azt sugallja (és többnyire azt is feltételezi), hogy a megelőző korok tudósainak szemlélete, motivációja teljesen vagy jórészt azonos volt a jelenkor kutatóiéval, holott ez sok esetben nem felel meg a valóságnak. A prezentista szemlélet emellett könnyen azt a látszatot kelti, mintha a múlt gondolkodói tudatosan törekedtek volna egy olyan, később akár ténylegesen bekövetkezett állapot felé, amelyről valójában nem volt, nem lehetett képük, és amelynek a lehetősége talán meg sem fordult a fejükben. Ha tehát a tudománytörténész a „nagy elődök” keresése közben elragadtatja magát, és az „*ártalmatlan történeti magyarázat álcája alatt*” rendszeresen „*saját előítéleteit kapcsolja hozzá*” a legelismertebb személyekhez, az általa megírt tudományhistoria a diszciplína múltja helyett elsősorban csak azt fogja bemutatni, ahogy a szerző „*a boldogját járhatja a holtakkal*” (Skinner 1969, 13–14).

A lehetséges problémák azonban itt még nem érnek véget. Gyakorta előfordul, hogy a múltat kizárólag a jelen szemüvegén át vizsgáló tudománytörténész a megelőző korok valamennyi gondolatát, eredményét egyoldalúan saját kora értékrendjéhez méri. Ez általában valamely kortárs szemlélet „ideális doktrínaként” való értelmezésében ölt testet, ahol az elmúlt évtizedek és évszázadok fejleményei aszerint kapnak pozitív vagy negatív értékítéletet, hogy a mából visszafelé tekintve mennyiben látszanak megalapozni, előmozdítani az „ideális doktrína” kibontakozását. A történelem értelmezése ilyenkor olyasféle – markánsan evolucionista – zsinórmérték mentén történik, amely „*a felvilágosulatlan*

jellegét és szerzője szándékát, hogy egy olyan kézirattal, amelynek „*belátható időn belül való közrebocsátására [...] 1948-ban még csak a leghalványabb reménység sem mutatkozik*” (Fodor 2006, 6), az eljövendő remélt „újrakezdés” során tegye elérhetővé a szükségesnek vélt tudománytörténeti ismereteket.

múlt felől a dicsőséges jelen felé tartó haladást vázol fel” (Livingstone 1992, 5). Ebben az összevetésben egy, a maga korában periférikus, csekély tudományos nóvumot hordozó, a kortársak érdeklődésére kevésbé számot tartó, a társadalom igényei szempontjából kevésbé releváns, sőt akár relatíve inkoherens és kiforratlan koncepció is „előremutatónak”, „fejlettnek” minősülhet, ha bizonyos későbbi gondolatok – vagy azokhoz hasonlóknak látszóak – megjelennek bennük. A maga idején rengeteg új kérdést felvető, újszerű kutatási irányokat feltáró, sokaknak inspirációt adó, átgondolt és szofisztikált, ám az „ideális doktrínától” eltérő irányba mutató (vagy mutatni látszó) szemlélet ugyanakkor a tudományos gondolkodás „zsákutcájaként”, „téves”, sőt akár „káros” trendként kerülhet bemutatásra egy prezentista szemléletű tudománytörténeti munkában. Hasonlóképpen az egyes irányzatokhoz ily módon hozzákapcsolt minősítések az egyes szemléletek képviselőire is „átragadnak”.

A fenti jelenségek Fodor kötetében is megfigyelhetők, *A magyar földrajz-tudomány történetét* markáns prezentista szemlélet hatja át. Ez egyes esetekben egyszerűen abban nyilvánul meg, hogy a szerző úgy ír bizonyos tudományos eredményekről, mintha azok egy, csak generációkkal később megjelenő irányzat célzatos, tudatos megalapozását szolgálták volna. Jellemző példaként említhetjük erre Fodornak a Bél Mátyásról (1684–1749) írt gondolatait: „*kitűnő alap már az ő felfogása a később kifejlődött államismék számára, a történet már benne van, a közigazgatási egység már kiinduló terület, s ha majd kifejlődik a statisztika és nemzetgazdaságtan, azok eredményei már akadálytalanul belecsatlakozhatnak, hogy kialakuljon az államisme*” (Fodor 2006, 73). Hasonló értelmezést tükröznek azok a sorok is, amelyek szerint Bél Mátyás „*kétségtelenül előkészítő tagja volt annak a szellemnek, ami azután a földrajz öncélúságának elvesztésére vezetett, ami csak a történelem segéd tudományát csinálta abból*” (uo.). Fodor itt valójában egyetlen olyan adatot sem közöl, amely érdemben igazolhatná, hogy Bél a „geographia” és még nem is létező diszciplínák keveredése révén létrejött új irányzatokhoz kívánta volna megteremteni az „alapot”, vagy hogy valamiféle, sok évtizeddel későbbi „szellemet” készített volna elő – vagyis olyan értelmezési keretbe erőlteti Bél, amelynek az ő korában alapvetően nem volt, nem lehetett relevanciája.

Fodor tudománytörténeti műve szemléletes példáját adja egy „ideális doktrína” meghatározásának és zsinórmértékként való alkalmazásának. A szerző jól láthatóan evolucionista módon értelmezi a geográfiai ismeretek időbeli alakulását, még ha ki is emeli, hogy az általa vélelmezett fejlődés nem lineáris („*A fejlődés sem volt egyirányú, s a kor szerinti sorrendben egymást követő*

szervezők és művek sem jelentenek egyetlen és töretlenül emelkedő fejlődési vonalat” [111]). A fejlődés valaha elért legmagasabb szintjét Teleki tájféldrajzában látja, amely egységes, szintetikus és önálló (vagyis nem valamely más diszciplína „segédtudománya”). Ehhez mérten aztán felfűzi azt a fejlődési „láncolatot”, amely egyes kiemelkedő, középkori és kora-újkori tudósoktól indulva elvezet az államismeíró Bél Mátyáson át az enciklopedizmus csúcsát jelentő Hunfalvyig, majd az első „vérbeli” természettudóson, Lóczyin keresztül a már természeti geográfus Cholnokyig, végső soron pedig a „*legnagyobb magyar geográfusig*” (6), az egyenesen „*földfelszínen bemutatott filozófiát*” (256) művelő Telekiig.

Ebben a szemléleti keretben mindenki elsősorban annak megfelelően ítéltetik meg, hogy műveiben mennyire látja fellelhetőnek Fodor a Teleki-féle tájféldrajz szemléleti előzményeit. Ez különösen szembetűnő olyan gondolkodók esetében, akik sok évtizeddel, akár több évszázaddal Teleki előtt éltek, így alkotásaiknak a tájféldrajz csíráit kereső értékelése meglehetősen anakronisztikusnak tűnik. Bertalanffi Pál jezsuita gimnáziumigazgató (1706–1763) munkásságát például azért dicséri Fodor, mert „*benne van az az egészen modern felfogás is, hogy a földrajz tárgya a természet, és az embernek a természetre való visszahatása*” (31). Hanusz István reáliskolai igazgatónak (1840–1909) pedig azt írja a javára, hogy „*mintha az ő finom és érzékeny lelke valamit már előre érzett volna a tájlelektani tanulmányok lehetőségeiről is*” (604).

A prezentista és evolucionista szemlélet alkalmazásának, valamint az „ideális doktrína” felvázolásának az a veszélye is megvan, hogy a tudománytörténész, miután „elhelyezett” valakit a maga tudományos „fejlődéstörténetében”, az illető tevékenységéből következtet arra, ki mit mondott, mit csinált volna, ha tovább lehetett volna tevékeny részese a diszciplína alakulásának. Ezek a következtetések jellemzően rendkívül spekulatívak, a historikus mégis bizonyos, vagy legalábbis igen valószínű információként közölheti őket. Az efféle „szellemidézés” egyrészt könnyen azt a célt szolgálhatja, hogy valakit az általa meg nem tett, de visszamenőleg belőle „kinézett” lépések, gondolatok alapján lehessen kortársai alá vagy fölé helyezni. Másrészt a tudománytörténész által kiemelkedőnek tekintett gondolkodók cselekedeteinek spekulatív továbbvezetése alkalmas lehet arra, hogy mintegy megmutassa, merre *kell, kellene* továbbmennie a diszciplína képviselőinek, erősnek látszó jogalapot gyártva ezzel a saját maga által szorgalmazott lépések számára.

Fodor kötetében mindkét megoldásra találunk példát. Thirring Gusztávról, aki Hunfalvy-tanítványként mestere halálát követően nem kelt versenyre

a tanszékvezetésre pályázó Lóczyval, hanem az egyetemi tanársegédséget feladva statisztikusként épített karriert, a következőt írja: *„Ha Lóczy helyett ő követte volna Hunfalvyt a tanszéken, alighanem reneszánszát élte volna meg a Ritter-Peschel irány, s Thirring át tudta volna ezt vezetni a következő fejlődési fokozatba, Ratzel geográfiájába is”* (143). Fodor ezzel az általa szakmailag és emberileg egyaránt sokra tartott Thirringet a valóságban soha meg nem történő cselekedetekre alapozva emeli magasabb szintre a diszciplína képzeletbeli hierarchiájában Hunfalvy Jánosnál, akit nem tekintett *„fejlődőképes egyéniségnek”* (146). Más helyen Teleki Pál munkássága kapcsán azon gondolkodik, hogy ha mesterének *„megfelelő írói készsége, több politikai nyugalma lett volna, a »Kozmosz«-hoz törekvő nagy földrajzi szintézis megírásával ajándékozhatta volna meg a magyar és a nemzetközi geográfiát”* (232). Ez a vélekedés újfent erősen spekulatív (függetlenül Teleki kétségkívül kiemelkedő szakmai eredményeitől és tudományszervezői fáradozásaitól), azonban világos iránymutatásnak tűnhet arra nézvést, merre kellene a hazai geográfiának tartania Fodor Ferenc megítélése szerint Teleki 1941-es öngyilkosságát követően. (Ez egyértelmű megfogalmazást is nyer a következő sorokban: *„A Teleki-féle célkitűzés, bár egészen megvalósítani ő sem tudta, (...) olyan gondolatvilágot adott a geográfiának, amely felé törekedni mindenkori eszményi cél marad”* [256])

Figyelemre méltó, hogy *A magyar földrajztudomány történetében* nemcsak egyfajta „ideális földrajz” körvonalazására, de az „ideális geográfus” karakterének felvázolására is sor kerül, méghozzá Fodor ezeket a jellemvonásokat egyetlen hús-vér személyiségben látja megtestesülni: a szinte áhítattal tisztelt mesterében, Teleki Pálban, *„a legnagyobb magyar geográfusban”* (6). Szavai szerint *„kétségtelen, hogy ő volt a magyar geográfiának mindeddig legmélyebb tudású, legszélesebb műveltségű, legnagyobb tekintélyű, nemzetközileg elismertebb, legnagyobb skálán mozgó művelője”* (764), aki *„a magyar nemzetnek is egyik legnagyobb államférfija”* (766), az *„egyik legnagyobb magyar nemzetnevelő”* (767) volt. Teleki példa számára arra is, hogyan kell beemelnie egy, a külföldi eredményeket naprakészen ismerő földrajztudósnak *„nemzetközi vonatkozásban is új gondolatkört (...) a geográfiába”* (765), miközben azt *„a legmélyebb magyarként”* (767) *„a nemzeti célok szolgálatába”* állítja (765), illetve a hazai eredményeket *„előkelő külföldi tudományos és politikai fórumokon”* adja közre (769). Fodor nagy elismeréssel hangsúlyozza továbbá, hogy Teleki *„egyensúlyt tudott tartani a gyűlölködő társadalmi osztályok között és képes volt féken tartani a szélsőségeket”* (uo.), miközben *„puszta létezése”* a diszciplínán belül is megteremtette és fenntartotta *„a geográfusok egymáshoz való viszonyának békés*

jellegét, egymással való összeférhetőségüket, s a Földrajzi Társaság helyzetének befelé és kifelé való egyensúlyát” (276). Teleki tehát a kiemelkedő tudományos kvalitásokkal rendelkező, a nemzetközi és a hazai geográfiát hídként összekapcsoló, államférfiúi szerepet is betöltő, hazáját a tudományra alapozva szolgáló és vezető, az őt befogadó közösségek belső harmóniáját megteremteni igyekvő és képes egyéniségként jelenik meg.

Fodor e jellemvonásokat természetesen más kutatók személyiségében is keresi, és vagy azonosítja, vagy határozottan felhívja a figyelmet hiányukra. Mesterén kívül azonban egyetlen „hőst” sem talál a geográfiában, aki Teleki minden pozitív vonásával egyszerre bírt volna. A többi jeles földrajztudós közül Lóczy Lajos személyéről festi a leginkább pozitív képet. Lóczy mindig pozitív szereplőként tűnik fel a hazai geográfia színpadán, akinek a hazai földrajz tudományos szintre emelésében játszott döntő szerepét, a Balaton Bizottság létrehozásában megnyilvánuló kiváló szervezőkészségét, valamint emberi nagyságát (szerénységét, kompromisszumkészségét, önös érdekeivel szemben a tudomány szempontjainak előtérbe helyezését) többször méltatja Fodor, azonban vele kapcsolatban visszafogottabban fogalmaz, mint Teleki kapcsán. (Lóczyt inkább Teleki egyfajta „előképeként” mutatja be, aki alapvetően a grófra is jellemző személyiségjegyeket mutatja, de kvalitásaiban még valamelyest elmarad a „génusz” Telekitől.) Lóczy utódja az egyetemi tanszék élén, Cholnoky Jenő azonban elsősorban éppen azzal vívja ki ismétlődően Fodor – általában finom, de határozott – bírálatát, hogy cselekedetei nem tükrözik a Telekire oly jellemzőnek ítélt kompromisszumkészséget, az emberi kicsinyességtől való mentességet.

Fodor Teleki egyszerre érvényesülő nemzetközi szemléletét és nemzeti elkötelezettségét is meghatározó jelentőségű zsinórmértéknek tekinti, kortól függetlenül: még a 18–19. század fordulóján élt államisme-író, Schwartner Márton méltatásaképpen is kiemeli, hogy „nem az előző magyar, hanem a legjobb külföldi szerzőktől vette módszerét (...) de azt erdélyi-magyar lelkén szűrte keresztül” (92).¹⁶

¹⁶ Érdekes adalék, hogy a magyar nemzeti kötődés pozitívumát Fodor – esetenként némi humorérzékkel – még egészen fanyar helyzetekben is kiemeli. A „Magyar geographia” című 18. századi munkáról például a következőket írja: „Első magyar nyelvű leíró geográfiánk [...] sajnos, plágium, de szerencsére egyik magyar szerző egy másiktól vette át, s így mégis csak magyar földön született.” (77.; a kiemelés jelen sorok írójától származik).

Mesterséges harmónia megteremtése – tényleges harmónia megbontása

A tudománytörténeti művek gyakori jellemvonása, hogy egy adott szerző munkásságát, vagy egy bizonyos kutatási irányzat eredményeit olyan momentumok kiemelésén keresztül mutatják be, amelyek a fokozatos építkezés és kibontakozás képét sugallják, az egyéni életműveket és a tudományos tradíciókat koherens, ellentmondásmentes „kerek történetként” ábrázolják (Livingstone 1979, 1992). Ezt az eljárást legfőképpen gyakorlati és didaktikus megfontolások motiválják, hiszen általa lehetőség nyílik egy-egy személyiség vagy irányzat (vélt vagy valós) *esszenciális*, akár kevésbé képzett olvasók számára is könnyen befogadható ismertetésére, ami különösen fontos szempont például a tankönyvi funkciót is betöltő tudománytörténeti művek megírásánál. Az eljárás fő problémáját az képezi, hogy ellehetetleníti azoknak az útkeresési fázisoknak, belső vívódásoknak és vitáknak, szemléleti változásoknak a bemutatását, amelyekre jellemzően minden kutató pályafutásában és valamennyi kutatási irányzat történetében sor kerül.

Előfordulhat továbbá, hogy a mesterséges „harmóniateremtés” bizonyos tudósok munkásságából a vitathatóbb, ellentmondásosabb, akár a tudománytörténész által problematikusabbnak érzett momentumokat szűri ki, miközben más gondolkodók tevékenységének éppenséggel a pozitívabb vonatkozásai szorulhatnak háttérbe. Ennek könnyen az lehet a következménye, hogy a sohasem teljesen tökéletes, de sohasem egészen jelentéktelen egyéni tudományos életművek egy része „hibátlanabbnak”, míg egy része ellentmondásosabbnak, megkérdőjelezhetőbbnek fog tűnni a valóságosnál. Ez a tudománytörténész tudatos szándéka ellenére is bekövetkezhet, ugyanakkor célzatos manipulációkra is lehetőséget adhat.

Fodor munkájának komoly értéke, hogy az egyes irányzatok ismertetésekor alapvetően nem él az erőteljes harmóniateremtés eszközével; nem törekszik a természetes kutatási „zavaroknak” a kiszűrésére, hanem többnyire részletesen kitér a különböző irányzatok jellemzőinek az alakulására és ezek okaira. Az egyes geográfusokat illetően már összetettebb a helyzet. Több esetben megfigyelhető, hogy Fodor annak megfelelően hangsúlyozza inkább a rendszerességet vagy a rendszertelenséget valakinek az életművében, illetve az egyes munkáiban, hogy az illetőt összességében mennyire tartja pozitív, „előremutató” személyiségnek. Teleki Pál esetében például megemlíti, hogy a miniszterelnök-geográfusnak „nem voltak kiemelkedőbb írói kvalitásai, s iszonyodott a szisztémáktól, a rendszerességtől” (767), hogy „módszertani korlátokkal nem szorította magát kijárt ösvényekre, hanem teljesen szabadon és egyénien kezelte

anyagát” (764), miáltal „csaknem valamennyi [műve] igen-igen nehéz olvasmány” (767). Ezt azonban Fodor nem minősíti problémának, inkább csekély jelentőségű mellékkörülményként említi, miközben folyamatosan a közel tökéletes koherencia meglétét sugallja Teleki műveinek szellemiségében, amikor munkásságát egyenesen „a földfelszínen bemutatott filozófiának” írja le (256). Az olvasóközönség által érzékelhető inkohereenciákról pedig úgy ír, mintha ezek döntően a Telekit teljesen megérteni még nem képes kortársak korlátos befogadóképességéből fakadnának („Ebbe a célkitűzésbe senki sem követhette Telekit a magyar geográfusok közül, ez annyira egyéni és egyedül neki megengedhető szellemi magaslat volt, amelyet a gyakorlati élet még nem is bírt el, nem is kívánt meg.” [uo.]).

Más gondolkodóknál azonban, akikről kevésbé pozitív Fodor véleménye, a tudományos alkotásokban megfigyelhető rendszertelenség súlyos hiányosságként kerül értelmezésre. Az államisme-író Bél Mátyásról például azt emeli ki, hogy „valóban mindent közölt, tehát ami adat egy-egy megyéről kezéhez jutott. Ezek azonban semmiféle más kapcsolatban nem állnak egymással, mint csak abban, hogy egyazon megye, illetve város területéről származnak” (73). A fentiek fényében Fodor – a Telekinél követett érvelés helyett más gondolatmenetet követve – arra a megállapításra jut, hogy „Bél minden nagy tudománytörténeti jelentősége mellett sem geográfus még”, ellenben „kétségtelenül előkészítő tagja volt annak a szellemnek, ami azután a földrajz öncélúságának elvesztésére vezetett, ami csak a történelem segédtudományát csinálta abból” (uo.).

A mesterséges harmónia megteremtésének sajátos formája, amikor a tudománytörténész bizonyos (látszólagos) hasonlóságok nyomán olyan személyiségek, illetve munkák között teremt markáns, közvetlen kapcsolatot, amelyek közt a valóságban ilyen nem volt, vagy legfeljebb rendkívül áttételes formában érvényesült. Ez az eljárás lehetőséget adhat arra, hogy a historikus egy adott gondolkodót (következtesen) nála „nagyobb”, (még) szélesebb körben elismert, vagy éppenséggel kisebb hatású, kevésbé sokra tartott személyiséggel említsen együtt. Előbbi esetben a gondolkodó „magasabb”, míg utóbbi esetben „alacsonyabb” szintre kerül a diszciplína történetének képviselői között.

Fodor munkájára e tekintetben leginkább az a jellemző, hogy nem fogad el kritikátlanul minden, más tudománytörténészek által vélelmezett kapcsolatot különböző személyek között, hanem igyekszik pontosan utánajárni ezek tényleges létének vagy spekulatív jellegének. Különösen nagy hangsúlyt fektet erre a régebben élt gondolkodók esetében, akiknél a tényleges hatások és kapcsolatok feltárása az évszázadok távolából komoly nehézségekbe ütközik.

Varga Márton akadémiai tanár (1767?–1818) esetében például rámutat: „Vannak, akik Varga könyvében már Humboldt szellemének nyomait keresik (Incze Andor), nem gondolva meg, hogy e mű megjelenése idején Humboldt még csak meg sem indította amerikai nagy útművét sem, s hogy berlini előadásait is csak 1827-ben kezdette meg” (49). Varga könyve tehát, miként Fodor egyértelművé teszi, szellemiségét „alighanem inkább a kor szellemétől, mintsem az akkor még meg sem nyilatkozott Humboldttól kapta” (uo.). Hasonló módon tisztázza Fodor a „humboldti hatás” kérdését Katona Mihály komáromi református gimnáziumi tanár esetében (1764–1822): „hogya mint Incze mondja, Humboldt szintetikus szemlélete élne munkáiban, az erősen túlzás, hiszen Humboldt szintetikus természetszemléletének evangéliuma, a Kosmos, Katona halála után is csak két évtizeddel kezdett megjelenni” (51).

Néhány esetben ugyanakkor előfordul, hogy Fodor mégis rendkívül határozott és közvetlen kapcsolatot vázol föl olyan esetekben, amikor ezek meglehetősen közel sem ennyire egyértelmű. Mesterét, Teleki Pált, rendszeresen a legnagyobb szellemi elődök, elsősorban Alexander von Humboldt méltó követőjeként mutatja be. Szavai szerint „Telekiben egy »neo-humboldtizmus« támadt fel, hatott és épült bele a magyar földrajztudományba” (232), hiszen „Humboldt nyomán egyedül ő hangoztatta magyar geográfiánkban (...) (a) tájtényező figyelembe vételét” (uo.). Fodor Teleki szintetikus földrajzát „egy új humboldti gondolat” (70) megnyilvánulásaként értelmezi, és a mesterében rejlő tudományos potenciált is Humboldtéhoz hasonlítja: „ha megfelelő írói készsége, több politikai nyugalma lett volna, a »Kozmosz«-hoz törekvő nagy földrajzi szintézis megalkotásával ajándékozhatta volna meg a magyar és a nemzetközi geográfiát” (232). Telekinek a hazai geográfia történetében játszott rendkívül jelentős szerepe ellenére ez a közvetlen – és Teleki személyét még jobban magasztaló – összehasonlítás meglehetősen ambiciózusnak tűnik, figyelembe véve, hogy Humboldt nem egy ország nemzeti földrajztudományának, de az egész nemzetközi geográfiának volt az egyik legnagyobb, évszázados hatású egyénisége, akit – Carl Ritterrel egyetemben – mindmáig a „tudományos földrajz” megteremtőjének tekintenek. Fodor műve tehát nem mentes a mesterséges harmóniateremtés problémájától, ugyanakkor ez a jelenség – számos tudománytörténeti műtől eltérően – nem ölt rendkívüli méreteket benne.

A korabeli kontextus figyelembevétele

A tudománytörténeti munkák gyakorta visszatérő hiányossága, hogy a múltbéli szerzők eredményeinek értékelésekor kevés figyelmet fordítanak arra a diszciplináris és társadalmi közegre, amelybe a tudományterület adott időszakban beágyazódott. Ennek egyik gyakori következménye az internalista szemlélet, amely a diszciplína alakulását a külső tényezők messzemenő negligálásával, a tudományt valamiféle „zárt tartálynak” tekintve próbálja értelmezni (Livingstone 1992). Az olvasó számára ilyen esetben láthatatlanná válik számos fontos hatás, amely a tudósok gondolkodását új irány(ok)ba terelte, a diszciplína személyi és intézményi viszonyainak alakulását formálta, akár korábban periférikus témaköröket tett „divatossá”, hagyományos kérdéseket pedig a kutatók érdeklődési körén kívülre szorított. Elsikkad, hogy minden diszciplína belső viszonyaira hatnak más tudományterületek folyamatai; hogy a tudományos gondolkodást befolyásolja a társadalmi közeg, a társadalom elvárásai; és hogy a tudomány sohasem teljesen független a hatalomtól, a hatalom birtokosainak érdekeitől.

A magyar földrajztudomány története ilyen tekintetben rendkívül pozitív ellenpéldának tekinthető. Fodor részletes képet fest azokról a tudományon kívüli, illetve más diszciplínák felől érkező hatásokról, amelyek a hazai geográfia képét formálták. Bemutatja, miként befolyásolta, inspirálta a korai magyar földrajzi gondolkodást az őshaza keresésének szándéka; hogy a felvilágosult állam adminisztrációs, gazdasági, politikai igényei miként adtak lendületet az államisme-írásnak; hogy a 19. században a történelemtudomány és a statisztika, majd a századfordulón a geológia hatása miként formálta át a geográfiai gondolkodást; vagy hogy milyen döntő hatással volt a hazai geográfia általános helyzetére a trianoni békediktátum és az azt követő időszak revíziós politikája. (Fodor utóbbira rendkívüli – a hatalom és a tudomány kapcsolatát taglaló mai munkákéhoz hasonló – világossággal mutat rá: „A magyar geográfiának sohasem volt annyi mondanivalója és sohasem volt annyi hallgatója, sohasem nyíltak meg előtte annyira az anyagi erőforrások, mint amikor az országot kellett menteni. A magyarságnak sohasem volt ennyi geográfiai öntudata és geográfiai jelszavakból sohasem volt annyi az ajkakon és annyi ajkon, mint e tragikus télen” [Fodor 2006, 217–218]).

Fodor a hazai geográfia alakulását a nemzetközi tendenciák fényében is folyamatosan igyekszik elhelyezni, az általa írt tudománytörténet látóköre „nem ér véget” Magyarország mindenkori határainál. Ennek kapcsán persze egyrészt a kétoldalú tudásáramlás lassúságára hívja fel a figyelmet. A kezdetektől

a 20. század elejéig számos alkalommal kiemeli, hogy a nyugatabbi fekvésű nemzetek eredményei időbeli késéssel értek el hozzánk („*időbe került, amíg a nyugaton kiejtett hang a félkelet magyar földről visszaverődött, mindig megfelelő késéssel*” [15]), a hazai kutatások pedig többnyire nem csekély lemaradással követték a nemzetközi trendeket („*a magyar földrajzi tudomány tehát tagadhatatlanul erősen lekéslett a hazai föld tudományos tanulmányozásában*” [162]). Ezzel párhuzamosan a magyar geográfia is csak igen ritkán tudta megmutatni ereényeit a külvilág számára. („*Geográfiánknek soha ki nem pótolta mulasztása volt az, hogy nem voltak idegen nyelven is író művelői, akiknek tollából megismerhette volna a külföld a magyar földet; vagy ha voltak is, munkájuk idegen nyelven nem jelenhetett meg.*” [241]) Kivételt jobbra egy-egy kiemelkedő hatású gondolkodóban lát Fodor (például Lóczyban, Cholnokyban és Telekiben), akik mind a külföldi eredmények követésében és magyarországi bevezetésében, mind a hazaiak nemzetközi közreadásában kulcsszerepet tölthettek be. Másfelől azonban rámutat, hogy ha esetenként jelentős késéssel is, de a nemzetközi elméleti, módszertani vívmányok végül mindig „elérték” a magyar földrajzi gondolkodást, és érdemi hatást gyakoroltak rá. (Ahogy írja, „*tudományunk történetében még a külföldi eltévelyedéseknek is megvolt a magyar visszhangja*” [14].)

Fodor Ferenc a tudomány társadalmi, diszciplináris, nemzetközi kontextusának áttekintése során rendszeresen mérlegre teszi a hazai geográfia alkotásait olyan tekintetben, hogy mennyire feleltek meg a maguk kora elvárásainak. Ez nem bizonyul összeférhetetlennek azzal, hogy – a már ismertetett módon – egyfajta „ideális doktrína” szempontrendszeréhez is hozzá mérí a különböző korok eredményeit. Míg ugyanis utóbbit egy általános érvényű (nek szánt) értékítélet megalkotásához használja, amely alapján a tudományos alkotásokat és alkotókat – növekvő „értéksorrendben” – egy történelmi léptékű fejlődési sorba illeszti, az akár egészen „tudománytalanok” minősített műveknél is utal arra, hogy ezek a maguk közegében értékkel bírtak. A 17–18. századi államismékről például azt írja, „*bármennyire is tudománytalanok ezek a művek, mégsem lehet tőlük megtagadni azt, hogy szükségesek és hasznosak voltak*” (87). Hunfalvy János több szempontból kritikával illetett munkássága kapcsán pedig úgy fogalmaz: „*akkor viszont valóban ez kellett, legsősnek ez kellett*” (127). Nem mondhatjuk tehát, hogy Fodor ne vette volna bizonyos mértékig figyelembe az egyes eredmények megítélésekor a maguk korának elvárásait, követelményeit, bár kétségtelen, hogy ezeknél nagyobb súlyt fektetett az „ideális doktrínának” való megfelelés szempontjára.

Összegzés a kötetről

Írásunk célja az volt, hogy Fodor Ferenc *A magyar földrajztudomány története* című vaskos kéziratát, amely több évtizedes kézirat létet követően 2006 óta kiadott kötet formájában is elérhető az olvasóközönség számára, a tudománytörténet-írás általános kihívásait, problémáit taglaló kurrens nemzetközi munkák¹⁷ fényében tegyük elemzés tárgyává. Az áttekintés eredményei fényében azt mondhatjuk, hogy Fodor a tudománytörténet-írás megannyi tipikus problémája közül nem keveset tudatosan elkerül, vagy ahol ez (akár technikailag sem) lehetséges, több esetben – komoly önreflexióról tanúbizonyságot téve – maga hívja fel a figyelmet munkájának korlátaira.

A Fodor által a magyar geográfia történetébe beválogatott szerzők, művek és adatok köre mind a korábban, mind a kézirat megírása óta született bármelyik hasonló hazai munkához viszonyítva példátlanul átfogó. A súlyozásban ugyan a kritikus értékelő találhat kisebb aránytalanságokat, ezek azonban nem tekinthetők erősen túlzónak. Úgy látjuk tehát, a válogatás – teljesen sosem biztosítható – objektivitásaért rendkívül nehéz lett volna többet tenni, mint amennyit Fodor megtett.

Az egyes egyéniségek és munkásságuk megítélése, interpretációja sok esetben markáns szubjektivitást tükröz, amelyet azonban Fodor a kötet legelején világosan felvállal, és az olvasó figyelmébe ajánl. Ez az őszinteség nemcsak a maga korában, de azóta is sok esetben hiányzott/hiányzik számos (nemcsak hazai) tudománytörténeti munkából, amely a maga koncepciózus, akár egyoldalú értelmezési keretét „objektívnek”, „semlegesnek” igyekszik bemutatni.

Mindezzel együtt Fodor opusa sem teljesen mentes a tudománytörténeti munkák problematikus vonásaitól. A szerző erősen prezentista szemléletben írta meg munkáját, miközben a legfőbb zsinórmértéket minden tudományos alkotás és alkotó megítélésekor a szintetikus tájföldrajzhoz (mint „ideális doktrínához”), illetve Teleki Pálhoz (mint „ideális geográfushoz”) történő viszonyítás képezi. Ez bizonyos folyamatokat anakronisztikus értelmezési keretbe kényszerít bele, és akár olyan későbbi tendenciák, fejlemények alapján

¹⁷ Livingstone két műve, amelyekre az áttekintés során legnagyobb mértékben támaszkodtunk, megjelenési dátuma (1979 és 1992) alapján valójában aligha mondható már „mainak”, azonban a nemzetközi földrajzi szakirodalomban a maguk kategóriájában még mindig ezek jelentik a fő viszonyítási pontot. Az, hogy a magyar nyelvű geográfia történeti szakirodalomban alkalmazásukra mindmáig nemigen került sor, sőt érdemi bemutatásukra (Gyimesi 2011b) vagy akár utalásszerű említésükre (Czirfusz 2011a, 2011b, 2012, Győri 2014) is csak az utóbbi esztendőkhöz és elvéve, alapvetően a hazai földrajztudomány sok évtizedes – önmagát a rendszerváltás után is sok esetben újratermelő – relatív nemzetközi elszigeteltségével, „zárkózottságával” magyarázható.

vet pozitív vagy negatív fényt egyes munkákra, amelyek az adott korban nem voltak előreláthatóak. Mindeközben Fodor több esetben erősen spekulatív feltételezésekbe bocsátkozik arról, mi történt volna bizonyos – be nem következett – helyzetekben (ha Lóczy helyett Thirring követte volna Hunfalvyt a pesti egyetemi tanszéken, ha Telekinek „több politikai nyugalma” lett volna stb.), és ezeket a feltevéseket kijelentő módon, vagy nagyfokú valószínűségüket sugallva („alighanem”) veti papírra, miáltal a spekulatív jelleg elsikkad.

Megjelenik Fodor művében a mesterséges harmóniateremtés és –bontás eszköze is. Több esetben jól kitapintható, hogy egy adott szerző munkásságában vagy egy-egy konkrét művében tapasztalható koherenciát, illetve annak bizonyos fokú hiányát annak függvényében bírálja vagy mentegeti, hogy milyen szakmai, emberi véleménye volt az illető gondolkodóról. Ugyanakkor Fodor körültekintően elkerüli azt, hogy direkt kapcsolatot vélelmezzen és sugalljon olyan személyek és alkotások között, ahol ilyen nem volt, sőt nem egyszer rámutat más historikusok efféle természetű tévedéseire. Egyúttal az internalista, a vizsgált tudományos közeget zárt rendszerként értelmező szemléletmód is távol áll Fodortól, lévén ő a hazai geográfia diszciplináris kapcsolataira, nemzetközi kötődéseire és behatásaira, valamint a korról korra változó társadalmi, politikai, hatalmi keretfeltételekre és elvárásokra is utal.

A fentiek alapján összességében azt mondhatjuk, a kurrens geográfiatörténet-írási elvek szemüvegén keresztül nézve *A magyar földrajztudomány története* rendkívüli, elismerést érdemlő tudományos teljesítmény, amelynek szemlélete ugyanakkor több ponton vitatható (hogy „sok” vagy „kevés” helyen, viszonyítás kérdése). Így tehát alaptalan volna megkérdőjelezni a kötet komoly erőnyeit, ugyanakkor a kézirat és szerzője heroizálását sem látjuk indokoltnak.

Összegzés jelen tanulmányról

Fodor Ferenc művének fenti áttekintését az a szándék motiválta, hogy új szempontok érvényre juttatásával hozzájáruljunk *A magyar földrajztudomány történetének* és lehetséges értékelési szempontjainak mélyebb átgondolásához. Fontosnak tartjuk ugyanakkor, hogy azokat az elveket, amelyek mentén Fodor kötetét áttekintettük, saját írásunkra is alkalmazzuk, és önreflexív módon rámutassunk tanulmányunk tovább- és átgondolási lehetőségeire.

Jelen sorok írójának is meg kellett küzdenie a szelekció kérdésével. El kellett döntenünk, hogy mely szempontok mentén értékeljük Fodor írását; alapvetően Livingstone kapcsolódó műveire támaszkodtunk, amelyek napjainkban

nemzetközileg „etalonnak” számítanak, és amelyek felhasználásától a leginkább újszerű megfontolások bevezetését reméltük Fodor recepciójába éppúgy, mint a hazai geográfiatörténeti gondolkodásba. Meg kellett fontolnunk, hogy megállapításainkat mely Fodor-idézetekkel kívánjuk illusztrálni, alátámasztani. Ennek során mindig az általunk legfrappánsabbnak tartott részletek kiválogatására törekedtünk, ami azonban elkerülhetetlenül szubjektív módon történt. Röviden ismertettük azt a kontextust, amelyben Fodor kézírata megírásra került, amelyben kötetként megjelent, és amelyben jelen tanulmányunk elkészült, hogy az olvasó számára ne maradjon rejtve e munkák *sztuáltsága*. Tudatosan nem bocsátkoztunk bele a „mit tenne Fodor a mi helyünkben” típusú fejtegetésekbe; nem próbáltunk fals önlegitimációt meríteni olyasféle igazolhatatlan gondolatok megfogalmazásából, hogy Fodor „szellemiségét követve” vagy „szándékai szerint” kerítettünk volna sort kötetének áttekintésére.

Dolgozatunk nem kíván valamiféle prezentista szemlélet szócsövévé sem válni azzal, hogy elemzési szempontjainkat univerzális érvényű kritériumokként kezelnénk, amelyek betartását *visszamenőleg*, múltbéli munkák már elhunyt szerzőitől is „megkövetelnénk”. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy Fodor írását olyan szempontok mentén tekintettük át, amelyek az ő korában sem a hazai, sem a nemzetközi szakirodalomban nem voltak olvashatók, és amelyeknek nemcsak a szerző kortársai, de a következő évtizedek legtöbb tudománytörténésze sem „felelt meg”. Célunk tehát nem a bírálat volt a nem érvényesülő szempontok számbavételével, sokkal inkább annak bemutatása, hogy Fodor munkája számos, a maga korában meg nem fogalmazott elvárásnak is megfelel, ami éppenséggel a kötet értékét húzza alá.

Ugyanakkor mivel a mű 2006-os kiadása nyomán sok kutató, oktató, hallgató, akár szakterületen kívüli érdeklődő kezébe is eljut, fontosnak tartottunk rámutatni azokra a *korlátaira*, amelyeket részint anakronizmus – és igazságtalanság – volna felrónunk Fodornak, de *amelyekkel tisztában kell lennünk*, mielőtt a könyvet a mai kor és a mai geográfia igényeinek is teljesen megfelelő munkaként kezdenénk el lapozni, hivatkozni, értékelni. És mivel egy mű jelentése korról korra változik, úgy véljük, *A magyar földrajztudomány történetének*, valamint Fodor más alkotásainak és egész munkásságának, korának megértéséhez akkor juthatunk közelebb, ha írásait és az azokról keletkezett recenziókat, értékeléseket is rendszeresen elővesszük, és a változó geográfia változó szempontjai szerint időről időre újból áttekintjük.

Köszönetnyilvánítás

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Irodalom

- Ablonczy B. (2005): *Teleki Pál*. Osiris, Budapest.
- Antal Z. (2006): Az általános gazdasági földrajz hazai megalapozói: Teleki Pál, Mendöl Tibor és Markos György. In: Blahó, J., Tóth, J. (szerk.): *Tanulmányok Mendöl Tibor születésének 100. évfordulójára*. Mendöl Tibor Centenáriumi Év Bizottsága, Orosháza–Pécs, 22–39.
- Antal Z., Perczel Gy. (2005): Szemelvények tanszékünk történetéből. In: Perczel Gy., Szabó Sz. (szerk.): *100 éve született Mendöl Tibor*. Trefort, Budapest, 13–53.
- Bourdieu, P. (2004): *Science of science and reflexivity*. University of Chicago Press, Chicago (Illinois).
- Carr, E. H. (1975): *What is history?* Penguin, London.
- Collingwood, R. G. (1946): *The idea of history*. Clarendon, Oxford.
- Czirfusz M. (2011a): *A foglalkozási átrétegződés mint tudományos gondolat a magyar társadalomföldrajzban*. Doktori értekezés. Eötvös Loránd Tudományegyetem Földtudományi Doktori Iskola, Budapest.
- Czirfusz M. (2011b): Helyek és pozíciók újraírása – Wallner Ernő, Lettrich Edit és a hazai szociálgeográfiai iskola viszonya Mendöl Tibor örökségéhez. In: Horváth L., Laczkó K., Tóth K. (szerk.): *Lustrum. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati*. Typotex – Eötvös Collegium, Budapest, 312–327.
- Czirfusz M. (2012): A geográfus Wallner Ernő helye a tudományban: a diskurzuselemzés lehetőségei. *Soproni Szemle*, 2., 143–155.
- Daston, L. (2002): Eine Geschichte der wissenschaftlichen Objektivität. In: Mayntz, R. (Hrsg.): *Akteure – Mechanismen – Modelle. Zur Theoriefähigkeit makro-sozialer Analysen*. Campus, Frankfurt am Main–New York, 44–60.
- Dövényi Z. (2006): Még egy „bujdosó könyv”. In: Fodor F.: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI, Budapest, IX–X.
- Dövényi Z. (2008): Rónai András – vázlatos pályakép. *Földrajzi Értesítő*, 1–2., 9–20.
- Feyerabend, P. (1975[2002]): *A módszer ellen*. Atlantisz, Budapest.
- Fodor F. (2006): *A magyar földrajztudomány története*. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest.

- Foucault, M. (1969[2001]): *A tudás archeológiája*. Atlantisz, Budapest.
- Foucault, M. (1980): *Power/knowledge: Selected interviews and other writings, 1972–1977*. Pantheon, Brighton.
- Gyimesi Z. (2011a): Thomas S. Kuhn gondolatainak szerepe a földrajztudomány történetének kontextualista elbeszélésében. *Tér és Társadalom*, 1., 81–99.
- Gyimesi Z. (2011b): *A tudományos tudás történeti földrajza: kutatáselméleti bevezetés a téma megfogalmazásához*. OTDK-dolgozat. Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar, Budapest.
- Győri R. (2005): Mendöl Tibor és a magyar történeti földrajz. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 103–116.
- Győri R. (2009): Tibor Mendöl. In: Lorimer, H., Withers, C. W. J. (eds.): *Geographers. Biobibliographical Studies. Vol. 28*. Continuum, London, 39–54.
- Győri R. (2011): A múlttal való tudományos leszámolás – Eötvös collegista geográfusok az 1950-es években. In: Horváth L., Laczkó K., Tóth K. (szerk.): *Lustrum. Sollemnia aedificii a.D. MCMXI inaugurati*. Typotex – Eötvös Collegium, Budapest, 288–311.
- Győri R. (2014): Földrajz- és földtudomány az Eötvös Collegiumban – régen és ma. In: Győri R. (szerk.): *Földrajz- és földtudomány az Eötvös Collegiumban*. (Jelen kötetben.)
- Győri R., Gyuris F. (2012): The Sovietisation of Hungarian geography, 1945–1960. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 107–128.
- Gyuris F. (2008): Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története (az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte: Dövényi Zoltán.) MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest 2006, 820 p. *Korall*, 31., 165–170.
- Gyuris F. (2014): *The political discourse of spatial disparities. Geographical inequalities between science and propaganda*. Springer, Berlin–Heidelberg–New York.
- Gyuris F., Győri R. (2013): Sovietized science at the service of „socialist national economy”. The example of Hungarian geography, 1945–1960. *Berichte. Geographie und Landeskunde*, 1., 7–24.
- Hajdú Z. (2002): Czirbusz Géza: a magyar társadalomföldrajz „temetetlen” megalapítója. In: Abonyiné Palotás J., Becsei J., Kovács Cs. (szerk.): *A magyar*

- társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága*. Szegedi Tudományegyetem Gazdaság- és Társadalomföldrajzi Tanszék, Szeged, 109–120.
- Hajdú Z. (2006): Fodor Ferenc: a geográfus. In: Fodor F.: *A magyar földrajztudomány története*. MTA FKI, Budapest, XI–XLII.
- Hajdú Z. (2007): Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története. Budapest, 2006, 820 p. A Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézete. Az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte: Dövényi Zoltán. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 109–112.
- Jobbitt, S. (2013): Emlék Szatmárról – emlék Fodor Ferencről. *Földrajzi Közlemények*, 4., 385–398.
- Konrád Gy., Szelényi I. (1978): *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Gondolat, Budapest.
- Kovács Z. (2005): Előszó. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 1.
- Kuhn, T. (1970[2002]): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Második kiadás. Osiris, Budapest.
- Livingstone, D. N. (1979): Some methodological problems in the history of geographical thought. *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*, 4., 226–231.
- Livingstone, D. N. (1992): *The geographical tradition. Episodes in the history of a contested enterprise*. Blackwell, Oxford.
- Mercer, D. (1984): Unmasking technocratic geography. In: Billinge, M., Gregory, D., Martin, R. (szerk.): *Recollections of a revolution: geography as spatial science*. Macmillan, London, 153–199.
- Meusburger, P. (2005): Sachwissen und Orientierungswissen als Machtinstrument und Konfliktfeld. Zur Bedeutung von Worten, Bildern und Orten bei der Manipulation des Wissens. *Geographische Zeitschrift*, 3., 148–164.
- Meusburger, P. (2008): The nexus of knowledge and space. In: Meusburger, P., Welker, M., Wunder, E. (szerk.): *Knowledge and space Vol. 1. Clashes of knowledge. Orthodoxies and heterodoxies in science and religion*. Springer, Dordrecht, 35–90.
- Meusburger, P. (2009): Spatial mobility of knowledge: a proposal for a more realistic communication model. *disP – The Planning Review*, 2., 29–39.
- Nagel, T. (1986): *The view from nowhere*. Oxford University Press, Oxford.

- Probáld F. (2005): Mendöl Tibor munkássága és szellemi öröksége. *Földrajzi Közlemények*, 1–2., 7–14.
- Probáld F. (2012): Egy elfeledett geográfus lappangó műve: A magyar lét földrajza. *Földrajzi Közlemények*, 4., 453–458.
- Skinner, Q. (1969): Meaning and understanding in the history of ideas. *History and Theory*, 1., 3–53.
- Stocking, G. W. (1965): On the limits of 'presentism' and 'historicism' in the historiography of the behavioral sciences. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 3., 211–218.
- Timár J. (2006): Country report. The transformation of social and cultural geography during the transition period (1989 to present time) in Hungary. *Social & Cultural Geography*, 4., 649–667.
- Wunder, E. (2008): Introduction to the volume. Clashes of knowledge inside, outside, and at the threshold of science. In: Meusburger, P., Welker, M., Wunder, E. (szerk.): *Knowledge and space Vol. 1. Clashes of knowledge. Orthodoxies and heterodoxies in science and religion*. Springer, Dordrecht, 5–9.

Steven Jobbitt¹

Scholarly Production in Desperate Times: Ferenc Fodor and the Question of Academic Relevancy in Communist Hungary, 1948-1962

Introduction

In late December 1948, Ferenc Fodor looked back upon his experiences of the past year. With the communists engaged in a concerted effort to consolidate their power in Hungary and the rest of east central Europe, and with his personal situation growing ever worse, he reflected on the fate that had befallen him, his family, and the nation at large, writing in his autobiographical record „Életem eseményei” (Events of My Life) that: *„The year has been incredibly severe for us. Beyond my pension of 988 forints per month, there is nothing, no work, left for me. We barely have enough to pay for our food. At the beginning of the year I was able to give some radio lectures, but the radio was soon taken over by the communists for propagandistic purposes, and they immediately put an end to this. In the fall they shut down the University of Economics (Közgazdasági Egyetem), and so my teaching there also came to an end. We truly suffered great privation. Slowly even our clothing started to fall to pieces. Everybody has taken refuge in themselves. Outside of the family we hardly associate with anyone anymore. In the summer my work in the garden helped distract me from my anxiety and constant brooding, but the winter has been incredibly difficult. We do everything alone as a family. The political infighting continues—everyone is fighting everyone. It is impossible to speak safely with people anymore. At Christmas, they arrested the Primate [Cardinal Mindszenty]. For me, the most serious financial*

¹ Steven Jobbitt is Assistant Professor of Modern European History at Lakehead University in Thunder Bay, Ontario, Canada; sjobbitt@lakeheadu.ca

loss of the year came in the spring when they nationalized the Catholic schools. With this the possibility of publishing my primary school atlas also disappeared. The atlas was the last financial refuge left to me for my old age. God be with us in the coming year. It promises to be truly grave. [Az 1948. év nagyon súlyos volt ránk nézve. Már semmi más keresetem sem maradt, mint az összesen 988 frt. havi nyugdíjunk, ez éppen csak a betevő falathoz elég. Az év elején még néhány rádió-előadást tarthattam, de azután a rádió is a kommunista propaganda eszközévé válván, előadásaim is megszűntek. Az ősszel feloszlatták a közgazdasági egyetemet, s így egyetemi tanárságom és előadásaim is megszűntek. Bizony sokat nélkülözünk. Lassan ruházatunk is lepusztul rólunk. Mindenki befelé önmagába menekül... A családon kívül alig érintkezünk már másokkal. A nyár folyamán még a kert gondozása elvon a sok tépelődéstől, de télen nagyon nehéz az életünk. Mindent egyedül csinálunk Virával. A politikai helyzet bent is, mindenki harca mindenki ellen folyik. Senkivel sem lehet már nyugodtan beszélni. Karácsonykor a primást letartóztatták. A legsúlyosabb anyagi veszteség az volt rám nézve az elmúlt esztendőben, hogy a tavasszal az összes katolikus iskolákat államosítván, az iskolai atlaszom újból való kiadásának lehetőségei is teljesen megszűntek, pedig ez az atlasz volt az utolsó anyagi menedékem öreg napjaimra...Az Úristen legyen velünk az új esztendőben, amely igen súlyosnak ígérkezik]" (Fodor 1959, 52).²

This year-end summary was very typical of the summaries written between the end of the war and 1959 (the year he stopped writing entries in „Életem eseményei”). Much as it had been in the short period leading up to the consolidation of communism in 1948-49, each year that passed seemed to be worse than the year that preceded it. At the end of 1951, for example, Fodor wrote simply that „the year was one of the saddest and to this point most difficult of our lives. It is truly a dismal situation, with misery and hopelessness everywhere [Az 1951. év egyik legszomorúbb és eddig legnehezebb éve volt életünknek. Sötét helyzet, nyomor és reménytelenség mindenütt]" (Fodor 1959, 55). The following year was perceived to be even worse. On February 19, 1952, Fodor learned that his house was going to be nationalized (Hajdú 2009, VII). Only three days later he was informed that his modest pension had also been suspended (Fodor, however, petitioned the government about this, and was successful in getting it reinstated in March of the same year). The loss of his house was a particularly devastating blow. Though he and his family were allowed to remain as tenants,

² All translations from the original Hungarian are my own. I would like to thank Róbert Győri for his helpful suggestions and corrections.

they were forced to give up ownership to the state, and were now obliged to pay rent. Both humiliating and deeply maddening, the nationalization of his house only increased the financial burden being shouldered by a family who, in Fodor's eyes at least, was already stretched to the limit.

Equally as damaging to his finances, and also his pride, was his scholarly marginalization. Though he had been cleared by a political screening committee in August 1945, and had even been deemed worthy to lecture at the University of Economics between 1946 and 1948, Fodor did not figure into the communist restructuring of the educational system in the postwar period, and was denied the opportunity to teach or lecture at any level (Győri and Gyuris 2012). Moreover, like everyone else who had received a post-graduate degree prior to the communist takeover, Fodor was essentially stripped of his academic credentials. As a result, Fodor found himself having to apply to the newly-established Tudományos Minősítő Bizottság (TMB), a body set up under the aegis of the Hungarian Academy of Sciences, in order to be granted the title of „doctor of science” (Győri and Gyuris 2012; Hajdú 2006, 2009; see also Péteri 1998). As we shall see below, Fodor's on-going struggle with the TMB was both frustrating and humiliating and, as with his efforts to have his house „de-nationalized,” eventually came to naught.

The impact that this combined social, political, economic, and intellectual marginalization had on Fodor cannot be underestimated. It damaged his reputation, it affected his health, it compromised his relationships with former colleagues, and it wounded his pride. Life on the periphery, in short, seriously disrupted his sense of self, and only served to heighten his anxiety over Hungary's problematic present, and questionable future.

And yet, despite the social, political, and cultural marginalization he faced as a conservative-nationalist intellectual, scholarly and professional opportunities nevertheless opened up to him. Indeed, the renegotiation—and ultimately public reinvention—of nation and self which preoccupied Fodor throughout the communist period took place within a complex social, cultural, and political space, one which at once both blocked him, and, curiously, allowed him considerable room to maneuver. Though communism as a political-ideological system sought on one level to eradicate all traces of conservative-nationalist and bourgeois-capitalist hegemony, the system itself nevertheless retained not only the territorial foundations of the nation-state, but also much of its technocratic and bureaucratic infrastructure. This fact alone meant that a number of technocrats, intellectuals, and experts from the old order were recruited into

the new. Though they were often compelled to perform menial and mechanical tasks under the supervision of typically young, poorly-educated, and ill-trained party members, they nevertheless played an important, if obviously marginal, role in the socialist system.

Fodor himself recognized the opportunities that were open to him, and though he continued to cling in private to a set of culturally-determined, conservative-nationalist values which had sustained him since adolescence (see Fodor 1946, 1954a; Tilkovszky 2001; Hajdú 2006, 2009; Jobbitt 2011, 2013; Probáld 2012), he was also willing to capitalize on openings which allowed him to pursue his scholarly interests, even if, on an obvious level, such pursuits required something of an intellectual, and probably even moral, compromise on his part (Hajdú 2009, VIII). Driven by a combination of economic necessity, bourgeois pride, and a complex discursive inertia which dictated that, above all else, he keep researching and writing, Fodor was determined to make the most out of the otherwise limited opportunities that were afforded him.

In fact, despite his social, political, and academic marginalization, Fodor remained remarkably prolific as a public intellectual between 1948 and his death in 1962, publishing four scholarly papers (Fodor 1953b, 1954b, 1955a, 1955b), and five major monographs (two of them multi-volume works) (Fodor 1953a, 1952-1954, 1954c, 1954-1956, 1957). As Hajdú Zoltán notes, these works were by no means insignificant, and represent a significant contribution to the history of Hungarian science and geography (Hajdú 2009, XXXI). In what follows, I look at the possible motivations behind Fodor's communist-era work, and argue that his desperate attempt to remain academically relevant after 1948 was driven as much by pride and his desire to be remembered as an important intellectual as it was by a basic need for survival in distressing and ultimately hopeless times.

Scholarship and Survival: Geographical Work as a Means to Some Very Basic Ends

For Fodor and his family, the years immediately following the communist takeover in 1948-49 marked a difficult, miserable, and ultimately frightening period—as Hajdú writes, these marked Fodor's „nyugdíjas nyugtalanság évei” (2006, XXI). Under the leadership of Mátyás Rákosi, the Hungarian Communist Party began implementing a repressive system modeled on the Stalinist example already in place in the Soviet Union. The profound hopelessness and even fear that Fodor had felt in the period of political and economic

uncertainty that followed the war now became much more palpable. Watching as the communists implemented increasingly oppressive measures against Hungarian society at large, and the middle class in particular, Fodor was again left to wonder what possible future there could be for himself, his loved ones, and the nation.

The distinct sense of a noose being slowly tightened around their collective necks became especially pronounced with the commencement of mass deportations from Budapest at the end of June 1951. In an action that affected between 14,000 and 15,000 people, the communists began seizing houses and apartments throughout the city, more often than not in the more affluent, middle-class districts of the capital (Mark 2005, 967). With their property seized, displaced residents were re-settled, often forcibly, to smaller towns and rural villages, where they were typically forced to engage in manual labor. For an aging Fodor, the thought of re-settlement was deeply upsetting and frightening. Tied as he was to his house, Fodor waited despairingly alongside his family for what he feared was now inevitable. Reflecting on the nearly two-months of perpetual dread that they lived through in the summer of 1951, Fodor wrote: *„End of June. The deportations from the capital begin. So many of my friends are taken away in the most inhuman circumstances imaginable. Every day at dawn we watch with our hearts beating, waiting to see whether or not a police car will pull up in front of our house to take us away too. This daily worry continues uninterrupted until the middle of August [Jún. végén elkezdődtek a fővárosból való kitelepítések. Nagyon sok barátomat elvitték a legembertelenebb körülmények között. Minden hajnalban mi is szívdobogva figyeltük, hogy nem áll-e meg mi előttünk is a kitelepítési parancsot kézbesítő rendőrségi autó. Ez a minden hajnali remegés augusztus közepéig tartott egyfolytában].”* To this he later added: *„July-August. Difficult times. We go nowhere, and simply wait to be re-settled. Our health and nerves deteriorate completely. [Júl-aug. Nehéz idők. Sehol sem voltunk, a kitelepítést vártuk, egészen leromlott egészségünk és idegzetünk]”* (1959, 54).

In the end, though their house would later be nationalized by the state, Fodor and his family were not affected by the re-settlement program. However, despite his family's relative “luck,” life under the Rákosi regime was by no means easy for him or his family. Like all other Hungarians – with, of course, the exception of certain high level Communist Party members (Valuch 2000, 252)—Fodor and his family suffered heavily under the austerity measures imposed in the early 1950s. His small pension, one which was often not paid

out to him in full, and was even briefly suspended, was woefully inadequate, at least by Fodor's standards, and did little to compensate for the impoverished conditions that he, his wife, and his daughter's young family were forced to endure. The nationalization of his house in February 1952, in turn, came as an even more serious blow for Fodor. So much of his own labor and identity as a conservative, middle-class nationalist was tied up in his house, a structure which served as much as a symbol of his socio-cultural position within Hungarian society as it did an extension of himself. Forced to pay rent for a building which represented his life's work, and which he and his wife had once owned outright, was not only costly, but also fundamentally degrading (Fodor F.-né 1963, 32).

Falling back on the only marketable skills he really had, Fodor immersed himself in scholarly research, hoping to find a place for his work within the newly emerging socialist order. As early as November 1950, in fact, Fodor began working in the map collection of the National Museum with the aim of collecting primary source material for a book on the history of Hungarian cartography. Though it is not entirely certain what made Fodor believe that this would be a worthwhile project in the eyes of the communists, he was evidently confident, or at least hopeful, that he would be able to find a publisher for it. Fodor busied himself throughout the first half of 1951 with his research and writing, finishing an initial draft of the voluminous manuscript in early July. On July 11, he submitted the manuscript to the Honvéd Térképészeti Intézet (the Hungarian Home Army's Institute of Cartography), which at some point earlier in the year had agreed to publish it. Receiving his first set of revisions on December 23, 1951, Fodor was hopeful that his manuscript would soon see the light of day (1959, 54-55). For reasons not fully explained, however, the first volume would not finally be published until September 1954 (1959, 56; see also Papp-Váry 2013).

Having failed to have his *A magyar térképirás* published as quickly as he had initially hoped, Fodor was desperate, and by the beginning of 1952 found it necessary to search more actively for paid work. With his house nationalized, and his very modest pension temporarily suspended, he saw himself as having no other choice but to do so. On February 23, 1952, Fodor took stock of his increasingly distressing situation, writing that: „*My grievous tribulations have begun. In my sixty-fifth year we go without food. I look for work at the Geological Institute, the Botanical Museum, and the Geography Research Group, but receive only promises. [Elkezdtém a keserves kálváriát, munka után járni.*

65 éves koromban betevő falat nélkül maradtunk. Munkát kerestem a Földtani Intézetnél, a Növénytani Múzeumnál, a Földrajzi Kutatócsoportnál, de csak ígéretet kaptam]" (1959, 55). Receiving „only promises,” Fodor was understandably discouraged. Quite to his surprise, however, he was offered some work by the Földrajzi Kutatócsoport only two weeks later. Entrusted with the job of organizing the Budapest map collection, the work, though largely clerical and unchallenging intellectually, nevertheless provided him with an extra source of income, one which would help ease his financial situation, at least temporarily.

This job, one which paid him 800 forints a month, finished on June 14, 1952.³ His “hard work,” however, had not gone unnoticed, and he was immediately offered a new position with the Committee for Monuments to research old maps of Hungarian castles. Paying 200 forint a month less than his first job, his work here came to an end on January 15, 1953. This marked the beginning of a few lean months for Fodor and his family. Out of a job, and with no immediate prospects, Fodor again turned to independent research, encouraged, no doubt, by the recent publication of an article he had written on the Hungarian hydrological engineer József Beszédes in the December 1952 edition of the journal *Vízügyi Közlemények* (for which he was paid 400 forint) (1959, 55). Taken from a much broader project on the history of Hungarian geography that he had begun collecting material for as early as June 1949, this biographical essay conformed to the communist search for a usable Hungarian past, one which, at least in this case, played up the technological ingenuity of Hungarian engineers and scientists in the building of a truly modern and progressive industrial state. Though Fodor himself had originally intended his comprehensive history of Hungarian geography to serve as a nationalist, rather than socialist, study, he was obviously prepared to rework the language and ideological focus in order to get parts of it published under communism. It was, after all, a question of survival (or so he would have us believe).

³ Despite Fodor's complaints of economic hardship, his pension of roughly 800 forint a month, supplemented here by a temporary monthly salary of 800 forint, was actually a tidy sum, especially when we take into consideration that his daughter and son-in-law (who lived with him) were also contributing to the household income, and that his wife Vira, as a retired school teacher, was quite likely also collecting a pension. The rent that he would be forced to pay once the house was nationalized early in 1952 amounted to less than 200 forint a month. His professed poverty, therefore, must be seen in terms relative to his bourgeois expectations. Indeed, Fodor himself notes on at least a few occasions in „Életem eseményei” that he and his family were better off than most under communism.

With his first socialist-era article published, and his work with the Committee for Monuments finished, Fodor began working on a new biography, this time of Antal Balla, an eighteenth-century cartographer and naturalist who was a pivotal figure in the history of modern Hungarian cartography and natural science. Working at his typically accelerated pace, Fodor completed a first draft of the manuscript in the late spring of 1953, and by May 10 had arranged with the Műegyetemi Könyvtár (the Technical University Library) to have it published (Fodor 1953a). The very next day, he was offered more work, this time from the Vízgazdálkodás-tudományi Kutatóintézet (Hydrological Engineering Research Institute). Acknowledging Fodor's expertise in the field, the institute employed him to track down and catalogue previously unpublished Hungarian hydrological maps.

Despite the fact that he was paid a „meager” 480 forint a month, his new job—one which would last until January 1955—marked the beginning of a veritable flood of work and publications over the next three years (1959, 56-57). Benefiting from the post-Stalinist political changes that took place in Hungary in the middle of 1953, Fodor wasted no time in capitalizing on the new opportunities that opened up to him and other so-called „creative intellectuals.” At about the same time as his lengthy essay on the life and technical work of Antal Balla was published (for which he received a payment of 2,400 forint), Fodor began collecting material for a history of the Institutum Geometricum in Budapest, an institution established in the late eighteenth century which was one of the historical pre-cursors to the Technical University of Budapest. Submitted to the Budapesti Műszaki Egyetem Központi Könyvtár on March 20, 1954, Fodor's study was published the following year under the title *Az Institutum Geometricum. Az Egyetem Bölcsészeti Karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet* (The Institutum Geometricum: The Engineering Institute of the Faculty of Science at the University, 1782-1850) (Fodor, 1954c).

Between the submission of his historical study on the Institutum Geometricum in the spring of 1954, and its eventual publication in 1955, Fodor also saw the first volumes of two separate multi-volume projects published. On July 20, 1954, the first volume of his three-volume catalogue of hydrological maps was released, while on September 29th of the same year the first of three volumes on the history of Hungarian cartography was finally published. This second was undoubtedly the more satisfying of the two, at least financially. Though he had written in the introduction that his study of Hungarian map-making

would not only fill „a gaping hole” in the history of Hungarian science and technology, but also contribute to the work of building socialism in Hungary (Fodor, 1952-1954), Fodor could not conceal in his private papers his obvious glee over the 16,000 forint he received for his work. Though his study had ostensibly been written to help the socialist state reach its utopian goals, for Fodor the payment itself was perhaps the most important consideration, in large part because it provided him with an opportunity to buy new clothes for his entire family. As he would write upon receiving the money on November 24, 1954, „*we have already begun the shopping [elkezdünk a bevásárlást]*” (1959, 56-57; Jobbitt 2013, 390).

But the writing and research did not stop there. Somewhere between the shopping and his on-going work for the Vízgazdálkodás-tudományi Kutatóintézet, Fodor found time to write yet another lengthy monograph, this time on the history of hydrological engineering in the Tisza Valley during the eighteenth and nineteenth centuries. Completing a draft of the study in early December 1954, Fodor submitted a version of it to the Academy of Science to be considered for their yearly essay competition. On March 10, 1955, it was announced that he had won first prize for engineering history, and that he would be awarded 5,000 forint for his efforts. Encouraged by his wife Vira that he needed to take a break from his work, Fodor used a good part of the money to pay for a vacation for the two of them. Leaving Budapest on August 4, 1955, Fodor and his wife traveled north together to a small town in the Tatra mountains where they planned to spend some time relaxing amongst nature. Perhaps ironically, it was here, only two days later, that Fodor suffered a serious stroke, one which temporarily paralyzed his right side, and which would leave him bed-ridden in hospital for nearly two months. Though Fodor had long been suffering from high blood pressure and “a weak heart,” this turn of events took him by surprise, and brought him face to face yet again with his own mortality. Taking his last rites in a hospital in Salgótarján, Fodor no doubt felt that his days were now very limited indeed (1959, 57-58; see also Fodor F-né 1963).

Before long, however, Fodor felt sufficiently recovered from his stroke to return to his work. Having been informed by the Academy of Science that, with some revisions, his award-winning study of hydrological engineering in the Tisza Valley would be considered for publication, he was anxious to continue with his research and writing. Released from hospital on September 20, 1955, Fodor spent the very next day in his library working. Still unable to use his right arm, he enlisted Vira’s help to take down notes for him. By the middle

of November he was well enough to start going to the National Library by himself. This was obviously a great relief for him, especially since he was keen on completing as much work as he could before dying. With an unmistakable sense of urgency, Fodor wrote in December of the same year that „*my health is still in an incredibly delicate state, but I can work [még mindig igen gyöngye állapotban van egészségem, de azért dolgozok.*” (1959, 58).

Fodor's tenacity once again paid off. Though the return of a hard-line communist government at the end of 1955, followed by the revolutionary events of 1956, put a temporary hold on Fodor's attempts to have his latest study published, it was finally released to favorable reviews in December 1957. Comprised primarily of biographical sketches of 568 „*hitherto nameless [névtelen]*” engineers and surveyors who had worked in the Tisza Valley between 1700 and 1867, and supplemented with a detailed if colorless accounting of what they managed to achieve in that time, Fodor's *Magyar Vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei* (Hungarian Hydrological Engineers of the Tisza Valley) nevertheless presented a much-glorified image of the ingenuity and persistence of regional and municipal engineers who, in spite of indifferent Austrian monarchs and woefully negligent Hungarian aristocratic landowners, initiated a wide range of locally-funded irrigation, river improvement, and flood control projects. It was to the foresight and energy of these men, concluded Fodor, „*that a nation of swamps which remained at the end of the Turkish occupation was transformed into a nation of wheat [hogy a török hódoltság megszűntével a hátrahagyott vízivilágból búzaország lett]*” (Fodor 1957, 3). The collective struggle against the forces of ignorance, tyranny, and nature by educated Hungarian men engaged in practical, state-building work was something to be celebrated, while their perseverance, skill, and foresight was a trait worthy of being emulated by Hungary's newly-constituted socialist man. As one of Fodor's reviewer's put it, these „*forgotten heroes*” of Hungarian history „*deserved to have the flag bowed before them [a munka immár elporladt és nagyrészt elfeledett hősei előtt meghajthassuk a zászlót]*” (Fodor F-né 1963, 34).

Fodor's Failed Attempts at Full Social and Academic Rehabilitation

Like his earlier socialist-era geographies, Fodor's *Magyar Vízimérnököknek a Tisza-völgyben* stands as a testament not only to his unwavering fortitude in the face of great misery and suffering, but also to his dogged determination

to provide for himself and his extended family. And yet, at the same time, the praise that this work garnered must have rung like so much empty rhetoric. In letters and petitions sent to the TMB, for example, as well as to municipal housing officials in Budapest, Fodor drew repeated attention to a lifetime of scholarly work, and especially to the socialist scholarship that he had produced or was producing under communism. This latter body of work, he was careful to point out, had not only been lauded and even rewarded by the regime, but also was actively contributing to the building of a strong socialist state. His appeals strongly suggest, in fact, that his communist-era scholarship was intended, at least in part, as political leverage to be used as a means of reclaiming his former status as a socially and academically relevant intellectual of some national import. Accompanied by claims that he was a man of the people genuinely devoted to socialist ideals, Fodor underscored the academic and political importance of his socialist work in the hope that it would not only enhance his chances of being reinstated academically, but also would convince municipal authorities to „de-nationalize” his house, and return ownership to him and his family. As he and his wife, Vira, would write in a letter to housing officials in 1957 (one in which he included a list of his socialist-era scholarship): *„Every member of the family that lives in the house is a worker... And despite being 70 years old, Dr. Ferenc Fodor, a retired university professor, devotes himself tirelessly to raising the cultural level of our socialist-building country [A házban lakó családtagok valamennyien dolgozó emberek... Dr. Fodor Ferenc ny. egyetemi tanár 70 éves idős kora ellenére is minden igyekezetével azon fáradozik, hogy szocializmust építő országunk kulturális színvonalának emeléséhez hozzájáruljon].”*⁴

This notion that he had always been at heart a man of the people dedicated to the building of a truly democratic socialist state ran through this and other petitions during the communist period. In a letter written in November 1950 to the Kislakás-építési Váltásmegállapító Bizottság, for example, Fodor highlighted his democratic credentials as part of his petition to be relieved of monthly debt payments that the state had recently required him to pay (Fodor had taken out a loan in 1945 in order to repair his house, and the communists were now asking him to pay back 95 forints a month). Noting that both he and his wife were elderly and sick, and that “*two broken, old, and sick people [két megtört, öreg és beteg ember]*” could not possibly bear these new burdens,

⁴ MKVM Dokumentációs Gyűjtemény, „Budapest Ábel Jenő u. 31. sz. házával kapcsolatos iratok, 1947–1959,” letter from Fodor to XI. Kerületi Tanács Végrehajtó-bizottság, Budapest, July 9, 1957. (See also Jobbitt 2013, 391).

Fodor asked that his debt be forgiven, a request which he felt was reasonable given his past service to the state. Stressing that he had worked his entire life, and would gladly work again if only he was able, Fodor pointed to his admittedly brief re-appointment as school district superintendent by Hungary's democratic government in February 1945 as proof of his true political and ideological convictions. Anxious to provide further evidence to back up this claim, he referred to the fact that he had been cleared by the political screening committee in August of the same year, noting that „*my democratic conduct was backed up by Iván Boldizsár, the present Secretary of State for Foreign Affairs, who provided definitive evidence of this in my favor [demokratikus magatartásom mellett akkor Boldizsár Iván, jelenlegi külügyi államtitkár tett döntő vallomást]*.”⁵ With such democratic credentials, Fodor felt it would be wrong to be denied a fair hearing in the matter.

Such a conviction that proof of his long-standing „democratic” nature would hold him in good stead with the regime persisted well into the 1950s in spite of the fact that it rarely, if ever, generated a positive response on the part of communist bureaucrats. In an ultimately unsuccessful protest launched a mere four months after the nationalization of his house in February 1952, for instance, Fodor complained about the „illegal” raising of his rent to 2550 forints per annum. Stating that „*though I am 65 years old, I am still in the service of the culture of democracy [65 évem ellenére ugyanis még mindig a demokrácia kultúráját szolgálok]*,” he pointed to the important scholarly work that had been assigned to him by various government agencies. Much of this extensive academic work, he continued, was done at home. Pointing out that the raising of the rent would force him to move to a smaller apartment, he suggested in no uncertain terms that such a move would make his work quite difficult, if not impossible, to carry out. Without an adequate work space and a library, he would be unable to continue with his research and writing, and would be forced to give back the work entrusted to him by various government-sponsored institutions. As he concluded: „*This would in no way be in the interest of the culture of democracy [ez semmiképpen sem lehet a demokrácia kultúrájának érdeke]*.”⁶

⁵ MKVM Dokumentációs Gyűjtemény, „Budapest Ábel Jenő u. 31. sz. házával kapcsolatos iratok, 1947–1959,” letter from Fodor to the Kislakás-építési Váltásgmegállapító Bizottság, Budapest, November 9, 1950.

⁶ MKVM Dokumentációs Gyűjtemény, „Budapest Ábel Jenő u. 31. sz. házával kapcsolatos iratok, 1947–1959,” letter from Fodor to KIK 17. sz. kirendeltség, Budapest, June 23, 1952. Fodor ended the letter with the following request: „*I conclude by asking once more therefore, that if the increase*

It is worth noting that, in his unpublished autobiographical notes and manuscripts, Fodor himself was reluctant to record and “remember” his desperate, deeply frustrating, and on some level perhaps even degrading attempts to be recognized by the regime. Casting himself in his private papers as a helpless victim wronged by the injustice of an oppressive regime, Fodor made no reference to his active pursuit of either his academic re-accreditation, or the de-nationalization of his house. His own account (or, rather, lack of it) of the on-going struggle with the TMB in “Életem eseményei” is a good example of how he underplayed and thus conveniently “forgot” this somewhat opportunistic element of his communist-era work. Despite the fact that he submitted no less than five official applications for academic re-accreditation between 1952 and 1960, Fodor made only one short note of it in his rather comprehensive, chronological overview of his life. Briefly noting that he had received an “invitation” from the TMB in November 1954 to submit a dissertation for review, he suggested, if only implicitly, that it was they who sought him out, and not the other way around (Fodor 1959, 57).⁷ Though this may have been at least partially true in this one particular case, the existing correspondence which documents Fodor’s long-standing dealings with the TMB clearly shows that it was Fodor himself who initiated and actively pursued the possibility of reintegrating himself into Hungarian academe.

Fodor, in fact, proved determined, even relentless, in his pursuit of academic re-accreditation. His first application to the TMB was submitted on December 31, 1952, not long after the establishment of the board itself.⁸ After waiting two years without receiving a response, Fodor again applied, this time with the supposed encouragement of Elemér Vadász, a fellow of the Academy of Science and a former colleague. In the covering letter sent as part of his application in November 1954, Fodor wrote: *On December 31, 1952, as a former university*

in rent was a mistake, that it be corrected, and that if it was intentional, that you would be kind enough to lower it. [Újból kérem tehát, hogy amennyiben lakbérem emelése csak tévedés volt, azt helyesbíteni, amennyiben szándékos volt, a régi alaplakbér visszaállításával számított összegre mérsékelni szíveskedjenek].” (See also Jobbitt 2013, 391).

⁷ In letters written in 1956 and 1960, Fodor indicated that it was Elemér Vadász who had invited him to apply to the TMB. See MTA Könyvtár Kéziratár, Ms 5271/111, Ferenc Fodor to Béla Bulla, Budapest, July 10, 1956; and MTA Levéltár, file no. 843/1 „Fodor Ferenc,” Ferenc Fodor to the TMB, Budapest, February 22, 1960. (See also Hajdú 2009).

⁸ For brief references to his application in 1952, see MTA Levéltár, file no. 843/1 „Fodor Ferenc,” letter from Ferenc Fodor to the directors of the TMB, Budapest, November 18, 1954; and MTA Levéltár, file no. 843/1 „Fodor Ferenc,” letter from Ferenc Fodor to the TMB, Budapest, February 22, 1960.

professor, I submitted a request for academic re-accreditation. This request was not dealt with, or, at least, I have yet to receive an answer with regards to this. I therefore respectfully submit the three volumes of my work A magyar térképírás. The first volume of this work has recently been published by the Honvéd Térképészeti Intézet. I ask that this be considered as my dissertation, and that it be deemed worthy enough to be defended and accepted [1952 dec. 31-én mint volt egyetemi ny. rk. tanár benyújtottam kérésemet tudományos minősítés céljából. Akkor ez nem nyert elintézését, illetve arra eddig választ nem kaptam. Ennélfogva tisztelettel mellékelve „A Magyar térképírás” című, a Honvéd Térképészet kiadásában megjelent I–III. kötetes művem, kérem azt dissertationnak tekinteni, a további minősítési eljárás alapjául elfogadni és annak megvédésre utasítani, illetve behívni].⁹

As it was with his first application, however, Fodor never did receive a letter from the TMB, and it was only much later that he learned from Vadász himself that previously published manuscripts would not be considered by the board. Undeterred, Fodor tried his luck again two years later, this time soliciting the assistance of the geographer and Academician Béla Bulla, a former friend and Eötvös Collegium colleague from the interwar period who had clearly been much more successful than Fodor at integrating himself into the new academic order (on Bulla see Györi and Gyuris 2012; Marosi 2006; Hajdú 2009, XIII).¹⁰ On July 10, 1956, Fodor wrote to Bulla informing him that he had submitted his application to the TMB along with a new dissertation, a roughly 100-page, type-written manuscript entitled *„A magyar földrajzi tudományok múltja Anonymustól Hunfalvy Jánosig”* (*The History of Hungarian Geographical Science from Anonymous to János Hunfalvy*). Obviously disappointed with Vadász's inability (or unwillingness) to help two years earlier, Fodor not only wanted to inform Bulla of the nature and contents of his application, but also wished to encourage his continued support by thanking him in advance for his kind assistance in the matter.¹¹

⁹ MTA Levéltár, file no. 843/1 „Fodor Ferenc,” letter from Ferenc Fodor to the directors of the TMB, Budapest, November 18, 1954.

¹⁰ For details of Bulla's application for re-accreditation, see MTA Levéltár, file no. 917/617, „Bulla Béla.” It is worth noting that, as Bulla's senior, Fodor had on at least one occasion in the past been able to help him in the early stages of his career, securing a position for him at the Eötvös Collegium in Budapest in 1929. See MTA Könyvtár Kézirattár, Ms 5271/110, letter from Fodor to Béla Bulla, Budapest, June 7, 1929. See also MTA Könyvtár Kézirattár, Ms 5271/109, letter from Fodor to Béla Bulla, Budapest, May 13, 1929.

¹¹ MTA Könyvtár Kézirattár, Ms 5271/111, letter from Fodor to Bulla, Budapest, July 10, 1956. For a copy of the covering letter sent to the TMB, see MTA Könyvtár Kézirattár, Ms 5271/112, letter from Fodor to the TMB, Budapest, July 10, 1956.

Despite whatever efforts Bulla may have made on Fodor's behalf, the application failed. This was followed by yet another unsuccessful application the following year, when Fodor submitted a much longer manuscript on the history of Hungarian geography to be considered as his doctoral dissertation. Yet another application—Fodor's fifth in eight years—was filed three years later, in February 1960. Frustrated with the handling of his case, and worried that he would not see it resolved before his death, Fodor implored the TMB to finally give his application fair consideration, writing: „I, Ferenc Fodor, a former university professor, ask the TMB to be so kind as to consider my application, one I have made many times, for academic re-accreditation. I made my first application at the time of the TMB's founding, and did not receive a response. I made my second application in 1954 after being invited to do so by the Academician Elemér Vadász, again without receiving a judgment or answer. I made my third application on July 1, 1956 on the invitation of the Academician Béla Bulla, but likewise did not receive a response. My fourth application was submitted on January 9, 1957, but this too was not deemed worthy of a response. Now I make my fifth application in the hope that, on the basis of a lifetime of highly esteemed scholarship, my application will finally be granted a hearing. I am a seriously ill, 73 year-old man. I am sure that it is understandable why, in the twilight of my life, I should continue to pursue the recognition I feel my scholarly work deserves. I have included an abridged list of my life's work, as well as a copy of „Hungarian Hydrological Engineers of the Tisza Valley,” my latest, award-winning work, to be considered as my dissertation. [Kérem a Tudományos Minősítő Bizottságot, hogy nekem, Fodor Ferenc volt nyilv. egyet. rendkívüli tanárnak az általam már többször kért tudományos minősítést megadni szíveskedjenek. Minősítésemet először a Minősítő Bizottság megalakulásakor kértem, azonban választ nem kaptam rá. Másodszor 1954-ben Vadász Elemér akadémikus személyes felhívására kérésemet megismételtem, ismét eredmény és válasz nélkül. Harmadszor 1956. júl. 1-jén Bulla Béla akadémikus felhívására ismételtem meg kérésemet, de választ ugyancsak nem kaptam. Negyedszer 1957. jan. 9-én adtam be kérésemet, de válaszra sem méltattak. Most ötödszörre teszem meg ugyanezt, abban a reményben, hogy indokolt és tudományos munkásságom alapján méltányos kérésem végül meghallgatást nyer. 73 éves súlyos beteg ember vagyok, azt hiszem érthető, ha életem alkonyán ragaszkodom ezen elismerés megadásához. Mellékelem tudományos munkásságom egy kivonaton jegyzékét, valamint disszertációként legutolsó akadémiai pályadíjnyertes munkámat, melynek

címe: „Magyar vízimérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei”.”¹²

Impassioned but ultimately futile, this was to be Fodor's last desperate attempt to settle the question of his academic status. Only four months later he would finally get a reply from the board, though not the one he had long been hoping for. On July 4, 1960, Fodor received a letter stating simply that „*the TMB has looked at your application for re-accreditation. We regret to inform you that this cannot be granted. The publication you submitted, by virtue of its [previously published] nature, does not meet the requirements of a doctoral candidate's dissertation. [A Tudományos Minősítő Bizottság foglalkozott minősítési kérelmével. Sajnálattal közöljük, hogy azt nem teljesítheti. A beküldött publikáció – jellegénél fogva – nem felel meg a kandidátusi disszertáció követelményeinek]*”. Making reference to the much-abbreviated bibliography of his life's work that he sent along with his application, they added: „*The Tudományos Minősítő Bizottság is not in the position to grant you special treatment based on your previous work [eddigi munkássága alapján rendkívüli, kedvezményes minősítési eljárást sem alkalmazhat a Tudományos Minősítő Bizottság]*.”¹³

Conclusion

Fodor's relentless attempts to be reaccredited by the TMB suggest that his scholarly output during the communist period was driven as much by pride, and perhaps even a lingering sense of bourgeois entitlement, as it was by the need for basic survival. And yet, no matter how vain and politically naïve the pleas at the end of his life may seem, his desperate need to have his scholarly work recognized by the new regime betrays also a profoundly existential impulse, one which, however self-important it may seem on the surface, no doubt speaks to a broader phenomenon of the modern era. Indeed, as I have argued elsewhere, Fodor lived in constant fear, especially in the last two decades of his life, that he himself would be forgotten by future generations (Jobbitt 2011, 2013). His attempts to remain academically relevant under communism, therefore, cannot be seen as simple opportunism. Though he openly attempted to leverage his scholarly output in order to enhance his income or his status under communism, his need for scholarly recognition ran parallel with a need

¹² MTA Levéltár, file no. 843/1 „Fodor Ferenc” letter from Fodor to the TMB, Budapest, February 22, 1960.

¹³ MTA Levéltár, file no. 843/1 „Fodor Ferenc” letter from Gábor Tolnai, TMB secretary, to Fodor, Budapest, July 4, 1960.

that motivated him throughout his twilight years, and that was to be reassured that his life had been somehow meaningful, and that his life's work would survive him, and thus keep his memory alive once he was gone.

Works Cited

- Bulla B. hagyatéka. Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Könyvtár Kézirattár, Ms. 5271.
- Bulla B. hagyatéka. MTA Levéltár, file no. 917.
- Fodor F. hagyatéka. MTA Levéltár, file no. 843.
- Fodor F. (1946): A magyar lét földrajza. MTA Könyvtár Kézirattár, Ms. 10739/I. szöveg, 689 p., Ms. 10739/II. ábrák.
- Fodor F. (1953a): *Balla Antal élete és műszaki munkássága. 1739–1815.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fodor F. (1953b): A Szamoshát ösvízrajza. *Földrajzi Közlemények*, 3–4., 193–204.
- Fodor F. (1952–1954): *A magyar térképírás I–III.* Honvéd Térképészeti Intézet, Budapest.
- Fodor F. (1954a): *Szatmár földje, Szatmár népe, Szatmár élete.* MTA Könyvtár Kézirattár, Ms 10.740/1.
- Fodor F. (1954b): Pozsony, Buda, Kolozsvár földrajzi helyzete legrégebb térképeinkben I. *Földméréstani Közlemények*, 6–4., 225–230.
- Fodor F. (1954c): *Az Institutum Geometricum. Az Egyetem Bölcsészeti Karán 1782-től 1850-ig fennállott mérnöki intézet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fodor F. (1954–1956): *A magyarországi kéziratok vízrajzi térképek katalógusa 1867-ig. I–III. kötet.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fodor F. (1955a): Magyarország vízrajzi térképezése II. József korában. *Vízügyi Közlemények*, 3–4., 379–396.
- Fodor F. (1955b): Pozsony, Buda, Kolozsvár földrajzi helyzete legrégebb térképeinkben II. *Földméréstani Közlemények*, 1. 45–51.
- Fodor F. (1957): *Magyar Vízmérnököknek a Tisza-völgyben a kiegyezés koráig végzett felmérései, vízi munkálatai és azok eredményei.* Tankönyvkiadó, Budapest.
- Fodor F. (1959): *Életem eseményei (1887–1959).* Magyar Környezetvédelmi és Vízügyi Múzeum (MKVM) Dokumentációs Gyűjtemény H-20/1 28-97. 1/2.
- Fodor F. (1947-1959): Budapest Ábel Jenő u. 31. sz. házával kapcsolatos iratok, 1947-1959. MKVM Dokumentációs Gyűjtemény H-20/1 28-97. 1/8.

- Fodor F-né, Fenczik V. (1963): Fodor Ferenc geográfus életének főbb eredményei és állomásai. MTA Könyvtár Kéziratár, Ms. 10740/78.
- Győri R. and Gyuris F. (2012): The Sovietisation of Hungarian geography, 1945–1960. *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 107–128.
- Hajdú Z. (2006): Fodor Ferenc, a geográfus. In: Fodor F.: *A magyar földrajz-tudomány története*. MTA FKI, Budapest, XI–XLII.
- Hajdú, Z. (2009): Fodor Ferenc: Geográfus történeti és néprajzi érzékenységgel. In: Fodor F.: *Az elnemsodort falu*. Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszék, Debrecen, I–XXXV.
- Jobbitt, S. (2011): Memory and Modernity in Fodor's Geographical Work on Hungary. In: Tötösy de Zepetnek, S. and Vasvári, L. O. (eds): *Comparative Hungarian Cultural Studies*. Purdue University Press, West Lafayette, 59–71.
- Jobbitt, S. (2013): Emlék Szatmárról – emlék Fodor Ferencről. Az emlékezés és az identitás földrajza Fodor Ferenc: „Szatmár földje, Szatmár népe, Szatmár élete” című művében. *Földrajzi Közlemények*, 4., 385–398.
- Mark, J. (2005): Society, Resistance and Revolution: The Budapest Middle Class and the Hungarian Communist State 1948–56. *English Historical Review*, 488., 963–986.
- Marosi S. (2006): Bulla Béla emlékezete. *Földrajzi Közlemények*, 3–4., 103–110.
- Papp-Váry, Á. (2013): Egy „elfeledett geográfus” el nem felejtett térképészeti munkájáról. *Földrajzi Közlemények*, 1., 78–80.
- Péteri Gy. (1998): *Academia and State Socialism: Essays on the Political History of Academic Life in Post-1945 Hungary and East-Central Europe*. Social Science Monographs, Boulder, CO.
- Probáld F. (2012): Egy elfeledett geográfus lappangó műve: a Magyar lét földrajza. *Földrajzi Közlemények*, 4., 453–458.
- Tilkovszky, L. (2001): Fodor Ferenc és Teleki Pál. A “bujdosó könyv” történetéhez. In: Fodor F.: *Teleki Pál*. Mike és Társa Antikvárium, Budapest, 503–557.
- Valuch T. (2000): A Cultural and Social History of Hungary, 1948–1990. In: László K. (ed.): *A Cultural History of Hungary in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, 249–349. Osiris Kiadó, Budapest, 249–349.

Melléklet

A Collegium földrajzos és földtudós hallgatói az 1980-as évek végétől

1988

1. Huszár Tamás (bentlakó), földrajz-biológia I. (1988–1993)

1994

1. Győri Róbert (bentlakó), földrajz-történelem I. (1994–1999, 1999–2002)

1998

1. Kovács István (bentlakó), geológus I. (1998–2003, 2003–2005)
2. Németh Zsófia (bejáró), geográfus II. (1998–2002)

1999

1. Kiss Gabriella Mónika (bentlakó), földrajz-matematika I. (1999–2004)

2000

1. Petrovsky Zoltán (bentlakó), geográfus I. (2000–2001)
2. Ontkó Henrik Ferdinánd (bejáró), földrajz-angol II. (2000–2004)

2001

1. Kósik Szabolcs (bentlakó), geográfus I. (2001–2006; 2006–2009)
2. Tóth Csaba (bentlakó), geográfus I. (2001–2006)
3. Zétényi András (bejáró), geográfus I. (2001–2006)

2002

1. Czirfusz Márton (bejáró), geográfus I. (2002–2007)
2. Endródi Judit (bejáró), geográfus I. (2002–2003)

2003

1. Gyuris Ferenc (bentlakó), geográfus I. (2003–2008; 2008–2010)
2. Sági Tamás (bentlakó), geológus I. (2003–2008; 2008–2011)

2004

1. Erdős Zoltán (bentlakó), geofizikus I. (2004–2009; 2009–2012)
2. Tisza Vilmos (bentlakó), geológus I. (2004–2005)

2005

1. Cseke László (bentlakó), geográfus I. (2005–2010)
2. Dósa Katalin (bentlakó), környezettudomány I. (2005–2010; 2010–2013)
3. Göndör László (bejáró), geográfus I. (2005–2006)
4. Pfening Viola (bejáró), geográfus II. (2005–2009; 2009–2012)
5. Vértesi Ágnes Éva (bentlakó), környezettudomány I. (2005–2010)

2006

1. Fazekas Péter (bentlakó), környezettudomány II. (2006–2010; 2010–2013)
2. Gärtner Dénes (bejáró), földtudomány BSc I. (2006–2011)
3. Kállai Péter (bentlakó), földrajz BSc I. (2006–2007)
4. Karaffa András (bejáró), földrajz–történelem II. (2006–2011)
5. Oláh Énok (bejáró), földrajz BSc I. (2006–2010)

2007

1. Ribarits Katalin (bentlakó), földtudomány BSc I. (2007–2008)

2008

1. Bodnár Bence (bentlakó), földrajz BSc I. (2008–2009)
2. Farkas Éva (bentlakó), földrajz BSc I. (2008–)
3. Németh Alexandra (bentlakó), földtudomány BSc I. (2008–2013)
4. Somogyvári Márk (bejáró), földtudomány BSc I. (2008–2013)

2009

1. Balogh Viktor Dániel (bentlakó), földtudomány BSc I. (2009–)
2. Czinkán Norbert (bejáró), geográfus MSc I. (2009–2010)
3. Farkas Márton Pál (bejáró), földtudomány BSc I. (2009–)
4. Ivanics Balázs (bejáró), földtudomány BSc I. (2009–)
5. Magyar Levente Mátyás (bentlakó), földtudomány BSc I. (2009–)
6. Patkó Levente (bejáró), földtudomány BSc II. (2009–)
7. Tolnai Gábor Nándor (bejáró), geográfus MSc I. (2009–2012; 2012–)
8. Udvardi Beatrix (bentlakó), geológus MSc I. (2009–2011; 2011–)
9. Valasinyovszki István (bentlakó), földtudomány BSc I. (2009–2011)

2010

1. **Bottyán Emese** (bentlakó), földtudomány BSc I. (2010–)
2. **Csuta Virág Regina** (bejáró), földrajz BSc I. (2010–)
3. **Garamszegi Balázs** (bentlakó), földtudomány BSc I. (2010–)
4. **Lisztés Mónika Éva** (bentlakó), földtudomány BSc II. (2010–)
5. **Segyevy Dániel Zoltán** (bentlakó), földrajz BSc I. (2010–2013)
6. **Simonkay Márton** (bejáró), történelem BA I. (földrajz minor) (2010–2013)
7. **Vereb Viktor** (bentlakó), földtudomány BSc I. (2010–)

2011

1. **Árvai Anett** (bejáró), földrajz BSc II. (2011–)
2. **Fricz Gergely** (bejáró), földrajz BSc I. (2011–2012)
3. **Gyimesi Zoltán** (bejáró), geográfus MSc I. (2011–2013; 2013–)
4. **Lukács Tamás** (bentlakó), földtudomány BSc I. (2011–)
5. **Mikle György** (bentlakó), földrajz BSc I. (2011–)
6. **Molnár János** (bentlakó), földrajz BSc I. (2011–2013)
7. **Skoda Péter** (bentlakó), földtudomány BSc I. (2011–2013)

2012

1. **Bottyán Réka** (bentlakó), földtudomány BSc I. (2012–2013)
2. **Érdi Gábor** (bejáró), földrajz BSc I. (2012–)
3. **Kovács Péter** (bejáró), földtudomány MSc I. (2012–2014)
4. **Varga Csilla** (bejáró), térképész MSc I. (2012–2013)
5. **Zagyva Tamás** (bejáró), földtudomány BSc I. (2012–2013)

2013

1. **Baják Petra** (bentlakó), földtudomány BSc I. (2013–)
2. **Bögnér Rebeka** (bejáró), földtudomány BSc II. (2013–)
3. **Pálos Zsófia** (bejáró), földtudomány BSc I. (2013–)

A Mendöl Műhely kutatószemináriumainak külföldi előadói az elmúlt években

- Bernd Belina (Goethe-Universität, Frankfurt am Main)
- Michael Heffernan (University of Nottingham)
- Steven Jobbitt (California State University, Fullerton)
- Peter Meusburger (Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg)
- Claudio Minca (Wageningen University)
- Charles Withers (University of Edinburgh)

A Collegiumnak az elmúlt másfél évtizedben tudományos fokozatot (PhD) szerzett földrajzos és földtudós hallgatói

- Huszár Tamás (ELTE, 1999)
- Győri Róbert (ELTE, 2006)
- Kovács István János
(Australian National University, Canberra, 2008)
- Czirfusz Márton (ELTE, 2012)
- Gyuris Ferenc (Ruprecht-Karls-Universität, Heidelberg, 2012)

